Békés Márton

GERILLAHÁBORÚ

Békés Márton

GERILLAHÁBORÚ

A fegyveres felkelés elmélete és gyakorlata

K

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI
TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOM KUTATÁSÁÉRT
KÖZALAPÍTVÁNY

Budapest, 2017

Lektorálta:
Róna Judit

Borítóterv:
Takács Tamás Péter

Korrektor:
Lantos Júlia

A kötetben szereplő képeket az alábbi intézmények bocsátották rendelkezésünkre:

Age Fotostock Spain
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Cultiris Képügynökség
Getty Images
Magyar Nemzeti Múzeum
Terror Háza Múzeum

Felelős kiadó: a Közalapítvány főigazgatója

„A felkelés művészete, akárcsak a hadviselés vagy bármely más mesterség, bizonyos cselekvési szabályoknak van alávetve."

Friedrich Engels

„A harc mindvégig, kezdettől fogva csak védelmi jellegű volt – egyetlen esetben sem kezdeményeztünk. Védtük a városrészt."

Angyal István

Vass Zoltán (szül.: 1930) (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára)

ELŐSZÓ

Ez a könyv használati utasítás. Gyakorlati felvilágosítást nyújt a gerilla-hadviseléshez, úgy is mondhatnánk: „útmutatást a fegyverfogáshoz" (Blanqui). Ugyanis, mint minden gerilla-hadviselésről szóló szöveg, amellett, hogy ismerteti annak történeti kialakulását és alakváltozásait, eközben akarva-akaratlanul taktikájáról, időnként akár harceljárás-szintű lépéseiről is beszámol. Ezért a gerilláról szóló mégoly ártatlan könyv is harci kiskáté.

Amikor a gerilla-harcmodort választó legnagyobb stratégák szövegeit mutatjuk be, óhatatlanul szót kell ejtenünk azokról a taktikai megoldásokról, amelyek kitűzött politikai céljaik eltérése dacára szorosan összekötik őket. Létezik ugyanis egy összefüggő gerilla-tradíció, amely a vendée-i katolikus parasztfelkeléstől az IRA függetlenségi háborúján át egészen a vietnami dzsungelharcig terjed. Ez a szöveghagyomány és a nyomában járó cselekedetek szoros ok-okozati összefüggésben állnak egymással, méghozzá úgy, hogy *az elmélet gyakorlata mindenkor megelőzi a gyakorlat elméletét.* Különösen, miután a gerilla kérdése már nem a „mi a teendő", hanem a „hogyan csináljuk". A gerilla-hadviselés és annak alkalmazása, vagyis *a gerillaháború gyakorlat kérdése*, mégpedig egyenlőtlen felek között a politikai küzdelem folytatása fegyverrel, a gyengébb fél révén.

A gerilla-hadviselés tehát inkább módszer, eljárássorozat és a valósághoz alakított taktikai mozgás, semmint valami koherens, statikus katonai rendszer. Az eltérő harci szituációkban, más és más környezetben alkalmazott gerilla-hadviselésnek persze léteznek közös szabályai.

Ha mindenkori megvalósítója helyhez kötött is, a megvalósítás módja időtlen. A „felkelés művészetét" (Engels) külön szabályok szerint kell gyakorolni – ezek röviden arra vonatkoznak, hogy a hátrányban lévő védekező fél hogyan győzheti le a nálánál hatalmasabb támadót. Másként szólva: a gyenge milyen harci technikákkal tudja ledolgozni eredendő hátrányát és megakadályozni az erősebbet abban, hogy érvényesítse fölényét. A cél a hosszas küzdelem során fordítani az erőviszonyokon és kivárni a megfelelő időt, amikor esély nyílik a győzelemre.

Az eljárás korántsem bonyolult. Olyan közmondásos rögtönzések, harctérről hozott szállóigék, kipróbált megoldások összessége adja az íratlan gerilla-szabályzatot, amely egyaránt tartalmazza az „üss és fuss" általános parancsát, a „legjobb védekezés a támadás" közismert tételét, a meglepetés erejének, az alakváltoztatás előnyének és a rejtőzködés hasznának felismerését, valamint a saját erők kíméletét, az ellenség megtévesztését és a „mindenütt létező, de sehol sem látható" elv érvényesítését. Mindezt egészen addig kell alkalmazni, amíg anynyira meg nem erősödik a gyengébb fél, hogy immár szemtől szemben is megküzdhet a meggyengített erősebbel. Ezért *a gerilla-hadviselés a dialektikus háborúzás művészete.*

Amint a harcművészetben az ökölvívás, úgy a hadművészetben a gerilla-hadviselés is ekként kezeli a fegyveres konfliktust: „a háború a csalás útja" (Szun-ce). Az ellenség és mindenekelőtt hibáinak kiismerése, valamint a megtévesztés és a váratlanul, leginkább lesből való támadás rokonítja az ökölvívót és a gerillát. A közös vonásokat húzza alá továbbá a bokszoló és a gerilla állandó és villámgyors mozgása, támadást követő azonnali védekezése, majd a védelemből rögvest indított kontrája. Ráadásul a gerilla-hadviselés mint „mobil háború" (Che Guevara) alapja itt is szó szerint a lábmunka.

Mindennek legékesebb példája minden idők leghíresebb bokszmérkőzése, amelyet 1974. október 30-án Kinshasában vívott egymással a nehézsúlyú világbajnok címvédő George Foreman és kihívója (a volt világbajnok) Muhammad Ali. Foreman kora legjobb profi nehézsúlyú ökölvívója volt, aki ellen három menetnél nem bírták tovább ellenfelei: rettegett ütőereje és a támadásait lendületbe hozó testtömege miatt verhetetlennek bizonyult. Ellenfele ezúttal nálánál kisebb, de gyorsabb volt és olyan taktikát alkalmazott, aminek következtében Foreman lényegében önmagát verte meg. Ali az első menetekben egyfelől kerülte Foreman ütéseit, elmozgott előlük, kitáncolt a támadásokból, másfelől elsőkezes egyenesekkel tévesztette, majd keresztütésekkel lepte meg. A végzetes ütések elkerülése és a szokatlan kombinációk alkalmazása megzavarta a címvédőt. Ezt követően Ali hagyta, hogy Foreman – kiütési pontokat nem érő – ütéseket vigyen be neki, amivel arra kényszerítette, hogy lekövesse az ő mozgását, ám ezek következtében a világbajnok az ötödik menetre láthatóan kifáradt (*rope-a-dope* stratégia). Eközben Ali aktivizálódott és belharcban – ahol mozgékonysága és gyorsasága nehézkes és már fáradt ellenfelével szemben előnyt biztosított neki – csipkedte, testsúlyát ráterhelte és érzékeny pontokon találta el Foremant. Végül a nyolcadik menetben holtfáradt ellenfelét könnyűszerrel kiütötte.

Az ökölvívás során alkalmazott gerilla-harcmodor biztosította Ali győzelmét, aki nem bocsátkozott harcba, amikor az nem volt számára előnyös, és végig megőrizte erejét, majd addig fárasztotta Foremant, amíg az annyira meg nem gyengült, hogy immár Ali bizonyult erősebbnek. Az erők kiegyenlítéséhez mint stratégiai célhoz tehát egy sor furfangos taktikai lépéssorozat vezetett, amelyek között egyaránt ott volt a megtévesztés, a kitérés, a színlelés és a gyors lecsapást követő

visszahúzódás. Ali ismerte magát, de kiismerte Foremant is, és megtalálta azokat a sebezhető pontokat, illetve *megteremtette azokat a helyzeteket*, amik győzelméhez vezettek.

Miután a gerilla két fő jellemzője a védelmezett területhez való szoros kötődés és az irregularitás, alakja a legváltozatosabb köntösben jelenik meg. Ez alatt azonban olyan közös mentalitás rejtőzik, amely rokonítja egymással a Napóleon seregei ellen kapát-kaszát ragadó spanyol *guerriller*okat és porosz népfölkelőket, a Téli Háború finn harcosait, a varsói felkelőket, a „pesti srácokat" és lányokat vagy napjaink kurd *peshmergá*it. Ez pedig nem más, mint a tellurikus karakterből (vagyis a hazai földhöz való kötődésből) és az egyenruha kényszerei alóli kibújásból születő lelkiállapot. A mindenkori „szabadcsapat" belső logikájának fő mozgatói ezek! A gerilla az állam nélküli – vagy attól megfosztott, esetleg arra áhítozó – népek fegyveres válasza a feltett politikai kérdésre. *A gerilla élére állítja a kérdést, amelyre a válasz a felkelés.*

De a gerilla-hadviselés nem csak rögtönzött DIY-harcmodor vagy ezen is túlmenő hadikultúra, hanem speciális gondolkodásmód, sajátos módszer, az emberi magatartás elkülönülő típusa. Végső soron mindez arra irányul, hogy a gyenge milyen módszerrel győzze le az erőset. A gerilla-hadviselés vagy inkább *gerilla-viselkedés* tehát módszertan, eljárások sokasága, amelyek segítenek a kisebbségi helyzetből fakadó kényszermegoldásokat előnyünkre fordítani. Emiatt pedig nem csak a harctéren, hanem egyéb emberi helyzetekben is sikerrel használható. A valódi fegyver nem az, ami a kezünkben, hanem ami a fejünkben van. Mindebből az következik, amit Arábiai Lawrence is megfogalmazott: *„A gerilla-hadviselés sokkal inkább szellemi tevékenység, mint egy szuronyroham."*

A gerillává válás folyamat, amely választás dolga. A hadseregekre kényszerített külső regula és felülről jövő parancsrendszer helyett itt elsősorban a belső fegyelem érvényesül. A gerilla végső soron önkéntes, mert saját elhatározásból cselekszik. *Gerillának lenni döntés.*

Deák Gábor (1939–1997) (Mario de Biasi felvétele, Age Fotostock Spain)

A FELKELÉS MŰVÉSZEI

A gyakorlat elmélete

A háborúk történetében mindig is előfordult, hogy erősek csaptak össze gyengékkel, s ez a helyzet többnyire az állami hadseregek és az irreguláris erők összeütközését jelentette. Vagy a megszállók és a nép küzdelmét, esetleg a hatalom és a felkelők harcát. Az irreguláris erőknek sok neve ismert (gerilla, népfölkelő, partizán), de mindegyik elnevezés ugyanarra a sajátos harcmodorra vonatkozik.[1] Győzelmük azon múlik, hogy az egyenlőtlen küzdelemben meg tudják-e találni azokat a lehetőségeket, amelyeket kihasználva nekik előnyös helyzeteket tudnak teremteni.

A hadtörténészek a modern korig számos olyan konfliktust azonosítottak, amelyben az egyik fél ezzel a különleges módszerrel küzdött, például Kr. e. 166-ban a makkabeusok, a germánok a római légiók

1 A gerilla-hadviselés meghatározására és történetére lásd többek között: Robert B. Asprey: *War in the Shadows: The Guerrilla in History*. I–II. Doubleday, Garden City, 1975.; Ian F. W. Beckett: *Modern Insurgencies and Counter-Insurgencies: Guerrillas and their Opponents since 1750*. Routledge, London, 2001.; lásd tőle lexikon-formában: *Encyclopedia of Guerrilla Warfare*. Checkmark Books, New York, 2001.; továbbá: Max Boot: *Invisible Armies: An Epic History of Guerrilla Warfare from Ancient Times to the Present*. Liveright, New York, 2013.; Beatrice Heuser: *Rebellen, Partisanen, Guerillas: Asymmetrische Kriege von der Antike bis Heute*. F. Schöningh, Padeborn, 2010.; Anthony James Joes: *Guerrilla Warfare: A Historical, Biographical, and Bibliographical Sourcebook*. Greenwood Press, Westport, 1996.; Robert Taber: *War of the Flea: The Classic Study of Guerrilla Warfare*. L. Stuart, New York, 1965. A kérdést teljes egészében megvilágítja klasszikus művében: Walter Laqueur: *Guerrilla: A Historical and Critical Study* [1976] (7. kiad.) Transaction Publ. New Brunswick, 2009.; lásd még az általa szerkesztett antológiát: *The Guerrilla Reader: A Historical Anthology*. Temple UP, Philadelphia, 1977. Hasonló gyűjtemény: Gérard Chaliand (szerk.): *Guerrilla Strategies: An Historical Anthology from the Long March to Afghanistan*. University of California Press, Berkeley, 1982. és Herfried Münkler (szerk): *Der Partisan. Theorie, Strategie, Gestalt*. Westdeutscher Verl. Opladen, 1990. A történeti részek összeállításához a felsorolt műveket vettük alapul. A korai gerillaháborúkra és kevésbé ismert teoretikusaira lásd magyarul legújabban: Forgács Balázs: A néppel az uralkodóért – Az első gerillaelméletek. In: *Felderítő Szemle*, 2016. 1. szám. Általános áttekintésre lásd: Uő: Káosz vagy rend a gerilla-hadviselésben? In: *Kommentár*, 2008. 1. szám. További magyar nyelvű vonatkozó szakirodalomra lásd a későbbi lábjegyzeteket.

ellen, az 1200-as években a walesiek az angolok ellen vagy balkáni keresztény könnyűlovasok a törökök ellen (rájuk emlékeztet „hajdú" szavunk) és az indián törzsek az Észak-Amerikába érkező európaiak ellen. Nem más, mint a későbbi római császár és minden idők legnagyobb hadvezére, Julius Caesar örökítette meg először, méghozzá tankönyvbe illőn a gerillaháború tapasztalatát a Kr. e. 58. és 51. között zajló gall háborúról szóló munkájában, amikor is a rómaiakkal szövetséges kelta törzseket leigázó germánokról így írt: „*Ariovistus* [svév fejedelem] *inkább jól kiszámított haditaktikájának, mint seregei vitézségének köszönhette a győzelmet; hónapokig ki sem mozdult mocsarak között elterülő táborából, nem adott alkalmat, hogy megütközzenek vele, s amikor hirtelen megrohanta a gallokat, azok már belefásultak a hosszan húzódó háborúba.*"[2] A rövid jellemzésben a mocsarak természetes védelme, a nyílt ütközet elkerülése és a hirtelen lecsapás egyaránt fontos. Az elkövetkező kétezer évben a hadászati értelemben gyengébb fél gyakran vette fel a küzdelmet ilyen módon az erősebbel – a fegyverek eközben fejlődtek, a taktika és a harceljárás viszont ugyanaz maradt. Úgy tűnik, a gerilla-harcmodor választása egy adott harci helyzet (egészen pontosan: aszimmetrikus szembenállás erős és gyenge között) egyedül győzelmet ígérő megoldását jelenti, és *olyan régi, mint az emberek közötti szervezett erőszak – vagyis a háború – maga.*

A modern hadviselés kezdetekor, a XVIII. század utolsó harmadától sok helyütt találták szembe magukat a hivatásos hadseregek nem bevett harceljárást alkalmazó felkelőkkel: például a párizsi forradalmi hadsereg Vendée-ben felfegyverzett katolikus parasztokkal (1793–1796), az amerikai forradalom idején a brit királyi csapatok a gyarmatok függetlenségéért harcolókkal vagy a francia gyarmatosítók Haitin fekete

2 Julius CAESAR: *A gall háború.* Ford.: Szepessy Tibor. Európa, Bp. 1964. I. könyv, 40. bekezdés, 29.

felkelőkkel (1791–1802). A XIX. században a gerilla megjelent többek között a napóleoni háborúkban (1808–1815), a görög szabadságharcban (1821–1827), az amerikai polgárháborúban (1861–1865) és a második búr háborúban (1899–1902). Az európai államok megszilárdulása és a háborúk korlátok közé szorítása közben a gerilla kiszorult a kontinensről és az európaiak gyarmatain jelent meg: a szikhek és a szipojok felkelései, az afgán háborúk (1839–1842 és 1878–1880), a zulu és maori háborúk, valamint a Mahdi szudáni hadjáratai bizonyították intenzív, de rendre Európán kívüli jelenlétét.

A gerilla hosszú szünet után a II. világháború keleti frontján és a megszállt Franciaországban, Olasz- és Görögországban, Norvégiában, valamint a Balkánon tűnt fel újra Európában. A hidegháborúban a legtöbb fegyveres összetűzés már olyan konfliktus volt, amelyben az egyik oldalon nem állami szereplők (felkelők, felszabadítási mozgalmak, forradalmárok, gerillák) álltak: például a görög és a kínai polgárháborúban, Kubában, Indokínában, Algériában és Afganisztánban, Eritreában és Nicaraguában. Miután a két világhatalom közvetlenül nem, csak helyettesítőiken keresztül ütközött össze egymással (*proxy war*), az ideológiailag motivált gerillaháború általánossá vált. 1958 és 1964 között a felkelések száma 28-ról 43-ra nőtt, 1983-ban a nyilvántartott gerilla- és terrorcsoportok száma 569 volt (ebből a kontinensek közül a legtöbb, szám szerint 147, Európában működött). Az 1945 óta lezajlott több mint 160 fegyveres konfliktus háromnegyedének egyenlőtlen küzdelmében az egyik fél nem állami szereplő volt, s ezek jó része a „harmadik világban" zajlott![3] Ezekben a térségekben a XX. század második felében egyre meghatározóbbá váló gerilla-hadviselés ráadásul a korábbiaktól jelentősen eltérően egyre többször aratott győzelmet. Az elhúzódó konfliktusok Kínában (1929–1949), Indokínában (1945–1954), Vietnamban

3 Beckett: *Modern Insurgencies and Counter-Insurgencies.* i. m. VIII.

(1955–1975) és Afganisztánban (1979–1989) évtizedes küzdelmek után vezettek a felkelők sikereihez.[4]

Meglepő módon, míg a XIX. században a gyarmatokon zajló konfliktusokat kevés kivételtől eltekintve a nagyhatalmak nyerték, addig a II. világháborút követően – a jellemzően ugyanott – folyó dekolonizációs küzdelmekben fordult a hadiszerencse, és rendre a gyarmatosítás/megszállás alóli felszabadulást célul kitűző mozgalmak arattak győzelmet. Ennek oka kizárólag a gerilla-módszer választása volt, amiből minden más magyarázat ered: a háború akár évtizedig tartó elhúzása, ezzel az ipari hatalmak kifárasztása, a közvélemény gyarmatosító hatalmak ellen hangolása, az erősebb ellenfél harci és politikai moráljának megtörése. A II. világháború óta nemcsak az állami és nem állami felek között zajló ún. alacsony intenzitású küzdelmek száma szaporodott meg, hanem ezek időtartama is megnőtt. Beszédes tény, hogy míg az 1775 és 1945 között vívott 443 felkelésnek csak a negyede járt sikerrel, addig az azóta végbement, nagyjából 160-nak mintegy 40 százaléka![5] A gerilla egyik legfontosabb axiómája: *minél tovább tart a háború és minél alacsonyabb az intenzitása, annál valószínűbb a győzelem.*

A valamilyen szempontból egyenlőtlen összeütközések száma a fegyveres küzdelmek klasszikus időszakának 1945-ben történt végleges lezárása után növekedett meg látványosan: a kliensek révén folytatott háborúzás a bipoláris korszakban vált elterjedtté, majd annak végén, 1989/91-től egyre csak a különböző aszimmetrikus konfliktusok (bűnözők militarizálódása, felkelések, gerillaháborúk, milíciák összecsapása hivatásos hadseregekkel, szeparatizmus, terrorizmus) szaporodását látjuk.

4 Anthony James Joes: *Victorious Insurgencies: Four Rebellions that Shaped our World.* University Press of Kentucky, Lexington, 2010.

5 Boot, i. m. 216–219.

A gerilla egyrészt hadtörténeti alak, másrészt *mindig politikai jelenség* is. Legtöbbször a politikai küzdelem fegyveres folytatója (IRA), vagy éppen fordítva, ugyanis sokszor válik fegyveres felkelőből forradalmárrá (Kuba, Vietnam). A dekolonizációs és nemzeti felszabadító küzdelmek fegyveresei helyzetükből adódóan minden esetben gerilla-harcmodort alkalmaznak (Algéria, Vietnam, Afganisztán, Kurdisztán, Csecsenföld). Ezen kívül *a gerilla-hadviselés a forradalmi háborúk gyakori „műfaja"* is.

Fegyverben a nép

A gerillaháború első és legfontosabb változata, úgy is mondhatnánk *ősmintája a népfelkelés*. Vagyis *a nép fegyveres önvédelme*, célja szerint a szabadság – mint az elnyomástól és/vagy megszállástól való megszabadulás – politikai kivívásának fegyveres útja.

A gerilla mint a harcmezők rendhagyó szereplője, későbbi történetéhez képest is *rendkívüli módon lép színre*, ugyanis miután Napóleon legyőzte a spanyol hadsereget, angol segítséggel népfelkelés szerveződött. Innen a szó is: *guerrilla*, amely annyit tesz, mint „kis háború", amelynek harcosa a *guerrillero* – mindez arra utal, hogy a „hivatalos háború" nagy és mindent eldöntő csatái helyett ebben az esetben nem szokványos harcmodorral vívott, apróbb összetűzésekből álló ütközetsorozatról van szó. A „gerilla" a XIX. század eleje óta két jelenséget jelöl: 1) azt az egyenruhát nem viselő fegyverest, aki nem állami/reguláris hadviselő, és 2) azt a nem hivatalos módszert, amellyel harcol. A másik gyakran használt kifejezés, a „partizán", ennél régebbi és francia eredetű. A latin *pars* (rész) szótövet őrző *partisan* kifejezés a XVI. század közepén jelent meg, jelentése: „valamelyik rész oldalán álló". Ugyanekkor a toszkán dialektusban *partigiano*-nak mondták azt, aki valamilyen frakcióhoz, vagyis az összességen belül egy adott – és a többitől szükségszerűen elkülönülő, akár azzal szemben álló – részhez tartozik.

A „partizánt" a később megjelenő „gerilla" szó értelmében már a XVII–XVIII. század fordulóján használták (az angolban ma is használatos „pártember", „pártot támogató" [*partisan*] jelentését százötven évvel később kapta).

A XIX. század elején zajló nagy európai háború előtt azonban már megjelent a későbbi gerilla elődje, méghozzá a francia forradalom elleni lázadóként! Nyugat-Franciaországnak az Atlanti-óceán, a Loire és a Layon folyók között fekvő Vendée nevű régiójában 1793 és 1796 között polgárháború zajlott. Egészen pontosan parasztfelkelés, amelyet a jakobinus kormány döntései (adóemelés, sorozás), a korábbi privilégiumok elvétele és a katolikus vallást ért sérelmek motiváltak. A Nagy Katolikus és Királyi Hadsereg eleinte nyílt ütközetekben, városostromokban csapott össze a párizsi Konvent hadseregével, majd amikor ez 1793 végén győzelmet aratott, Henri de Rochejacquelein vezetésével gerillaháború kezdődött. Ennek felszámolása után még 1799-ig folytatódtak a „huhogók" (*chouannerie*) szórványos rajtaütései. Vendée-ben akkor nyúltak az irreguláris hadviseléshez, amikor az erők egyenlőtlensége miatt a klasszikus háborúzással már nem nyílt esély a győzelemre. A térség pacifikálása borzalmas kegyetlenségek árán valósult meg: a „halál hadoszlopai" (szám szerint tizenkettő) 1793–1794-ben ötvenezer civilt mészároltak le, és csak 1796-ban függesztették fel a régióban az ostromállapotot.[6] A vendée-i felkelés a gerillának a későbbiekben sokáig egyeduralkodó megszállás elleni – vagyis *két állam közötti* konfliktusból eredő helyzetre reagáló – karaktere helyett politikai – azaz *államon belüli* konfliktusból eredő – küzdelem volt. Ettől kezdve a gerilla a későbbi polgárháborúk főszereplője lett.

6 A vendée-i felkelésre lásd: Alan FORREST: The Insurgency of the Vendée. In: *Small Wars and Insurgencies*, 2014. 4. szám; Paweł JASIENICA: *Elmélkedés a polgárháborúról.* Ford.: Gimes Romána. Európa, Bp. 1989. és Reynald SECHER: *A French Genocide: The Vendée.* University of Notre Dame Press, Párizs, 2003.

Egészen más indítéka volt a gerilla klasszikus megjelenésének tartott Napóleon elleni népfelkeléseknek. Az angolok támogatásának és szárazföldi irányításának köszönhetően a spanyol felkelés 1808 és 1814 között komoly veszteségeket okozott a modern francia hadseregnek. A későbbiekben leszűrt tanulságok már ekkor megállapíthatók voltak: a francia reguláris erők sikertelenségéhez legalább annyira hozzájárult harci moráljuk rohamos csökkenése, mint a felkelők sikereihez az angolok hathatós támogatása. A franciák ellen mint idegen megszállók és a spanyol szokások (örökletes királyság, katolikus államvallás) eltörlésével járó politikai változások képviselői ellen folyik a harc. Az idegen megszállás nemzeti függetlenségi háborút váltott ki. Goya ismert festménye (*1808. május 3. – Madrid védőinek kivégzése.* 1814), amely kivégzett társai holtteste mellett fehér gyolcsingben térdeplő, széttárt karú férfit ábrázol, akire a francia katonák puskáikat szegezik, a madridi felkelés leveréséről készült.[7] A döbbenetes erejű, nyugtalanító színekkel dolgozó, felkavaró festmény által ábrázolt pillanat után kezdődött az első modern gerillaháború. A gerillák először 1808 nyarán, Katalóniában csaptak le, majd az egész félszigetet lángba borították. A személyesen a harctérre érkező Napóleon a reguláris spanyol és brit erőket ugyan legyőzte, de a *népi ellenállást* nem tudta elfojtani.

A gerilla-hadviselés szabályzata már igen korán megszületett. A hatalmat a franciák által lemondatott VII. Ferdinánd nevében gyakorló Központi Junta 1808 decemberében kiadott, 34 pontból álló regulája kifejezetten a nem sorozott, vagyis a királyi hadsereghez nem tartozó milicistáknak szólt. Az egyenruhát nem viselő felkelők – szólt a szabályzat – *„megzavarják az ellenség kényes helyeken történő átvonulását*

7 Goya a hadműveleteket szervező-irányító angol Wellington herceget (Arthur Wellesley) is megfestette, aki a „félszigeti háború" után – ahol a szövetséges csapatok főparancsnoka volt – reguláris seregek élén Waterloonál győzte le Napóleont.

[...] *zavarják őt – főleg éjszakai – színlelt támadásokkal, hogy meg ne nyugodhassék.*"[8]

A gerilla ezt követően a napóleoni háborúk állandó kísérőjelensége lett: 1809-ben ott volt Tirolban, ahol Andreas Hofer parasztseregei álltak ellen a francia hadseregnek, 1812-ben pedig nyugtalanította a Moszkva alól visszavonuló, jócskán megnyúlt utánpótlási vonalakkal rendelkező, fagytól és éhségtől szenvedő francia csapatokat. Bár a tiroli lázadók felkelését leverték, a völgyben vonuló megszálló csapatokat a hegycsúcsokról támadó gerillák sikeresen zavarták és hátráltatták a napóleoni seregeket. A központilag szervezett és a cári reguláris erőkkel szorosan együttműködő orosz lovas partizánok ezzel szemben nemcsak hatékonyan morzsolták fel az ellenség visszavonuló erőit, de harceljárásaik teoretikai feldolgozása sem maradt el. Denisz V. Davidov 1812-ben kapott parancsot könnyűlovas gerillaegység felállítására, amelynek vezetőjeként tipikus üldöző, zavaró, kifárasztó harcmodort követett. Tapasztalatait összefoglaló munkájában a gerillák legfőbb feladatául az ellenség utánpótlásának elpusztítását jelölte meg. Írásában az állandó mozgás, a megtévesztés, a nép közötti elvegyülés és *a harctér kiterjesztése* egyaránt megjelent.[9]

A gerilla igazi ideje akkor jött el, amikor – egy nem mindennapi lépéssel – III. Frigyes Vilmos porosz uralkodó fegyverbe hívta népét. Nemcsak hadtörténeti, hanem politikai fordulópont is volt ez, hiszen a franciák által megszállt német területek felszabadítására szólított fel a király 1813. március 17-én Breslauban kiadott kiáltványában (*An mein*

8 Közli és a spanyolországi gerillaháborút elemzi: FORGÁCS Balázs: *Reglamento de Partidas y Cuadrillas* – Az első gerillaszabályzat. Ford.: Forgács-Sándor Barbara. In: *Hadtudományi Szemle*, 2017. 1. szám.

9 Denisz V. DAVIDOV: *A partizánháborúról* [Eredeti címe: *A partizántevékenység elméletének tapasztalata*] [1821] Közli: *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*. Vál. és szerk.: Kocsis Bernát. Ford. nélk. Zrínyi, Bp. 1985.

Volk). Ebben a dokumentumban szólt először porosz uralkodó közvetlenül a néphez, és rögtön – a cári Oroszország szövetségében – népi, nemzeti, honvédő és mindenekelőtt: felszabadító háborút hirdetett Franciaország ellen. Az 1813 és 1815 között zajló Napóleon-ellenes háborúból az angol, orosz, osztrák hadsereg mellett a porosz irreguláris, de központilag szervezett alakulatok (*Freikorps*, *Freischar*, *Landsturm*, *Landwehr*) is kivették a részüket. Egy hónap múlva, április 21-én kibocsátott ediktumában (*Verordnung über den Landsturm*, röviden: *Landsturmedict*) a király részletes hadparancsot adott. 1813 tavaszán készen állt a gerilla.

A porosz uralkodó szövegének szerzői, Gerhard von Scharnhorst és Anton von Gneisenau, Poroszország 1806–1807-es összeomlása és francia megszállása után együtt irányították a hadseregreformot, amelynek része volt a nép széles körű felfegyverzése is. Gneisenau a brit gyarmati parancsnokságon ismerte meg az amerikai függetlenségi háború irreguláris hadviselését, majd Spanyolországban is járt a gerillaháború idején. Egyik korai írásában konkrét taktikai tanácsokat fogalmazott meg egy esetleges népfelkelés lebonyolításához, s külön „harcmódként" definiálta azt. Amint az „aki nincs velünk, az ellenünk van" alapvetést előrebocsátva írta: *„Kerülni kell a döntő ütközeteket, hacsak nem egészen biztos a siker.* Kisháborút kell viselni [...] *fárasztani kell az ellenséget s igyekezni kell éjjeli harcban döntő közelharcra kényszeríteni. Ahol az ellenség túlerővel nyomul elő, ott vissza kell húzódni, s szárnyaira és hátára kell rontani."*[10] Kényszerűségből vállalt harcmodorról van tehát szó, amelyet akkor kell alkalmazni, amikor a konvencionális harceljárások nem ígérnek sikert.

10 August Wilhelm Anton von Gneisenau: *Kivonat Észak-Németország Franciaország elleni általános fegyveres felkelésének alaptörvényéből* [1808] Ford.: Perjés Géza. Közli: *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai* Vál.: Gottreich László és ts. Bev.: Rázsó Gyula. Zrínyi, Bp. 1974. 531. (kiemelés tőlem)

Ilyen előzmények után született meg a porosz uralkodó 1813-as rendelete.[11] A királyi ediktum mindenekelőtt kimondta, hogy *a rendkívüli helyzetre való tekintettel különleges rendszabályok lépnek életbe.* A kényszerűség diktálta lépés sikerét a nép elszántsága és a kedvező terep adta lehetőségek biztosították. Előzményekre is támaszkodhattak, hiszen amint már a szöveg elejéből kitűnik: *„A régi németek mocsarai,* [...] *a Vendée bozótosai és sövényrendszerei,* [...] *a spanyolok és portugálok változatos területei a nép által védelmezve mindenkor egy és ugyanazon eredményt hozták."* Az ellenséget *„nyugtalanítani, gyötörni, kialvatlanná tenni, egyenként és csapatokban megsemmisíteni, ahol csak lehetséges"* – szólt az ediktum. A kiképzésről, a hadkiegészítésről, a fegyverzetről és az ellátmányról egyaránt rendelkező parancs egyenruhát szánt szándékkal nem határozott meg, az ugyanis felismerhetővé tenné a népfölkelőket, a lőfegyverek mellett pedig fejszét, vasvillát, buzogányt, a rendszeresített lőszer helyett „durva sörétet" is használni engedélyezett. A megelőző több mint másfél évszázad kontinentális összecsapásai lovagiasságának és „harctéri becsületének" helyébe ezzel a *nemzeti felszabadító háború* eszközszentesítő célja lépett.

Gneisenau 1812 és 1815 között a népfelkelés szervezője volt, utóbb pedig táborszernagy (1825) és a porosz hadsereg főparancsnoka (1830) lett. *A népfelkelés eszméjéről* című írásában – amely a szó szoros értelmében harc közben született – a következő áll: *„Léteznek azonban olyan ellenálló erők, amelyeket a kormányok ez ideig nem vettek figyelembe, vagy féltek tőlük, s amelyek a harc kedvező körülményei kimenetelével kecsegtetnek bennünket. Ez pedig a nép felfegyverzése."*[12] Világosan látszik,

11 A szöveget bevezetéssel közli: FORGÁCS Balázs–SZEM Géza: A partizánság Magna Chartája. In: *Társadalom és Honvédelem*, 2015. 3. szám. Az erre vonatkozóan közölt idézetek mind innen valók: 28–38.

12 August Wilhelm Anton von GNEISENAU: *A népfelkelés eszméjéről* [1813] Közli: *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból.* i.m. 111.

hogy a nép felfegyverzését kényszerűség szülte, hiszen a hivatalos hadsereg legyőzése után nem volt más választás, mint büszkeségére apellálva harcba küldeni a népet az idegen megszállók ellen. Nyilvánvaló, hogy szokványos helyzetben az uralkodóra veszélyt jelent, ha a nép kezébe fegyver kerül, ám ilyen rendkívüli esetben – amikor a haza forog veszélyben – a király és az alattvalók akarata egyesül. A modern, professzionális francia tömeghadsereggel szemben a feudális alapon szerveződő, kis létszámú nemesi seregek (mint a Napóleonnal szemben 1809-ben Győrnél alulmaradó magyar nemesi felkelés) egyébként is vereségre voltak ítélve, de a nép mozgósításával olcsón felfegyverezhető tömegre lehetett szert tenni. A népfelkelést a királyi ediktummal és a központi szervezéssel reguláris keretek közé terelték, s így már legitim, bár kétségkívül rendkívüli és nem bevett gyakorlattá vált. Ez volt az a lépés, amely legfelsőbb politikai döntés eredményeként a háború megszokott módját megváltoztatta. A katonai mellett messzemenő hatása is lett: a nép és az uralkodó egyesülése, az idegen megszállás elleni közös szabadságharc a német nemzet megszületésének alapvető mítoszává vált.

A napóleoni háborúk kézzelfogható irreguláris harctéri tapasztalata szülte tehát a gerilla-hadviselés elméletét. Először alkalmazták, majd később tanulmányozni kezdték az új jelenséget. Először cselekedtek, azután írtak róla. A kérdés doktrinális összefoglalása Carl von Clausewitz nevéhez fűződik, aki előbb szintén a porosz Katonai Újjászervezési Bizottság munkatársa volt, majd 1812-ben csapattiszt az orosz hadseregben és porosz–orosz összekötő, azután a mecklenburgi légió táborkari főnöke, később pedig az egyik porosz hadtest táborkari főnökeként és a waterlooi ütközet szárnybiztosítójaként szolgált. A vendée-i felkelés tanulmányozása és széles körű katonai tapasztalata bírta rá arra, hogy megírja nagy művének (*A háborúról*) gerilla-harcmodorral kapcsolatos fejezetét, amelyet ezáltal ismert el a hadtudomány. A végül

befejezetlenül maradt és halála után, 1832-ben kiadott szeminális alkotás *A védelem* című 6. könyvének 26. fejezete foglalkozik a népfelkeléssel. Clausewitz, ragaszkodva a régi iskolához, „a népfelkelést csak az állandó hadsereg háborújával összekapcsolva" tudta értelmezni, ám kedvező terepadottságok esetén úgy gondolta, hogy a népfölkelő *„csendben terjedő, parázsló tűz módjára emészti az ellenséges hadsereg alapjait"*.[13] A gerilla-hadviselést a hadászati védelem hatékony kiegészítő eszközének nevezte, amennyiben a gerilla harcászati támadást folytat. Hiszen a gerilla-tízparancsolat főszabálya: a legjobb védekezés a támadás. A népfelkelés lebonyolításának taktikai lépéseit egyszer s mindenkorra lefektető porosz hadtudós szerint a gerilla-harcmodor akkor igazán hatékony, ha gyors taktikai mozgásokat végez, a lakosság támogatja és erősen szegdelt (hegyes-völgyes, vizekkel és mocsarakkal tarkított) terepen megy végbe.

A kézirat 1830-as lezárásakor, vagyis a gerilla gyakorlati színrelépése után másfél évtizeddel, immár az elmélet is teljes fegyverzetben készen állt. Clausewitz azon kívül, hogy rendszerezte a tapasztalatokat és elméleti keretbe foglalta, kanonizálta is a gerilla-harcmodort. A hadtudományok legnagyobbika azzal, hogy elfogadóan írt a gerilláról mint a népfelkelés alanyáról, egy vesztfáliai korszak előtti eljárást szentesített – természetesen csak abban az esetben, ha az kifejezetten az állam (pontosabban: egy koronás fő) akaratára cselekszik. A gerilla ekkor még a rendkívüli katonai helyzet korlátok közé vett szereplője volt.

13 Carl von Clausewitz: *A háborúról* [1830] Ford.: Szabó Júlia. Zrínyi, Bp. 2013. 523. és 524. Vö.: Werner Hahlweg: Clausewitz and Guerrilla Warfare. In: *Journal of Strategic Studies*, 1986. 2–3. szám.

Fegyverben a forradalom

A harmincéves háborútól a napóleoni háborúkig tartó időszakban – azaz a vesztfáliai békétől a bécsi kongresszusig tartó majd' 170 évben – konszenzus uralkodott abban a tekintetben, hogy *a hadviselés az államok dolga,* amelyeket dinasztikus egyeduralkodók irányítanak, akik érdekeik érvényesítése érdekében ugyan háborúkat indítanak egymás ellen, de ezek időben és térben egyaránt korlátozott, sőt a nemzetközi és a hadijog, valamint a lovagiasság kódexe által limitált fegyveres konfliktusok. Ráadásul ezekben jól körülírható, úgyszólván a harctéri érintkezés etikettjére gondosan odafigyelő seregtestek vesznek részt, amelyek egy-egy döntő ütközetben szemtől szemben mérkőznek meg egymással.

A Napóleon elleni nemzeti felkelések idején kezdődő folyamat, amelyben *a hadviselés részlegesen kikerült az állam felügyelete alól,* a Szent Szövetség rendszere elleni megmozdulások idején fejeződött be. Míg Clausewitz rendkívüli helyzetben megengedte, hogy a gerilla – szigorúan csak a király által életre hívva! – a harcmezőre lépjen, majd a győzelem kivívása után természetesen elhagyja azt, addig a XIX. század közepén megjelenik a népfelkelésnek a *status quo*t megkérdőjelező változata. Immár nem az állam feje által hadba hívott népről, hanem a fennálló állam ellen irányuló forradalomról van szó. Éppen ezért a gerilla-hadviselés tanulmányozásához elengedhetetlen a marxizmus klasszikusainak arra vonatkozó gondolatait megismerni, amit Friedrich Engels a „felkelés művészetének" nevezett. Annál is inkább, mert a gerilla-hadviselés olyan, manapság keveset méltatott tradíciójáról van szó, amely a XX. századi felkeléseket meghatározóan inspirálta.[14]

14 A hiányos recepció közepette üdítő kivételt jelent: FORGÁCS Balázs: *Napjaink hadikultúrái (A hadviselés elmélete és fejlődési tendenciái a modern korban)* PhD-értekezés [kézirat] Bp. 2009. 99–102.

A Szent Szövetség korának számos felkelése, összeesküvő társasága és forradalma azt bizonyította, hogy a trón és az oltár restaurált egysége fölött őrködő európai nagyhatalmak (Habsburg Birodalom, cári Oroszország, Porosz Királyság) rendje ellen vagy a nemzeti érzés mozgósításával vagy valamilyen nemzetek fölötti eszme megszervezésével lehet szembe szegülni. Utóbbi, vagyis a nemzetközi proletariátus osztályalapon szerveződött és a feudális berendezkedést lassan végleg eltörlő kapitalizmus megdöntéséért indult harcba. Ennek alapító dokumentumában, az 1848 februárjában íródott *Kommunista kiáltvány*ban Karl Marx és Engels történetfilozófiai érvekkel kívánta alátámasztani a történelemnek mint az osztályharcok történetének menetét, amelyet mindenkor a gazdaság szerkezetváltozása határoz meg. A hegeliánus dialektika értelmében a régi rendet elsöprő kapitalista gépezet és az azt működtető burzsoázia – összességében a „tőkés rendszer" – önnönmaga bábáskodik megszüntetésénél, amikor létrehozza a proletariátust és annak kizsákmányolása révén a haragot, valamint a termelési eszközök folyamatos központosítása segítségével a végső nagy kisajátítás lehetőségét, amely megszüli az „osztály nélküli társadalmat" és a kommunizmust. Amint a kiáltványban áll: *„A fegyverek, amelyekkel a burzsoázia a feudalizmust leterítette, most maga a burzsoázia ellen fordulnak. De a burzsoázia nemcsak a fegyvereket kovácsolta, melyek halálát okozzák; megszülte azokat a férfiakat is, akik e fegyvereket forgatni fogják – a modern munkásokat, a proletárokat. Amilyen mértékben a burzsoázia, azaz a tőke fejlődik, ugyanolyan mértékben fejlődik a proletariátus."* Marx és Engels szerint a gazdaság immanens logikája és a nyomában járó „társadalmi fejlődés" teremti meg a tőkés rendszer átmenetét a kommunizmusba, ugyanakkor az öntudatra ébredő proletariátus mintha siettethetné is e folyamatot, méghozzá forradalommal. Az erre vonatkozó rész a manifesztum utolsó oldalán így hangzik: *„A kommunisták* [...] *nyíltan hirdetik, hogy céljaik*

csakis minden eddigi társadalmi rend erőszakos felforgatásával érhetők el. Rettegjenek az uralkodó osztályok egy kommunista forradalomtól."[15]

A forradalom, ha nem is a proletár- (internacionalista, kommunista), hanem a polgári (demokratikus, liberális, nacionalista, republikánus) forradalom, hamarabb bekövetkezett, mint gondolták. Az 1848/49-es forradalmi hullám idején a német kisállamok sora csatlakozott az alkotmányozási törekvésekhez, amelyek ellen Poroszország vette fel a harcot. Engels 1849-ben a pfalzi forradalmi seregek összekötője és egyik tüzérparancsnoka volt, és a kommunista Willich-osztag tagjaként, sőt vezetője szárnysegédjeként vett részt a badeni fronton zajló harcokban. A vereség után előbb Svájcba emigrált, majd Manchesterbe ment, ahol azonnal rávetette magát a katonai szakirodalomra. Katonai tapasztalatai és a polgári forradalom veresége, valamint a proletárforradalom késlekedése vezette arra az 1850-es és 1860-as években, hogy szisztematikusan tanulmányozza a katonai szakirodalmat – közte Clausewitz-et is –, és gondolkodjon a „forradalmi hadviselés" mikéntjén. A hadtörténet mellett egyre inkább hadászati, konkrét harcászati, sőt harceljárási kérdések is érdekelték.[16] Előbb az 1848/49-es katonai-politikai (és katonapolitikai) tanulságokat szűrte le, majd a krími háborúval (1853–1856), az amerikai polgárháborúval és a francia–porosz háborúval (1870–1871) foglalkozott behatóan s eközben alakította ki önálló hadászati és harcászati elképzeléseit.

15 Karl MARX–Friedrich ENGELS: *A kommunista párt kiáltványa* [1848] Ford. nélk. Szikra, Bp. 1952. 39. és 73.

16 Alekszej I. BABIN: *Engels katonaelméleti nézeteinek kialakulása és fejlődése*. Ford.: Nádor Tibor. Zrínyi, Bp. 1980. Ilyen témájú írásait lásd: *Friedrich Engels válogatott katonai írásai*. I–II. Ford.: Lissauer Zoltán–Zalai Edvin. Zrínyi, Bp. 1960. Marx ilyen mélységben nem foglalkozott hadelmélettel, sőt éppen Engels elmélyült katonai tárgyú kutatásaival egy időben fordult a közgazdaság tanulmányozása felé, amely a *Tőkét* eredményezte. Lásd bővebben: *Marx a háborúról és a hadviselésről*. Ford. nélk. Vál. és szerk.: Kocsis Bernát. Zrínyi, Bp. 1983.

Engels végkövetkeztetése szerint a forradalom sikere érdekében a politikai vezetésnek és a fegyveres erőnek is a proletariátus kezébe kell kerülnie. Előbb történeti perspektívában vizsgálta a kérdést, amikor a XVI. századi német parasztfelkelés sikertelenségét az egymástól területileg, politikailag és osztályhelyzet szempontjából is elszigetelt felkelések belharcaival és így könnyebb leverésével magyarázta, amely egyébként 1849 kudarcának példázata volt.[17] A konkrét korproblémát vizsgálva és azon belül a forradalmi Bécs 1848. októberi ostromáról írva úgy látta, hogy a felfegyverzett munkásságot a harctól vonakodó polgárság nem támogatta, és ezzel végső soron kiszolgáltatta az ellenforradalmi erőknek, ráadásul a magyar forradalom részéről érkező külső támogatás is elégtelen volt. Az 1849-es ún. birodalmi-alkotmányos felkelés elbukásának fő oka Engels szerint szintén az volt, hogy a proletariátus a politikai és fegyveres vezetést nem tudta átvenni a polgárságtól.[18] Erre még várni kellett.

Engels elsőként vette észre a politikai berendezkedés és a hadszervezet közötti összefüggést. Felismerte, hogy a forradalmi mozgalmak inkább nyúlnak a gerilla-hadviseléshez, mint a „reakciós, ellenforradalmi erők", pláne a burzsoázia. Az olaszországi forradalmi események kapcsán igen éleslátóan jegyezte meg: *„óriási hiba volt, hogy a piemontiak csupán reguláris hadsereget állítottak szembe az osztrákokkal, hogy szokásos, polgári, tisztes háborút akartak viselni ellenük. Egy olyan népnek, amely függetlenségét akarja kivívni, nem szabad a* szokásos *harci eszközökre szorítkoznia. Tömegfelkelés, forradalmi háború, gerillák mindenütt, ez az egyetlen eszköz, melynek segítségével egy kis nép egy naggyal elbánthat"*, és *„a tisztes stratégiai* hadsereg*háborút olyan* népi *háborúvá változtatják,*

17 Friedrich ENGELS: *A német parasztháború* [1850] Ford. nélk. Kossuth, Bp. 1976. 168–171.

18 Friedrich ENGELS: *Forradalom és ellenforradalom Németországban* [1852] In: *Engels válogatott katonai írásai.* Ford. nélk. Vál és szerk.: Kocsis Bernát. Zrínyi, Bp. 1982. 101–124.

amilyent a franciák 1793-ban viseltek".[19] Egy másik konkrét helyzetet, az amerikai függetlenségi háborút elemezve azt írta, hogy míg a klasszikus háborúzáshoz szokott brit királyi csapatok négyszögvonalban vonultak fel, addig az amerikai *„rebellis-bandák* [...] *legsajátabb érdekeiért küzdöttek, tehát nem szökdöstek,* [...] *oldott, gyorsan mozgatható lövészrajokban az erdők fedezete alatt harcoltak".*[20] A politikai forradalom tehát Engels tétele szerint forradalmi hadviselést követel meg, s mindkettőnek egyaránt a munkásság az alanya. Ezzel a *forradalmi háború* természetes módszert talált magának a gerilla-hadviselésben.

Halála előtt hajszál híján öt hónappal Engels előszót írt néhai barátja *Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig* című, könyvvé szerkesztett egykori cikksorozatához. Ekkoriban a német szociáldemokrácia az állammal való kiegyezés pártján állt, ellentétben Marx öreg szellemi örökösével, aki elutasította a „mindenáron való törvényességet", ugyanakkor a kedvezőbb kilátások esetén javasolta a cselekvést – vagyis a forradalmat. A sok szempontból profetikusnak bizonyuló szövegben a forradalom megváltozott hadviselésére hívta fel a figyelmet. Vélekedése szerint az államok belső szerkezeti megerősödése, a technológia fejlődése (például a szabványfegyverek és a vasút elterjedése), a nép széles körű lefegyverzése (vagyis a *társadalom pacifikálása*) és a szervezett tömeghadseregek létrejötte miatt az 1848/49-ben alkalmazott barikád-taktika elavulttá vált. E „régi stílusú lázadás" amúgy is inkább a hadsereg moráljának megingatását célozta, és csupán a támadók feltartóztatása alatti erőgyűjtést szolgálta. Az összeesküvő társaságok, könynyen elsöpörhető barikádállások, az öntudatlannak tartott tömeg forradalmasítása helyett Engels a törvény adta – emezeknél hosszú távon

19 Friedrich ENGELS: *A piemontiak veresége* [1849] In: *Engels válogatott katonai írásai.* i. m. 125. és 127. (kiemelés az eredetiben)

20 Friedrich ENGELS: *Az erőszak szerepe a történelemben* [1886–1888] (2. kiad.) Ford. nélk. Kossuth, Bp. 1979. 21.

sokkal több sikert ígérő – lehetőségek kihasználását javasolta: bekerülést a törvényhozásba és „lassú propagandamunkát", amellyel a törvényszerűen bekövetkezendőnek tartott forradalom előkészíthető. Persze, amint írta, ez nem jelent lemondást „a forradalomhoz való jogról", csupán alkalmazkodást a megváltozott körülményekhez.[21] A XX. század küszöbére érve egy európai népfelkelés (adott esetben proletárforradalom képében) egyre valószínűtlenebbé vált. Hogy a helyzet megváltozzon, ahhoz általános háborúnak kellett kitörnie.

Engels hadelméleti írásaiban a „népi háború" és a „forradalmi háború" még nem vált el élesen egymástól. Míg előbbi a nem konvencionális hadviselés vagy a clausewitzi népfelkelés szinonimája volt (amelynek része a lesből való tüzelés és az „éjszakai rajtaütésekre és a kisháborúkra jellemző más fogások"), addig a másik a hasonló harceljárást választó, de a függetlenség helyett a radikális politikai átalakulást kiharcoló proletariátus felkelését jelentette. Míg a „népi háború" inkább szabadságharc, küzdelem a nép függetlenségéért, addig a „forradalmi háború" a fennálló rendszer ellen és a hatalom megszerzéséért folyik. Mindenesetre Engels a gerillát eloldotta az államtól és minimum attól független vagy egyenesen a fennálló államrend ellenében elhelyezkedő politikai szereplővé tette, amelynek politikai és katonai karaktere legjobb, ha szinkronban van egymással.

Engels hadelméletét – különösen a „felkelés művészetére" vonatkozóan – Lenin fejlesztette tovább. Ám Lenin keze alatt nemcsak Engels íródott ki a marxizmusból, hanem a politikai forradalom taktikája is felülírta a gerilla-hadviselés stratégiáját. Ami Marxnál a gazdasági talapzat elsődlegessége és Engelsnél a forradalom önvédelmi erőszak alkalmazása volt, azt Lenin a talpáról a feje tetejére állította. Ennek alapvető

21 Friedrich Engels: *Bevezetés* [1895] In: Karl Marx: *Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig* [1850] Ford. nélk. Kossuth, Bp. 1976. 21–33.

dokumentuma az *Állam és forradalom*, amelyben Lenin kora szociáldemokratáival és revizionistáival vitatkozva a burzsoá államot forradalommal megdöntő proletariátus diktatúrája mellett érvel, amely átmeneti időszak alatt a polgári állam – mint polgári és mint állam – „elhal".[22] Ez a folyamat azonban nem minden politikai erőszak nélkül fog bekövetkezni – szólt a lenini prófécia.

Lenin igazi jelentősége a gerilla-hadviselés tekintetében azonban nem annyira a különben is a korszak marxista szektáinak harcaihoz kötődő teoretikai munkásságban áll, hanem a forradalmi harc elitizmusának és profizmusának megfogalmazásában. 1902-ben született nevezetes írásában Lenin egy csapásra összekötötte a forradalmi párt legjobbjait tömörítő gárdát és a politikai küzdelmet fegyverrel folytató felkelőt. A proletariátus legelkötelezettebb tagjaiból és a marxista értelmiség harcra kész elemeiből álló forradalmi „élcsapat" végső soron maga a párt, amely a szervezést, a propagandát és a fegyveres küzdelmet egyaránt vállalja (ezzel élesen elválik a munkásosztály gazdasági érdekeit képviselő szakszervezetektől). Így új alak született, aki nem más, mint „hivatásos forradalmár", a párt pedig ehhez illően szűk körű, konspiratívan dolgozó „forradalmárok szervezete". Minden korábbi mozgalomról így szólt: *„gyötrelem volt az a tudat, hogy kisiparosok vagyunk* [...] *adjatok nekünk egy* [hivatásos] *forradalmárokból álló szervezetet – és kifordítjuk sarkából Oroszországot."*[23] Az 1905-ben elbukott moszkvai felkelés tanulságait ennek alapján úgy szűrte le, hogy *„az általános sztrájk mint a harc önálló és fő formája elavult* [...] *a mozgalom* [...] *létrehozza a harc legmagasabb rendű formáját, a felkelést"*. A Moszkvában spontán módon megszerveződő, a barikádépítéstől a városi harcig fokozódó

22 V. I. Lenin: *Állam és forradalom* [1917] (2. kiad.) Ford. nélk. Kossuth, Bp. 1973. 27., 31. és 60.

23 V. I. Lenin: *Mi a teendő?* [1902] In: *V. I. Lenin Összes Művei* (a továbbiakban: LÖM) 6. kötet (2. kiad.) Ford. nélk. Kossuth, Bp. 1964. 79., 102. és 117.

munkásfelkelés taktikája „a partizánháború taktikája volt", szervezetét pedig a mindenütt jelenlévő kis harci csoportok alkották.[24]

Közeledve az orosz forradalom időpontjához, Lenin az emigrációban és az illegalitásban több alkalommal adott konkrét tanácsokat a felkelés elkezdéséhez. Marx és Engels tanaitól elrugaszkodva ő már a tömeg forradalmasítását és a proletariátus egészének harcba küldését fogalmazta meg a jóindulattal is csupán prekapitalistának nevezhető cári Oroszországban. Útmutatása szerint a felkelés akkor indulhat, amikor az ellenség elbizonytalanodik, és például gazdasági válság vagy katonai vereség hatására fordulópont következik be a nép forradalmi hozzáállásában. Amint előrehaladtak a bolsevik puccs előkészületei, úgy váltak egyre gyakorlatiasabbá Lenin szövegei. Egy hónappal a pétervári államcsíny előtt így írt: *„A fegyveres felkelés azonban a politikai harc különleges formája, amely külön törvényeknek van alávetve."* A harcászati cél Pétervár körülzárása és a fontos pontok megszállása, lebonyolítói pedig „a legelszántabb elemek kisebb csapatai" – tanácsolta.[25] Lenin élcsapat-teóriája alapvető fontosságú lett a marxista gyökerű forradalmi mozgalmak gondolkodásában.

Lenin emigrációja alatt G. I. Gusevtől, a *Katonai enciklopédia* szerkesztőjétől megkapta Clausewitz művét, amelyet 1915-ben – vagyis az I. világháború visszavonhatatlan elmélyülésének évében – külön jegyzetfüzetben elemzett. *A háborúról* szövegéből és az Európában zajló hadműveletekből azt a következtetést vonta le 1915–1916-ban, hogy a forradalomnak szükségszerűen globális jelenségnek kell lennie, ehhez azonban elengedhetetlen, hogy a nemzetek világháborúja osztályok

24 V. I. LENIN: *A moszkvai felkelés tanulságai* [1906] In: LÖM 13. kötet (2. kiad.) Ford. nélk. Kossuth, Bp. 1966. 360. és 365.

25 V. I. LENIN: *Marxizmus és felkelés* [1917] és *Egy kívülálló tanácsai* [1917] In: LÖM 34. kötet (2. kiad.) Ford. nélk. Kossuth, Bp. 1967. 244–245. és 382–383. (kiemelés az eredetiben)

világméretű társadalmi háborújává transzformálódjék. Az „imperialista hatalmak rablóháborújának" helyzeti energiáját kihasználva a frontokon egymással szemben álló proletárseregek saját országuk burzsoá kormányai ellen törhetnek, és lángba boríthatják a világot.[26] Lenin úgyszólván zseniálisan megértette, hogy az egyes nemzetek közötti korlátlan háború könnyen az országokon belüli elégedetlenség radikalizálódásához vezethet, s ilyenformán a nemzetek közötti háború osztályok közötti háborúba „csaphat át". Amint ez Oroszországban és 1918–1919-ben a vesztes központi hatalmak országainak esetében meg is történt. Miután a világháborús hadműveletek befejeződtek és a nyugati antant a vesztes országokat megalázó, kifosztó és feldaraboló békediktátum-rendszert alkotott, Közép- és Kelet-Európában államokon belül kezdődött újra a háború. 1918 és 1923 között a politikai erőszak eszkalációja forradalmakhoz és ellenforradalmakhoz, valamint polgárháborúk sorához vezetett és ebben a legkülönfélébb paramilitáris alakulatok (*Freikorps*, különítmények, *squadra*, szabadcsapatok) jártak az élen.[27] Ha Clausewitz mondása szerint a háború a politika folytatása más eszközökkel, akkor ez az időszak a háború folytatása volt más eszközökkel.

Az I. világháború megrázkódtatásainak következményeként a forradalmak idején a nacionalista felkelések is gyakoriakká váltak, ezek hadikultúrája a gerilla-hadviseléshez állt legközelebb. Európa első szervezett gerillahadserege, az Ír Köztársasági Hadsereg, az 1916-os dublini „húsvéti felkelés" tanulságainak leszűrése után klasszikus összeesküvő társaságból (Irish Republican Brotherhood) előbb katolikus önvédelmi erő, majd fegyveres felkelő szervezet és rövidesen forradalmi hadsereg lett. Az irreguláris csoportok sporadikus harcát szervezett brit–ír háborúvá

26 Jacob W. Kipp: Lenin and Clausewitz: The Militarization of Marxism, 1914–1921. In: *Military Affairs*, 1985. október.

27 John Horne Robert Gerwarth: *Háború béke idején - Paramilitáris Erőszak Európában.* Ford. nélk. L'Harmattan, Bp. 2017.

bővítette 1919 és 1921 között, és ezzel kivívta Írország függetlenségét.[28] A párizsi kommün leverése óta először fordult elő Európában, hogy jelentékeny irreguláris erő alakult, amely ezúttal győzelmet is aratott! Az évekig parázsló háborúnak jócskán voltak előzményei: a XII. század végétől az I. világháború végéig összesen 16 ír katolikus felkelés, lázadás tört ki. A brit megszálló hadsereg és az írországi rendőrség (RIC) ellen folytatott harcok előtt az ír felkelők hosszasan tanulmányozták a századfordulón lezajlott második búr háború tapasztalatait, sőt több ír republikánus harcos részt is vett benne. A dél-afrikai britellenes küzdelem tanulságai alapján állította fel például Michael Collins az ún. „repülő hadoszlopokat" (*flying colums*), amelyek maximum 30 fős, gyorsan mozgó, könnyűfegyverzetű felkelőegységek voltak. Collins formálta szervezett Ír Köztársasági Hadsereggé az Ír Önkéntesek sorait, és állította fel a republikánus hírszerzést, majd annak speciális, brit ügynökökre sikeresen vadászó kivégzőosztagát (*Squad*). Miután London meghátrált, Collins szignálta az ír–brit államszerződést, amelynek révén a sziget déli része domínium státusú Ír Szabadállammá vált, hat északkeleti megye azonban – mind a mai napig – brit megszállás alatt maradt. Ezt követően polgárháború tört ki 1921–1922-ben, amelynek során Collins immár a Nemzeti Hadsereg vezetőjeként a végül győztes szerződéspárti (*pro-treaty*) erők élén szállt szembe a lázadó IRÁ-val; amelynek tagjai 1922. augusztus 22-én egy szülőhelyéhez közeli völgyben halálos csapdát állítottak neki – ahogyan korábban tőle tanulták.

A regionális függetlenségi fegyveres csoportok helyiekből szerveződtek. A lakosság által támogatott és rejtegetett IRA-önkéntesek csapdákat állítottak, lesből lőttek a megszálló brit hadoszlopokra, meglepetésszerűen támadtak meg elszigetelt őrhelyeket és laktanyákat, majd

28 Charles TOWNSHEND: The Irish Republican Army and the development of guerrilla warfare, 1916–1921. In: *English Historical Review*, 1979. április.

vidéken felszívódtak. A legdélebbi megyében (Cork) felállított 310 fős, pisztollyal-puskával felszerelt IRA-alakulat például egymaga lekötött 12 500, nehézfegyverrel is ellátott brit katonát![29] A függetlenségi háború éveiben egész Írországban nagyjából csupán 3 ezer IRA-fegyveres volt, míg az uniópártiak 50 ezer brit katonát, 10 ezer RIC-milicistát és ezen felül 15 ezer felkelés elleni specialistát (*Auxiliary Division*), valamint 1500 brit világháborús veteránt számláltak. A gerilla-harcmodoron múlott, hogy a sokszoros túlerőt sikerült megtörni. Az ír gerillaháború a forradalmi és népi háború példája lett, ezek teoretikai és gyakorlati alkalmazásának előképévé vált.[30] Az IRA vállalkozása nem egyszerűen britellenes szabadságharc volt, amely 750 év után véget vetett a megszállásnak, hanem forradalom is, amely megszüntette a királyságot és jelentős társadalmi változásokat eredményezett.

Ha a britek odahaza kénytelenek voltak is vereséget elszenvedni, külföldön éppen hogy bátorították a birodalmak felbomlását, méghozzá éppen nacionalista felkelés szításával, forradalom kirobbantásával. Thomas Edward „Arábiai" Lawrence régész, orientalista, hírszerző és a brit hadsereg alezredese azzal a misszióval utazott az ellenséges Oszmán Birodalomhoz tartozó Közel-Keletre, hogy ott fellázítsa az arab lakosságot. Ő maga így jellemezte a helyzetet: *„Egyes angolok* [...] *abban a hiszemben voltak, hogy az arabok lázadása a törökök ellen képessé teszi Angolországot, hogy mialatt Németországgal harcol, egyidejűleg legyőzze annak szövetségesét, Törökországot."*[31] A „brit reálpolitika" klasszikus

29 Tom Barry: *Guerrilla Days in Ireland: A Personal Account of the Anglo-Irish War* [1949] Mercier Press, Blackrock, 2011. A szerző a *West Cork flying column* parancsnoka volt.

30 William H. Kautt: *The Anglo-Irish War, 1916–1921: A People's War.* Praeger, Westport, 1999. és Joseph McKenna: *Guerrilla Warfare in the Irish War of Independence, 1919–1921.* McFarland&Co. Jefferson, 2011.

31 Thomas E. Lawrence: *A bölcsesség hét pillére* [1926] Ford.: Schöpflin Aladár. Révai, Bp. 1935. I. kötet, *Bevezetés.* oldalszám nélk.

esetéről volt tehát szó: kívülről szított lázadásról, amely nem az arabok szabadságáért, hanem – jóllehet akár ezen keresztül – a központi hatalmakhoz tartozó közel-keleti nagyhatalom meggyengítéséért indult. Elgondolkodtató, hogy a Brit Birodalomtól való elszakadás követelésével kirobbant dublini ír felkeléssel azonos évben indított Nagy Britannia arab felkelést, amely az Oszmán Birodalomtól való elszakadást ígérte.

T. E. Lawrence 1916-ban indította és koordinálta a törökellenes arab felkelést, előbb brit–arab összekötő, majd Fejszál emír vezérkari főnöke lett. Rajtaütésekkel, távoli támaszpontok és vasútvonalak megtámadásával kötötték le a több fronton harcoló török hadsereg erőit, majd elfoglalták Akabát, végül bevonultak Damaszkuszba. Az éjszakai támadások különösen kedveztek a gyorsan mozgó, kislétszámú könnyűlovas arab egységeknek, akikkel kapcsolatban kiemelte, hogy a gerilla-hadviselés azoknak való, akik *inkább harcolnak a lábukkal mint a kezükkel.* Tapasztalatairól írott könyve és egy szisztematikus összefoglalója is beszámol a gerilla-hadviselés szabályairól. Előbbi monumentális alkotása – amely a néprajz, az útleírás, a hadművészeti értekezés és a visszaemlékezés páratlan keveréke – elején így jellemzi a felkelőket: *„Önmagában központosuló hadsereg voltunk, gyakorlat és rangjelzések nélkül, odaadó szolgái a szabadságnak, a másodiknak az emberi hitek között."*[32] Utóbbiban pedig azt írja, hogy a napóleoni háborúk óta uralkodó nézet, miszerint a háborúkat reguláris hadseregek vívják egymással, a nagy térségben végbemenő irreguláris hadviseléssel elveszti érvényét, hiszen itt a cél az ellenséges erők lekötése, amelyek reguláris hadseregként röghöz kötött növényekhez hasonlók és célpont nélkül haszontalanok, míg a felkelők légnemű anyagként mozognak s terjednek szerteszét, nem adva esélyt a megtámadásukra. Davidovhoz hasonlóan azt is megállapította, hogy

32 I. m.

a gerilla-hadviselés különben sem elsősorban az ellenséges hadsereg megsemmisítését, hanem anyagi erejének rombolását jelenti.[33]

Arábiai Lawrence találóan tengeri hadművelethez hasonlította a gerilla-hadviselést, mivel ugyanúgy mozgásban lévő, mindenütt jelenlévő, szilárd támaszponttól független, sőt sem területhez, sem irányhoz nem kötődő harcmodort jelent. Vagyis nomád, mint az arab lovasok maguk. Értékes megjegyzése szerint: *„A gerilla-hadviselés sokkal inkább szellemi tevékenység, mint egy szuronyroham."* Arábiai Lawrence életműve a kívülről kirobbantott felkelések politikai, stratégiai és taktikai megszervezésének és lebonyolításának – a mai napig érvényes – tanulságairól szól. Hogy a nagyhatalmak által szervezett „forradalmak", mint amilyen az I. világháború végén a törökellenes pánarab felkelés is volt, gyakran ütnek vissza, és hogy nem szándékolt következményeik milyen hosszú árnyékot vetnek, azt éppen kereken száz évvel Lawrence vállalkozása után látjuk igazán a Közel-Keleten.

A világ legnagyobb partizánvállalkozását Mao Ce-tung, a Kínai Vörös Hadsereg vezetője indította. 1927-től a Kuomintang-rendszer legyőzése, majd 1932 és 1945 között – előbbivel szövetségben – a japán megszállók kiűzése, ezt követően pedig az újabb polgárháborúban való győzelem és a kommunista hatalom megszilárdítása volt a cél. A japán megszállók elleni küzdelemben alakult ki a gerilla teljes stratégiai és taktikai, gyakorlati és elméleti fegyverzete – Mao erről szóló alapvető művében ki is nyilatkoztatta, hogy a „partizánháború Kínában túllépi a taktika kereteit és a stratégia ajtaján kopogtat".[34] Mao, aki alaposan

33 Thomas E. Lawrence: *Science of Guerrilla Warfare*. In: *Encyclopædia Britannica* (14. kiad.) 10. kötet. Encyclopædia Britannica Ed. London, 1929. 950–953. A lexikon-cikkben felhasználta *A bölcsesség hét pillére* első kötete V. könyvének utolsó, LIX. fejezetének záró oldalain írottakat. (Magyarul lásd: Lawrence: *A bölcsesség hét pillére*. i. m. 401–403.)

34 Mao Ce-tung: *A japán területrablók elleni partizánháború stratégiájának kérdései* [1938] In: *Mao Ce-tung válogatott művei* (a továbbiakban: MVM) 2. kötet. Ford. nélk. Szikra, Bp. 1953. 141. További, ezzel kapcsolatos művei: *A kínai forradalmi háború stratégiai kérdései*

tanulmányozta Clausewitzet, hozzá hasonlóan a gerillának a reguláris hadsereg mellett kiegészítő szerepet szánt és alapvető fontosságúnak tartotta a domborzati viszonyokat. Amint írja: *„a védelem megszervezése a hegyszorosokban, a nehezen járható helyeken, a folyóknál és a lakott területeken"* szükséges.[35] Mao főképpen a hegyvidéki hadviselést támogatta, amely egyfelől Kína adottságainak figyelembevételéből, másfelől a gerillák taktikai lépéseinek jobb megvalósítási lehetőségéből táplálkozott.

Mao továbbfejlesztette a gerilla-stratégiát, ugyanis hosszú távú célja nem csupán a hatékony védelem folytatása és az ellenség nyugtalanítása volt, hanem „elhúzódó háborúban" gondolkodott, amelynek célja az ellenség erejének lassú, védelmi harcokkal való fokozatos kimerítése és ezzel párhuzamosan a gerillák oly mértékű megerősítése, hogy amikor eljön az idő, szemtől szembeni harcban is megmérkőzhessenek. Mao stratégiai koncepciójának lényege tehát az ellenség kifárasztása, erejének felmorzsolása és ezzel egyidejűleg a saját erők fokozatos szervezése, sőt regularizálása volt. Ennek sikeréhez mindenekelőtt – a gerilla-taktika ismert módszerein kívül – nagy terület és elegendő idő kellett; előbbit a gerilla-harcmodor kiterjedt alkalmazása és magától értetődően az ország mérete biztosította, utóbbit pedig a háború szándékos elhúzása, az összeütközés folyamatos halogatása. Ennek értelmében a gerillaháború első (hadászati védelmet célzó) szakaszában Mao előírta a gerillák által elfoglalt területek támaszpontokkal való biztosítását („partizánkörzet", felszabadított övezet) és ott a lakosság életének megszervezését. Amikor a gerillák már olyan erősek lesznek, hogy képesek ez egyes zónákat kiterjeszteni, sőt egyesíteni, akkor következik el a háború második (hadászati holtponton álló) szakasza, amely a *stratégiai egyensúly* bekövetkeztét

[1936] In: MVM 1. kötet. Ford. nélk. Szikra, Bp. 1952.; *Az elhúzódó háborúról* [1938] és *A háború és a stratégia kérdései* [1938] In: MVM 2. i. m.

35 MAO: *A japán területrablók elleni partizánháború stratégiájának kérdései*. i. m. 147.

jelenti, amikor is a gerillák és ellenségeik nagyjából azonos erőt képviselnek. Ezt követi a harmadik (hadászati támadást lehetővé tévő) szakasz, amelyben a stratégiai védelmet folytató gerillaharcot felváltja a reguláris hadsereg stratégiai támadása.[36]

Mao stratégiája bevált, hiszen az 1920-as évek végén létrejött kommunista partizáncsoportokból rövidesen megalakult a Kínai Vörös Hadsereg, amely a japánok elleni háborúban egy ideig a közös kínai hadsereg része volt, majd 1945 után fokozatosan megszilárduló reguláris haderőként négyéves polgárháborúban legyőzte a Kuomintangot, így a kommunisták átvették a hatalmat Kínában. Mao „védelmi és halogató háború" körül forgó minden megfontolása az időnyerésből táplálkozott, amelyben – mint oly sok egyéb katonai kérdésben – Szun-ce méltó folytatójának bizonyult. A maoista partizán mindenekelőtt hazája földjét idegen megszállóktól védelmező, paraszti származású irreguláris harcos volt, akinek feladata az időnyerés és a szervezett tömeghadsereggé válás volt.

Fegyverben a felszabadítás

A gerillaháború természetéhez a XX. században is szervesen hozzátartozott az eredeti elképzelésben is meglévő függetlenségi és megszállás elleni harc. A kínai (vörös és nemzeti) partizánok Japán elleni harcaiban is megjelent az a hatalmas mozgósító erő, amelyet már a Napóleon elleni nemzeti felkelések teoretikusai is észrevettek. A II. világháború éveiben Európában ismét megjelent a hazája felszabadításáért harcoló partizán, majd 1945-től nemzeti felszabadító mozgalmak képében a gyarmati területekre vált jellemzővé.

36 I. m. 193. Az elemzéshez igénybe vettük: Porkoláb Imre: A kifárasztó gerilla hadviselési mód. In: *Kard és Toll*, 2006. 2. szám. Hasonló regularizálódáson ment keresztül a libanoni síita milícia, a Hezbollah és a Srí Lanka-i párhuzamos államot kiépítő Tamil Tigrisek, valamint az észak-iraki kurd *peshmerga*.

A gerilla-harcmodor ideológiai hovatartozástól függetlenül mindenütt győzelmet tudott aratni, ahol elég állhatatosan és a természet adta lehetőségeket jól kihasználva alkalmazták. A Molotov–Ribbentrop-paktum (helyesebben: Hitler–Sztálin-szövetség) értelmében a Szovjetunió 1939 telén támadta meg a kis Finnországot, amely háromhavi hősies védekezés után végül területének tizedét veszítette el. A Téli Háborúban olyan hatalmas különbség volt a két szemben álló reguláris haderő között, hogy a finn parancsnok, Carl Gustav Mannerheim tábornok kénytelen volt az állami hadsereget gerilla-harcmodort alkalmazva bevetni – ez a lépés és a terep, valamint az időjárás maximális kihasználása a villámháborúra készülő Vörös Hadsereget látványosan megakasztotta, és érzékeny veszteségeket okozott neki. Az aránytalanságról elegendő elmondani, hogy míg a finn hadseregben nem létezett sem páncélos fegyvernem, sem páncélelhárítás, a repülőkhöz szükséges kerozin pedig mindössze egy napra volt elegendő, addig a szovjetek csak a fő támadási irányba ezer harckocsit csoportosítottak, légierejük pedig 800 gépet számlált. Az egész háború idején Finnországnak 600 ezer fős hadserege volt, a kimeríthetetlen tartalékokkal, de az élőerő megőrzésének kívánalmával nem rendelkező Szovjetunió félmillió katonával kezdte meg a támadást.

Mannerheim hamar rájött, hogy csak egyféleképpen tudja erőit megóvni és a széles vonalon induló támadást feltartóztatni. Erről azt írta visszaemlékezéseiben, hogy „a reguláris csapatoknak halogató harcokat kell vívniuk" a határ közelében és könyörtelenül kihasználni a terep ismeretét és adottságait. A koordinált összfegyvernemi tömegtámadást indító Vörös Hadsereg ellen fortéllyal és rögtönzéssel vették fel a harcot a finnek: gyújtópalackkal és összekötözött kézigránáttal támadták meg a harckocsikat, sítalpakon tűntek el a támadások után, mocsárba csalták az ellenséget, egyenként lőtték ki a hadoszlopok tankjait és mester-

lövészek vadásztak az ellenséges katonákra. „*A hadoszlopok harckocsik védelme alatt nyomultak előre az általunk tönkretett útjaikon, és gyakran összetorlódtak. Ilyen módon kitűnő célpontként szolgáltak mind a gyalogsági, mind a tüzérségi rajtaütésekhez*", majd „*a gerilla vállalkozások igazán elszaporodtak, és a mieinknek különösen éjszakánként sikerült veszteségeket okozniuk a tábortűz mellett tanyázó oroszok körében*", ezen kívül pedig „*az erdős terep akadályozta az ellenséget számbeli és anyagi fölényének érvényesítésében* [...] *egyenként támadtuk meg a hadoszlopokat, határozott csapásokat intéztünk a szárnyakra és az ellenség hátába*".[37] Finnország 1939/40-es önvédelme olyan különleges helyzet volt, amelyben egy reguláris hadsereg nyúlt gerilla-harcmodorhoz, hogy a megszállás ellen védekezzen.

A II. világháború kiterjedt és addig soha nem látott volumenű gerillaháborújában teoretikai értelemben a jugoszláv partizánmozgalom volt az egyik legképzettebb. A Balkánon 1941 és 1945 között azonban a német megszállással szembeni fegyveres ellenálláson kívül szerb–horvát etnikai leszámolás és polgárháború is zajlott (utóbbi a monarchista és a kommunista partizánok között), s jellemző módon a partizán-elhárítást a megszállók a helyi kollaboráns erőkre (csetnikek, Skanderbeg SS-hadosztály, Ustasa) bízták.[38]

Partizán tömeghadsereg a II. világháború európai hadszínterének keleti frontján jött létre. Tizenkét nappal a Barbarossa-hadművelet megindulása után Sztálin rádióbeszédet mondott, amelyben a Vörös Hadsereget kíméletlen harcra (visszavonulás esetén „felégetett föld" hátrahagyására), a lakosságot pedig a „honvédő háború" állhatatos támogatására szólította

37 Gustav Mannerheim: *A Téli Háború (1939–1940)* [1951] Ford.: Oláh József. Püski, Bp. 1997. 32., 33., 34. és 38.

38 Lásd bővebben: Forgács Balázs: *Tito háborúja – A partizán-hadviselés elmélete és gyakorlata Jugoszláviában.* In: *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig.* Szerk.: Kovács Bálint–Matevosyan Hakob. Magyar Napló, Bp. 2014.

Nemzetőrök a Dózsa György úton (Terror Háza Múzeum)

fel, de felidézve a Napóleon elleni háborúban egyszer már bevált módszert, általános „népi háborút" is hirdetett. Gyakorlati tanácsokat is adva, a következőket mondta: *„Az ellenség által megszállt körzetekben lovas és gyalogos partizánosztagokat kell alakítani, diverziós csoportokat kell létesíteni az ellenséges hadsereg elleni harcra, a partizánháború felszítására az ellenség által megszállt terület minden zugában, a hidak és utak felrobbantására, a telefon- és távíróvezetékek megrongálására, az erdők, raktárak és szállítmányok felgyújtására. Az elfoglalt körzetekben elviselhetetlen viszonyokat kell teremteni az ellenség és szekértói számára, lépten-nyomon üldözni és irtani kell őket, meg kell hiúsítani minden intézkedésüket. A fasiszta Németország elleni háborút nem tekinthetjük közönséges háborúnak. Ez nemcsak két hadsereg közötti háború. Ez a háború egyben az egész szovjet nép nagy háborúja a német fasiszta haderők ellen."*[39] Sztálin parancsának megfelelően a szovjet reguláris hadsereget kiegészítő partizánosztagok fő feladata a villámháború lefékezése volt, a németek által már elfoglalt területeken állomásozó megszálló erők lekötésével, a bevonuló csapatok zaklatásával és a körülmények elviselhetetlenné tételével. A legnagyobb, mintegy hatvanezer fős partizáncsoport a belorusz és ukrán területekkel határos, az irreguláris hadviselésnek kedvező földrajzi adottságú nyugat-oroszországi brjanszki területen – amelynek negyedét Nyugat-Dunántúl méretű erdő borítja – működött 1941 késő nyara és 1943 ősze között.

Az ukrajnai és belorussziai partizánmozgalmakat Sztálin és a Vörös Hadsereg nem csak felhasználta, hanem irányította is, ugyanakkor a keleti fronton a német és a vele szövetséges megszállók elleni harc szintén nem nélkülözte sem a kommunista célok eléréséért vívott kíméletlen küzdelmet, sem pedig a kölcsönös etnikai leszámolásokat. Gyakran

39 Közli: *Sztálin a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról* (5. kiad.) Ford. nélk. Szikra, Bp. 1948. 12.

alakult ki az a helyzet, hogy az orosz kommunista partizánok – a szintén németellenes – lengyel „nemzeti partizánokkal" harcoltak, amelyet az antikommunista belorusz és ukrán milíciák – amelyek viszont kollaboráltak a megszállókkal – tétlenül néztek. Ilyenformán egységes németellenes partizánmozgalomról nem, politikailag és etnikailag motivált polgárháborúról annál inkább lehetne beszélni 1941 és 1944 között. De a keleti front bonyolult és az arcvonal hullámzását lekövetően változó etnikai-politikai küzdelmei közepette az egyetlen biztos pont mégiscsak a Moszkva által ukrán, orosz és belorusz területen, a Kaukázusban és a Baltikumban – ellátmánnyal, fegyverrel, logisztikailag és stratégiailag – támogatott kommunista partizánháború volt.[40] A német megszállók elleni francia, norvég és olasz fegyveres küzdelem a keleti frontéhoz képest sokkal egységesebb volt, míg Görögországban a háborút követően lépett intenzívebb szintre a polgárháború a brit-barát monarchista és pro-szovjet kommunista partizánok (ELASZ) között.

A II. világháború után az európaiak gyarmatain évtizedekig elhúzódó dekolonizációs küzdelmek folytak, amelyek a *nemzeti felszabadító*

40 Érdekes módon annak ellenére, hogy a hivatalos közbeszédben a II. világháborús partizánmozgalmat nagyra értékelték, 1945 és 1989 között nem adtak ki magyar nyelven olyan szöveget, amely a szovjet partizánháború elméleti (és nem pusztán ideológiai) alapjairól, katonai stratégiájáról és taktikájáról a saját korában született. Még érdekesebb, hogy a gerilla-hadviselés méltatása során nem a szovjet vagy jugoszláv törekvések sikereit idézték fel, hanem a koreai, algériai és főként vietnami tapasztalatokra hivatkoztak a Kádár-rendszerben. Guevara bolíviai kísérletét ugyanakkor egyenesen „antimarxistának" és „gerilláskodásnak" nevezték. (Vö.: Imre Gábor–Bojcsuk József–Kiss Jenő–Ligeti Rudolf: *Szabálytalan világháború.* Zrínyi, Bp. 1969. 299–335.) A szovjet partizán elméletére lásd: *The Partisan's Companion* [1942] Közli: *The Red Army's Do-It-Yourself Nazi-Bashing Guerrilla Warfare Manual.* Szerk.: Lester Grau–Michael Gress. Casemate Publ. Philadelphia, 2011. és *We Are Guerillas* (Soviet War News Books 3.) Hutchison, London, é. n. (a kötetet a londoni szovjet nagykövetség adta ki a világháború alatt). Magyar nyelven a kérdésről legtöbb haszonnal a brjanszki erdő egyik partizánparancsnokának visszaemlékezése forgatható: Földes Pál: *Partizánemlékek. Magyar antifasiszta mozgalom a Szovjetunióban 1940–1945.* Kossuth, Bp. 1970. különösen: 2., 4–5. és 7. fejezet. Ezen kívül lásd még: Háy Gyula: *Partizánok tükre* [1943] Athenaeum, Bp. 1945.

harcok és a *forradalmi háborúk* sajátos ötvözetei voltak, mert a gyarmattartóktól való nemzeti függetlenséget és a belső társadalmi átalakulást egyszerre célozták.[41] A legtöbb elméleti és gyakorlati tanulsággal szolgáló konfliktus a harminc évig tartó indokínai háború volt, amelyből kiemelkedik a vietnami csapatok vezetője, Võ Nguyên Giáp. A „vörös Napóleon" hét évig tartó elkeseredett gerillaháború után (amelyet a Viet Minh vívott), 1954-ben Dien Bien Phu-nál legyőzte a francia csapatokat, majd az északi, reguláris Vietnami Néphadsereg és a délen tevékenykedő gerillák (Viet Kong) különálló és összehangolt támadásait irányította, amelyek 1973-ra az amerikai haderő kivonulásához, két év múlva pedig a déli országrész elfoglalásához vezettek. Komoly elméleti munkáját a komplex helyzethez alakítva végezte.[42] Giáp szerint „népi háború" megvívására van szükség, amely egyfelől a lenini forradalmi tömegharcból, másfelől Mao gerilla-hadviselésre vonatkozó tanításából áll. A háború három stratégiai komponense az észak-vietnami kommunista állami hadsereg, a Dél-vietnami Felszabadítási Front, valamint a vietnami nép.

Giáp tábornok a klasszikus maoista gerilla-megoldást alkalmazta, vagyis vidéken tevékenykedő, hegyekben rejtőzködő parasztpartizán-hadsereget szervezett, majd amikor eljött az idő, regularizálta erőit. Ez azonban csak a győzelem egyik feltétele volt. A gerilla-hadviselést ugyanis csak a háború egyik részének tekintette, amelyet szélesebb, politikai összefüggésként kezelt. Célja egységes, független és kommunista ország megteremtése volt, amelyben a gerillaháború és a reguláris hadviselés időben és térben egyaránt korlátozott (ezért ezeket váltakozva vívták 1945–1954 között a franciák ellen, 1965–1973 között az

41 Ennek elméleti hátterére lásd: Jean-Paul SARTRE: *Előszó.* Ford.: Kovács Anikó. In: Frantz FANON: *A föld rabjai* [1961] Ford.: Staub Valéria. Gondolat, Bp. 1985.

42 Võ Nguyên GIÁP: *A népi háborúról. Válogatott beszédek.* Ford.: Imre Katalin. Zrínyi, Bp. 1976. és *Stratégia és taktika a felszabadító háborúban.* Ford.: Gergely Pál. Zrínyi, Bp. 1971.

amerikaiak ellen, 1954–1975 között a déli rezsim ellen). A stratégiai terv szerint előbb gerillaháborúval a franciákat, utána reguláris és irreguláris erőkkel az amerikaiakat kell legyőzni, majd távozásukat követően a déli országrészt kell immár az északi hadsereggel elfoglalni. A nem kevesebb, mint harminc éven át elhúzódó háború 1975-ben az északiak győzelmével ért véget.

A hosszan tartó vietnami gerillaháború az 1960-as, 1970-es években megerősítette azt a gondolatot, amelyet a kínai, majd a kubai forradalom sikere is táplált, hogy a gerilla-hadviselés nemcsak, hogy „baloldali műfaj", de legyőzhetetlen is. Egyes nyugati katonai elemzők pedig azt a téves következtetést is levonták, hogy a partizánharc keleti hadművészeti megoldás, míg a klasszikus reguláris háborúzás nyugati. Ezt azzal is megpróbálták demonstrálni, hogy szembe állították egymással Szuncét és Clausewitzet. Miközben mindkettő éppen azt hangsúlyozza, hogy a háborúzás nem az állandóság, hanem a folyamatos változáshoz való sikeres alkalmazkodás művészete, s ennyiben egyaránt része az államilag szervezett hagyományos és a gerilla-hadviselés.

A világ más tájain, bár a természeti adottságok, a politikai feltételek és a konfliktus helyzeti energiája is hasonló volt, más módszert választottak. Ami Maonak a parasztokból álló partizánhadsereg, az a latin-amerikai forradalmároknak a fegyverforgató forradalmi élcsapat lett. A kelet-ázsiai, valamint a közép- és dél-amerikai gerillaháború közötti különbség nemcsak a benne résztvevők társadalmi hovatartozásában érthető tetten, de a létszámban is: míg Mao a paraszti lakosság megnyerését és lassanként hadsereggé szervezését tűzte ki célul, addig Ernesto „Che" Guevara de la Serna és Fidel Castro a forradalmi élcsapatban és annak a vidéket fellázító tevékenységében hitt. A konfuciánus militarizmus és a militáns leninizmus állt itt egymással szemben, nem véletlen tehát, hogy a guevarizmus és a maoizmus más és más fegyveres

szervezetekre volt jellemző.[43] Che Guevara az 1953 és 1959 közötti győztes kubai forradalom után 1965–1967-ben Kongóban, majd Bolíviában sikertelenül próbált felkelést kirobbantani, amelyet a marxista–leninista forradalom és a nemzeti felszabadítás ötvözetének képzelt el.[44]

Guevara 1960-ban foglalta össze kézikönyvszerűen a kubai forradalmi gerillaháború tapasztalatait, amelynek elején – Clausewitzet és Maot követve – rögtön leszögezte, hogy „a fejletlen Amerikában a vidék a fegyveres harc legfőbb színtere", hiszen itt „vannak az elnyomó erők által el nem érhető helyek". A vidéki karakter és a „hivatalos háborúhoz" képesti periferikus vonás egészen nyilvánvaló, amit Guevara ekképpen nyomatékosított: *„a gerillaharcos vad, félig lakott körzetekben hajt végre akciókat* [...] *vidéki körzetekben fejlődik"*.[45] Abban is az elődöket követte, hogy a gerillaháborút a fegyveres konfliktus kezdeti szakaszában értelmezte, és előírta, hogy a gerilla-csoportnak a későbbiekben reguláris hadsereggé kell válniuk: *„A győzelmet mindig reguláris hadsereg éri el, még ha kezdetben gerillahadseregként indult is."*[46] A stratégiai és taktikai megfontolások is ugyanazok, mint Maonál, de a gerilla karaktere egészen más. Az argentin származású kubai forradalmár szerint ugyanis *„a gerillacsapat, mint fegyveres mag, a nép harcos élcsapata"* [...] *„egy kis sejtmag, az őt támogató terebélyes népi mozgalom élgárdája"*, amelynek célja, hogy *„az eszmét valóra váltsa, új társadalmat*

43 A legismertebb maoista szervezet a kambodzsai Vörös Khmer és a perui Fényes Ösvény volt, napjainkban már csak Észak-Indiában és Nepálban működnek hasonlók. A guevarizmus Afrikában (Angola – MPLA), valamint Közép-Amerikában (El Salvador – FMLN, Nicaragua – szandinisták) és Dél-Amerikában (Argentína – ERP, Kolumbia – FARC) vált népszerűvé.

44 A bolíviai kísérlet naplója magyarul is olvasható: Ernesto Che GUEVARA: *Bolíviai napló* [1966–1967] Előszó: Fidel Castro. Ford.: Tabák András–Dornbach Mária. Ulpius-Ház, Bp. 2006.

45 Ernesto Che GUEVARA: *A gerillaharcos kézikönyve* [1960] Ford.: Gálvölgyi Judit. Ulpius-Ház, Bp. 2007. 28., 30. és 34.

46 I. m. 39.

teremtsen".[47] Ez az ún. *foco*-teória (a spanyol szó jelentése: fókusz, középpont, átvitt értelemben: tűzfészek), amely a gerillát a fegyveres forradalmi élcsapat önkéntes tagjának tekinti. A politikai és fegyveres harcban élen járó elszánt csapat teóriájának elődje már megjelent a blanquisták és anarchisták összeesküvő társaságainál is. Kubában a kínai előd (japánok elleni harcot megelőző és követő) polgárháborús erőfeszítéseihez hasonlóan idegen megszállók helyett az „elnyomók", jelen esetben a helyi, Amerika-barát rezsim jelentette a célpontot.[48]

A *foco* egy sor afrikai és főleg latin-amerikai kommunista mozgalmat inspirált, de az áttörés mégis mindenütt elmaradt. A forradalmi élcsapat többnyire ott bukott el, ahol Che a legnagyobb sikert remélte tőle: a helyiek ugyanis nem csatlakoztak – a forradalom exportja nem sikerült. Ennek okai között szerepelt, hogy a bolíviai gerilla-vállalkozást a helyi kommunista párt nem támogatta, és az éppen földosztáson áteső ország paraszti lakosságát és nyelvismeret hiányában a bennszülött indiánokat sem sikerült meggyőzni a fegyveres forradalom szükségességéről. Guevara mégis alapvetően meghatározta a gerilla-elmélet fejlődését, mert világszerte elképzelhetőnek tartotta tűzfészkek kialakítását. A kubai forradalmat, amely valóban az élcsapat által kirobbantott fegyveres felkelés, majd azt követő radikális társadalmi átalakulás volt, nem egyszeri kivételnek, hanem követendő példának tekintette; noha nem mindenütt volt olyan gyenge a hatalom, mint Batistáé és szerencsés a történelmi helyzet, mint ami a hidegháború első évtizedét jellemezte.[49]

47 I. m. 32. és 39.

48 Guevara vállalkozását végig követte – amiért Bolíviában három évig börtönben volt – a francia marxista Régis Debray. Tapasztalataiból írott könyve szerint a *foco* nem más, mint „forradalom a forradalomban". (Régis DEBRAY: *Forradalom a forradalomban? Fegyveres harc és politikai harc Latin-Amerikában* [1967] Ford. nélk. Kossuth, Bp. 1967.)

49 Ernesto Che GUEVARA: *Kuba: történelmi kivétel vagy a gyarmatosítás elleni harc élcsapata?* [1961] Ford.: Horta Amarilis. Közli: *Fejlődés-tanulmányok 3. Szöveggyűitemény. Az elmélet és a fegyverek kritikája – Ideológusok és filozófusok a harmadik világról.*

Ebben a szellemben megfogalmazott szállóigévé vált mondásával – „Csináljatok egy, két, sok Vietnamot!" – a gerillát eloldotta az addig rá jellemző kötött, egyszeri és helyi jellemzőtől és globális jelenséggé tette.

Ebből a gondolatból táplálkozott az 1960-as és 1970-es évek nemzetközi terrorizmusának szerveződési elve, nevezetesen az, hogy egyik harcmezőről egy másikra vonulnak át az egymással szövetségre lépő nemzeti felszabadító küzdelmet folytatók (PFSZ) és a kapitalizmus elleni harcban érdekeltek (RAF, Japán Vörös Hadsereg, Vörös Brigádok). Ennélfogva például az Izrael és a kapitalizmus elleni harc közös céllá vált, és az elsődlegesen az előbbit vagy éppenséggel az utóbbit céljuknak tartók felfogása szerint végső soron ugyanazt a küzdelmet folytatták, ha németországi nagytőkést raboltak el, vagy ha eltérítették az El Al járatát. A gerilla, minél inkább eloldódott a hazai földtől, amelyhez tapadva kezdetben Napóleon hadai ellen harcolt, annál könnyebben vált terroristává.

Az 1960. esztendőt az ENSZ „Afrika évének" nyilvánította, annak nemzetközi elismerése és bátorításaként, ami már másfél évtizede folyt és egyszerűen szólva a kontinens európai gyarmati uralma alóli felszabadulásának lehetne nevezni. Az 1945 és 1975 közötti harminc évben az európai államok marginális kivételektől eltekintve elveszítették gyarmataikat és a későbbiekben a kulturálisan hozzájuk kötődő afrikai „fehér rezsimek" (Dél-Afrika, Rhodézia) is veszítettek a dekolonizációval. A világháborúból vesztesen kikerülő Olaszország természetes módon veszítette el gyarmatait, így a régóta független állami státussal rendelkező Etiópia rögtön visszanyerte szuverenitását, majd Egyiptom vált függetlenné. Algériában 1957-től indult függetlenségi háború, amelyet hosszas küzdelem után vesztett el Franciaország, Belgium 1960-ban kényszerült lemondani Kongóról, legvégül Portugália adta fel Angolát

Vál.: Marton Imre. Szerk.: Béládi László–Miszlivetz Ferenc. ELTE ÁJK TSZT, Bp. 1981.

és Mozambikot az 1970-es évek közepén – hogy csak a legfajsúlyosabb változásokat említsük. Ám az afrikai függetlenségi mozgalmak a legritkább esetekben értek célt békés úton, sőt miután az európai uralomtól többnyire fegyveres úton szabadultak meg (ennek része volt a kenyai mau-mau felkelés és a rhodéziai „bozótháború"), rendre törzsi leszámolások, szeparatista törekvések, polgárháborúk és sorozatos államcsínyek kezdődtek.

Mindennek ellenére mégsem alakult ki afrikai gerilla-elmélet, maximum az általános gerilla-doktrína valamiféle afrikai változata. Kwame Nkrumah 1954-ben és 1956-ban is győzött a választáson, majd 1957-ben a brit Aranypartból alakult független Ghána elnöke lett, harc nélkül. Az első független afrikai ország vezetőjeként támogatta a szomszédos területek (Guinea, Mali) függetlenségi mozgalmait és a kongói dekolonizációt. Az 1960-as évek első felében sajátos pánafrikai szocializmus és összafrikai felszabadítási mozgalom indítása volt a célja. 1964-ben diktatúrát vezetett be, majd a rhodéziai felkelést támogatta. 1966-os pekingi útja alatt államcsínyt követtek el ellene, így elhagyta hazáját, és Guineában kapott menedéket, ahol 1968-ban megírta *A forradalmi hadviselés kézikönyvét*. Alaptétele szerint az egyes afrikai felszabadítási mozgalmak a kontinens közös forradalmi törekvését jelentik, s egy globális küzdelembe illeszkednek, amelynek egyaránt része az amerikai Fekete Párduc mozgalom, a dél-amerikai guevarizmus és a vietnami partizánháború. Könyvében taktikai újdonság egyáltalán nincsen, alapvetően a maoista eljárás afrikai környezethez alkalmazását javasolta. „*A gerilla-taktikát alá kell rendelni a forradalmi háború stratégiájának*" – írta, amelyből Nkrumah kapcsán világossá válik a gerilla önállóságának megkérdőjelezése.[50]

50 Kwame Nkrumah: *Handbook of Revolutionary Warfare: A Guide of the Armed Phase of the African Revolution* [1968] International Publ. New York, 1969. 108.

A 30 milliós, állam nélküli kurd nép fele Törökországban él, amely mellett Észak-Szíriában, Észak-Irakban, Nyugat-Iránban, Grúzia és Örményország határán laknak kurdok, s ezen kívül még 800 ezren Németországban. Napjaink politikai és katonai értelemben egyaránt színtiszta gerillacsoportját a kurd fegyveres ellenállók alkotják. A közkeletű néven *peshmergának* nevezett gerillák azonban csak Kurdisztán észak-iraki részén tevékenykednek, akik mellett délkelet-törökországi, és északkelet-szíriai fegyveres ellenállásról is beszélni kell. A kurdok – minden bizonnyal a Közel-Kelet legrégebbi népe – évezredek óta függetlenségi harcot vívnak, hol a perzsák, hol az Oszmán Birodalom ellen, majd a XX. század első felében a britek, újabban a mindenkori török kormányok és arab rezsimek, illetve az iszlamisták ellen. A *peshmerga* eredetileg az észak-iraki Masud Barzani Kurdisztáni Demokratikus Pártjának (KDP) milíciája volt, s 1975-ben vereséget szenvedett a Szaddam-rendszerrel szemben. Ezután Jalal Talabani elhagyta a mozgalmat és létrehozta a Kurdisztáni Hazafias Uniót (PUK), s így két *peshmerga* jött létre. Az első Öböl-háborútól 1998-ig tartó testvérharc után a KDP és a PUK megállapodott egymással, majd a 2003-as amerikai invázió óta együttműködve vezetik az autonóm észak-iraki Kurdisztánt. Míg a Barzani-párt falusi-nomád szociokulturális hátterű, hajdan szocialista, ma nacionalista-populista frakció, addig a Talabani-párt városi eredetű és szociáldemokrata jellegű. A két párt által irányított Peshmerga-ügyek Minisztériuma legalább százezer fős, regularizálódott kurd hadsereg fölött rendelkezik, amely az Iszlám Állam észak-iraki megtörésében – például a 2016–2017-es moszuli harcokban – megkerülhetetlen tényező.[51]

51 Észak-iraki Kurdisztán kimerítő elemzését nyújtja: Szabó Márk: Kurdisztán libre! In: *Kommentár*, 2015. 5. szám.

Az észak-iraki kurd küzdelmekkel egy időben Törökországban is kurd mozgalom indult: Abdullah Öcalan („Apó") 1978-ban alapította meg – szovjet támogatással – a marxista-leninista Kurd Munkáspártot (PKK), amely hat év múlva fegyveres harcot indított a klasszikus gerilla-háború és a török intézmények ellen elkövetett terror-cselekmények együttes alkalmazásával (ma is a kilencedik legaktívabb terrorszervezetnek tartják, 2002 óta az Európai Unió is így tartja nyilván). Öcalan 1999 óta török börtönben raboskodik, ahol átalakította a PKK ideológiáját. A libertárius anarchista Murray Bookchin gondolatai nyomán 2011-ben meghirdette a demokratikus konföderalizmust, amellyel feladta a PKK – szocialista világforradalom és kurd nacionalizmus ötvözetét jelentő – korábbi ideológiáját, és a kurdok történelmi–kulturális–földrajzi sajátosságainak megfelelő konföderatív, radikális demokrata programot dolgozott ki, amelyben a szubszidiaritás, a női jogok tiszteletben tartása és az önigazgatás egyaránt fontos szerepet kap.

A szíriai polgárháború 2011-es kirobbanása után nem sokkal jelent meg – eleinte a PKK helyi fiókszervezetként – az ország északkeleti részén élő kurdok *önvédelmi milíciája*, a Népvédelmi Egységek (YPG) és ennek női változata, a Női Védelmi Egységek (YPJ). Amit a török hatóságok által üldözött PKK nem tudott megvalósítani, azt a politikai–törzsi–vallási polgárháborúba süllyedő Szíriában sikerült, főként, miután a kormánypárti erők kivonultak a kurdok lakta területekről. A Nyugat-Kurdisztánnak tekintett Rojavában nemcsak iszlamisták elleni önvédelmi harc folyik, hanem Öcalan elveit a gyakorlatban is megvalósítják. A Rojavai Föderáció szervezett, 50 ezer fős gerillahadsereggé váló milíciái mentették fel 2014/15 fordulóján az Iszlám Állam által öt hónapig ostromolt Kobanît, amely katonai és politikai értelemben egyaránt az iszlamisták Sztálingrádja lett, majd a szír–iraki határ túloldalán található, 2014-ben elvesztett (jelentős részben kurd etnikumú jezidik által

lakott) Sinjart foglalták vissza 2015 végén. A 2,2 milliós *szindikalista föderáció* az iraki kurdok nemzetegyesítő törekvéseitől tartózkodva saját autonómiájának megőrzésében érdekelt.[52]

A Mao-féle gerilla-stratégia értelmében az iraki kurd erők a harmadik, a szíriaiak pedig a második szakasznál tartanak: előbbiek hadsereggé szervezett *peshmerga*-erői nélkül Irakban a győzelem reményében nagyszabású hadműveletet folytatni nem lehet, utóbbiak pedig gerilla-csoportokból területet ellenőrző milíciává váltak. A kurd fegyveres erők 2003–2011-hez képest mára már hadsereggel és szervezett milíciával, valamint két autonóm területtel rendelkeznek, amelyek határai sokkal délebbre húzódnak, mint öt–tíz évvel korábban, s komoly remény van egy Szíria és Irak északi részein húzódó, egybefüggő, önigazgató, több részből álló Kurdisztán kialakulására – amely egyszersmind látványosan *bizonyítja az elszánt gerillaháború hosszú távú sikerét.*

Az elmélet gyakorlata

Amint Lenin egy ízben megjegyezte, a munkásmozgalom történetében a proletariátus tettei rendre a vezetők teoretikai erőfeszítései előtt jártak, azaz a felkelés tekintetében is úgy állt a dolog, hogy „a gyakorlat, mint mindig, megelőzte az elméletet".[53] A gerilla-hadviselés hozzávetőleges története is bizonyítja, hogy *a gerilla mindig konkrét és gyakorlati.* Amint Davidov idézett írásának címében is megfogalmazta: az „elmélet tapasztalata" az elsődleges. Arábiai Lawrence pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy az arab felkelésből származó élményei alapján írott

52 Dilar Dilik: Building Democray without a State. In: *ROAR Magazine*, 2016. 1. szám, valamint: Christian Caryl: The Kurds Are Nearly There. In: *The New York Review of Books*, 2016. december 8. és Jonathan Steele: The Syrian Kurds Are Winning! In: uo. 2015. december 3.

53 Lenin: *A moszkvai felkelés tanulságai*. i. m. 362.

szócikke – amely gerilla-kiskátének is beillik – ugyan a „gerilla-hadviselés tudományáról" szól, de az inkább gyakorlati s nem elméleti kérdés. A gerilla-hadviselés természetéből adódik, hogy a megannyi teoretikusa által írott hadászati munkák, legyenek akár pusztán hadtörténeti vonatkozásúak, akár hadművészettel foglalkozók, minden esetben gyakorlati útmutatóul is szolgálnak annak a kérdésnek a megválaszolásához: *hogyan legyünk gerillák?*

A gerilla-hadviselés – mint már említettük – voltaképpen annak a módszere, hogy *a gyenge hogyan győzze le az erőset.* A háborúk ugyanis a legritkább esetben zajlanak egyenlő felek között. Kevés az olyan konfliktus, mint a százéves háború vagy a hidegháború, amely viszonylag azonos technológiai színvonalú, gazdasági erejű, demográfiai és geopolitikai adottságokkal rendelkező államok között zajlott – nem véletlen, hogy egyúttal ezek a leghosszabb ideig tartó fegyveres konfliktusok is. Az elmúlt kétszáz évben a fegyveres összecsapások 80 százaléka zajlott nem hagyományos módon, vagyis míg az egyik oldalon állami/reguláris hadseregek álltak, addig a másikon nem (utóbbiak között felkelők, forradalmárok, gerillák, kalózok, milicisták, partizánok, szabadcsapatok és terroristák stb. voltak).

Amikor a fegyveres összeütközés egy jól felszerelt, kellően kiképzett, professzionálisan irányított és mindenekelőtt államilag szervezett hadsereg és egy lehetőségeiben, létszámában, képességeiben alacsonyabb szinten álló erő között zajlik, az erőviszonyok egyenlőtlenségéhez kétség sem fér.[54] Amint Guevara pofonegyszerűen megfogalmazta:

54 Az aszimmetrikus hadviselésről lásd többek között: Ivan Arreguín-Toft: *How the Weak Win Wars: A Theory of Asymmetric Conflict.* Cambridge UP, Cambridge, 2005.; Aszimmetrikus hadviselés [konferencia-blokk] In: *Hadtudomány,* 2015. 1–2. szám; Forgács: *Káosz vagy rend a gerilla-hadviselésben?* i. m.; Kiss Álmos Péter–Resperger István–Somkuti Bálint: *Aszimmetrikus hadviselés – Kis háborúk nagy hatással.* Zrínyi, Bp. 2014.; Herfried Münkler: *Der Wandel des Krieges. Von der Symmetrie zur Asymmetrie.* Velbrück Wissenschaft, Weilerswist, 2006.; T. V. Paul: *Asymmetric Conflicts:*

„a gerilla-hadviselést az az oldal használja, amelyet a többség támogat, de amelyiknek jóval kevesebb fegyver van a birtokában".[55] Ilyenkor, hogy az egyenlőtlenséget a gyenge kiküszöbölje, méghozzá a fölényben lévő ellenfél hiányosságainak kihasználásával (hiszen nem nyílik esélye a muníció vagy az állomány megközelítőleg sem azonos szintű feltöltésére, sem gyakorlott tábornokok azonnali csatasorba állítására, végképp nem a kiképzés bepótlására), abból kell erényt kovácsolnia, ami eleinte hátrányának látszik. Amint Szun-ce talányosan írta: *„A fölfordulás a rendből születik, a gyávaság a bátorságból, a gyöngeség pedig az erőből."*[56]

A nem egyenrangú felek fegyveres konfliktusának – amelyet *aszimmetrikus hadviselés*nek nevezünk – legfontosabb jellemzője, hogy állami, azaz hivatalos-hivatásos hadsereg (amely a hagyományos katonai eljárás képviselője) csap össze irreguláris erőkkel. Ez két eltérő hadikultúrát jelent, amelyben az egyik a szokványos harceljárásokat alkalmazza, erőit a klasszikus hadszervezés elveinek megfelelően irányítja és mozgatja, valamint stratégiai támadó hadműveleteket folytat, a másik viszont szokatlan lépéseket tesz (meglep, rajtaüt, álcáz, elrejtőzik, lesből támad, menekül, vagy csak színleli, csapdába ejt), és bár *stratégiai szinten védelmet folytat, taktikai szinten támadásokat indít.* Azaz hadászati védekezését harcászati támadással valósítja meg. Röviden tehát – Mao szavaival élve – „a partizánháborúban a támadó hadműveletek alapjában véve hirtelen rajtaütések formáját öltik" és „igen gyorsnak kell lenniük".[57] A meglepetésszerű támadás együtt kell, hogy járjon a harc gyors befejezésével.

War Initiation by Weaker Powers. Cambridge UP, Cambridge, 1994. és PORKOLÁB Imre: Aszimmetrikus hadviselés – Az ortodox és gerilla hadikultúra összecsapásai. In: *Nemzetvédelmi Egyetem Közleményei,* 2006. 3. szám.

55 GUEVARA: *A gerillaharcos kézikönyve.* i. m. 32.

56 SZUN-CE: *A háború művészete.* Ford.: Tokaji Zsolt. Helikon, Bp. 2015. 21.

57 MAO: *A japán területrablók elleni partizánháború stratégiájának kérdései.* i. m. 147. és 148.

A gerillacsoport vezetésének és a benne résztvevőknek a reguláris hadseregben megszokottól eltérő képességekkel kell rendelkezniük. A lazán szervezett, a harc káoszában önállóan és kreatívan cselekvő szabadcsapatról írja Arábiai Lawrence: *„A gerillának szabad munkateret kell engedni az irreguláris háborúban; ha két ember együtt van, akkor az egyik már felesleges. Ideálunk az lesz, hogy csatánkat az egyes mérkőzések sorozatává tegyük, csapatainkat a tevékeny főparancsnokok szerencsés szövetkezetévé.”*[58] Ez nem a fegyelem hiánya, irányítatlanság vagy egyénieskedés, hanem a küzdő felek természetének felismerése és a saját előnyök rugalmas kihasználása.

Az előbbiek alapján a reguláris és az irreguláris erők közötti alapvető különbségek a következők:

REGULÁRIS	IRREGULÁRIS
állami	nem állami
professzionális, hivatásos	többnyire civilekből áll
uniformizált	nem egyenruhás
szervezett	esetleges
tömeghadsereg	gerilla-csoport(ok)
hagyományos	nem konvencionális
stratégiai támadás	stratégiai védelem

Miután az aszimmetrikus konfliktus többnyire egy iparosított, megszálló hadsereg és a helyben lakókból verbuválódott, esetleges összetételű, irreguláris erő között szokott kibontakozni, a védelemben lévők az inváziós seregek ellen azt tudják szegezni, ami helyzetükből fakadóan némi előnyt jelent számukra. Ez pedig elsődlegesen a *hely ismerete*, másodszor a kisebb létszámból és a nehézfegyverek hiányából fakadó *mozgékonyság*, végül

58 Lawrence: *A bölcsesség hét pillére.* i. m. 403.

pedig a lakosság körében élvezett *szimpátia*. Ez a három előny meghatározza a helyi, védelmi harcot folytató erők stratégiai lehetőségeit és a hozzá vezető taktikai lépéseket. Az irreguláris harcos helyzetéből fakadóan alapvetően defenzív, így stratégiai célja nem lehet más, mint a védekezés minél hatékonyabbá tétele és az ellenségnek minél érzékenyebb veszteségek okozása (anyagi és élőerőben, illetve mentálisan). Az ehhez illeszkedő taktikai lépések pedig a közismert „üss és fuss" jegyében fogalmazódnak meg. Éppen ezért Guevara öntudatosan vállalja a nem konvencionális hadműveletek módszertanát: *„»lecsapni és elfutni«, sokan így nevezik megvetően* [a gerilla-taktikát], *és így pontos. Lecsapni és elfutni, várni, lesben állni, megint lecsapni és elfutni, ismételten nem hagyni békén az ellenséget.*"[59]

Kétszeresen aszimmetrikus helyzetről van tehát szó, hiszen a támadó, inváziós erők gyengesége ugyanaz, amint ami a védelemben állók erőssége – és fordítva. A csata kimenetelét sokszor az erők valamelyik oldalon való kifáradása dönti el, ami nemritkán az inváziós erők puszta fölényének érvényesítését jelenti. De megesik, hogy egy harmadik fél avatkozik be, többnyire hivatásos hadsereggel. Egy másik (mégpedig maoista) forgatókönyvet jelent, ha a gyengébb fél időt tud nyerni és ezalatt annyira megerősödik, hogy partizáncsoportból hivatásos hadsereggé lesz. Ám olyan végkifejlet is elképzelhető, hogy a megszállók tevékenysége anyaországukban vált ki felháborodást, és ezért kénytelenek kivonulni – s ez már összefüggésben áll azzal, hogy a védekezőknek nemcsak saját otthonukban kell harcot folytatniuk, de az ellenség közvéleményét is befolyásolniuk kell. Éppen ezért az aszimmetrikus hadviselésnek különösen fontos a pszichológiai vetülete.

A gerilla-hadviselés fő ismérve a természetéből fakadó harceljárás, ezért röviden: *harcmodora teszi a gerillát*. A gerilla-hadviselés nem más, mint sajátos *háborús módszer*, a harcmezőn véghezvitt taktikai lépések

59 Guevara, i. m. 38.

sorozata, méghozzá annak a stratégiai kérdésnek a megválaszolásával, hogy *miként győzhetünk jelentős hátrányból indulva.* Mao szerint mivel „az ellenség erős, mi pedig gyengék vagyunk", emiatt cselhez kell folyamodni, ami lehet meglepetésszerű támadás és utána a harcmező gyors elhagyása, az ellenség dezorganizálása és erőinek lekötése, vagy szabotázs és diverzió.[60]

Már Gneisenau is felsorolta azt a hat pontot, amelyet a hadviselésnek erről a kénytelen-kelletlen formájáról azóta is elmondhatunk:

1. Csak akkor bocsátkozz harcba, ha biztos a siker!
2. Szétszórt, kisebb ütközetekkel fáraszd ki az ellenséget!
3. Az ellenséget meglepetésszerű támadásokkal kényszerítsd ütközetre!
4. Éjjel, lesből támadj, mert az előnyös!
5. Onnan, ahol az ellenség túlerőben van: vonulj vissza!
6. A sikerek meghozzák a támogatást.

Engels nem kevésbé praktikus taktikai útmutatást adott ötven évvel később, méghozzá az 1848/49-ben lefolyt harcok alapján.[61] Amint írta: „*a* felkelés művészete, *akárcsak a hadviselés vagy bármely más mesterség, bizonyos cselekvési szabályoknak van alávetve*", ezek pedig a következők: 1) *„először is sohase játssz a felkeléssel, hacsak nem vagy teljesen*

60 Mao: *A japán területrablók elleni partizánháború stratégiájának kérdései.* i. m. 148.

61 Engels: *Forradalom és ellenforradalom Németországban.* i. m. 117-118. (kiemelés tőlem) A szöveget egészen levelezésük 1913-as nyilvánosságra hozataláig Marxnak tulajdonították (Lenin később is így vélte), mert eredetileg őt kérték fel „a német polgárháború" politikatörténetének megírására s alatta az ő aláírása is szerepelt, ám azt valójában helyette Engels készítette. Az 1852 márciusa és októbere között a New York-i *Daily Tribune*-ben megjelent cikksorozat nemcsak az 1848/49-es német eseményeket dolgozza fel, hanem a gerillaháború stratégiai és taktikai alapműve is. (Marx levele Engelshez. 1851. augusztus 14. In: *Marx és Engels Művei.* 27. kötet: *Levelek: 1842–1851.* Ford. nélk. Kossuth, Bp. 1971. 294.)

felkészülve", hiszen *„a veled szemben álló erők oldalán van a szervezettség, a fegyelem és a tekintély minden előnye"*, 2) *„cselekedj a legnagyobb határozottsággal, s mindig támadóan.* A védekezés minden fegyveres felkelés halála; *elveszejti a felkelést, még mielőtt az összemérné erejét ellenségeivel"*, 3) *„üss rajta ellenfeleiden, amíg erőik szétszórtak, biztosíts új sikereket, ha mégoly csekélyeket is, de naponta"*, 4) *„őrizd meg az erkölcsi fölényt,* [...] *gyűjtsd ilyen módon a te oldaladra azokat az ingadozó elemeket, akik mindig* [...] *a biztonságosabb oldalt keresik"*, végül 5) *„kényszerítsd ellenségeidet visszavonulásra, mielőtt még összevonhatnák erőiket ellened"*.

Az előzőekből is azonnal világossá válik, hogy a gerilla-taktika nem nagy, döntő csatákkal, hanem kisebb ütközetek formájában *elhúzódó háborúval számol,* amelyekben a helyismeret és az elvegyülés lehetősége mellett a legnagyobb előny a mozgékonyság, a meglepetés ereje és a hol itt, hol ott való felbukkanás képessége. A gerilla alapvetően védekező harcokat folytat, de ezeket apróbb támadásokkal hajtja végre, vagyis *a gerilla akkor is támad, ha védekezik.* A taktika állandó változtatása, az adottságokhoz való alkalmazása párhuzamosan halad az ellenség alapos kiismerésével. A gerilla legfőbb fegyvere a meglepetés ereje: a sok apró támadás, a hirtelen rajtaütések, az ellenféltől való elszakadás és a szétszóródás, majd az ismételt támadás ad dinamikát hadikultúrájának. Éppen az előbbiek miatt *a gerilla-hadviselés dialektikus küzdelem,* hiszen a módszereket a terep, az ellenség, az idő és a saját lehetőségek változásaihoz mérten kell folyamatosan alakítani, miközben az ellenség kiismerésével párhuzamosan az érzékeny veszteségek okozásának módját és mikéntjét is fel kell ismerni. Már Szun-ce is megállapította, hogy *„ha ismered az ellenségedet, és ismered önmagad, tiéd lesz a győzelem"*, illetve *„a hadviselésben a siker mindig azé, aki óvatosan alkalmazkodni tud ellenségéhez"*.[62]

62 Szun-ce, i. m. 45. és 53.

Nézzük részletesen a gerilla-taktika egyes elemeit!

1) *A mobilitás megőrzése minden.* A gerilla elsőszámú hátránya a létszámhiány és a felszerelésbeli szegényesség, így botorság lenne minden erejét egy nagy csata idején felvonultatnia. Kímélnie kell a saját, amúgy is kisebbségben lévő erőit! Ámde *„éppen ezek a fogyatékosságok szolgálhatnak a kezdeményezés megragadásának előfeltételéül. [...] a kis létszám teszi lehetővé, hogy a partizánosztagok az ellenség hátában tevékenykedjenek, megjelenjenek és eltűnjenek* [...] *Ilyen nagyarányú cselekvési szabadság elképzelhetetlen a nehézkes reguláris csapatoknál"* – írja Mao. Clausewitz tanácsa szerint *„a népfelkelés – ez a köd- és felhőszerű képződmény – soha ne sűrűsödjön tömör testté"*, vagyis kerülni kell a gerilla-csapatok összpontosítását. Ám szükséges, hogy *„ez a köd bizonyos pontokon gomolyaggá sűrűsödve fenyegető felhővé váljon, amelyből egyszer csak hatalmas villám csaphat le"*.[63] Ebből fakad, hogy a mozgékonyság megőrzése a legfőbb cél: nagy létszámú hadtestek helyett pár fős alegységeket kell mozgatni, amelyek szándékosan (és persze kényszerűségből) nem rendelkeznek a mobilitást akadályozó nehézfegyverrel, túlsúlyos málhával, több ezer ember számára elégséges munícióval. A mozgékonyság kihasználásával lehet legjobban megkímélni a saját erőket: onnan, ahol a kis létszámú csapat előre láthatóan nem érhet el győzelmet, át kell vonulni oda, ahol támadására kedvezőbbek a feltételek. Guevara egyenesen „mobil háborúnak" nevezi ezt a gerilla-taktikát, amelynek célja, hogy a front állandó változásával és a saját erők kímélésével elkerüljük a bekerítést. Támadás esetén az ellenséges főerő helyett annak szárnyaira, előőrseire, hátvédjeire, pihenő erőire kell összpontosítani, hogy ott kisebb erőket bevetve jelentékeny kárt lehessen okozni.

63 CLAUSEWITZ, i. m. 525.

2) *Láthatatlanná kell válni.* A mozgékonyság szorosan összefügg a beazonosítás nehézségével. A mobilitás mellett a gerilla másik nagy harcászati előnye az észrevétlenség, amely fakadhat álcázásból, a lakosság közötti elvegyülésből, bujkálásból és az éjszaka leplének magára öltéséből. A gerilla egyenruhája az erdő és a sötétség. A II. világháború francia ellenállóit egyenesen a mediterrán bozótról (*maquis*) nevezték el. Sőt Mannerheim ki is jelentette: *„az erdő – a finn harcos szövetségese – az oroszokban csak félelmet keltett. Ott a »fehér halál«* (belaja szmerty) *aratott, a hószínű ruhát viselő finn gerillaharcos".*[64] Guevara a kis csapatok mozgatását és a gyors, meglepetésszerű támadást egyenesen az éj leszállta után javasolja.[65] Miután sehol sem látható, így az ellenségnek mindenütt számítania kell a gerilla felbukkanására – így lehet megsokszorozni a mégoly kevés létszámú erőt. Clausewitz szavaival élve a népfelkelés idején „az ellenállás elve mindenütt ott van, és még sincs sehol". Amint ezt az IRA kiképzési kézikönyvében 1921-ben hasonlóképpen megfogalmazták: *„Mindenütt ott lenni mindig, de sehol egy adott pillanatban."* Giáp pedig ekképpen írt ugyanerről: *„a front mindenhol ott volt és közben sehol"*. Egy tucatnyi főből álló gerillaszakasz, ez a „láthatatlan hadsereg" (Max Boot), így tud lekötni egész ezredeket!
3) *Az átverés a győzelem fele.* Már Szun-ce is megállapította, hogy „a háború a csalás útja" és „ha háborút vívsz, és színlelsz, alakoskodsz: a sikert learathatod".[66] A gerilla gyakran él olyan harceljárásokkal, amelyek a hadviselés nem szokványos részéhez tartoznak. Ilyen a cselvetés, a csapdaállítás, a lesből való támadás. *„Az ellenség kifárasztása folyamatos készenlétben tartással. Folyamatosan zaklatni kell*

64 MANNERHEIM, i. m. 75.
65 GUEVARA, i. m. 50. és 67.
66 SZUN-CE, i. m. 9. és 29.

minden irányból" – tanácsolja az IRA önkénteseinek.[67] A rajtaütés és az észrevétlenség ügyes rejtőzködést feltételez, ezért *a gerilla az álcázás művésze.* A gerilla örökké „árnyékban háborúzik" (Robert B. Asprey), félhomályban harcol. A megtévesztés tudománya gyakorlati alkalmazásának szükségességéről így ír Mao: *„a partizánoknak állandóan különféle fortélyokhoz kell folyamodniok, hogy becsapják, kelepcébe csalják és megtévesszék az ellenséget, például hadmozdulatokat kell színlelniök, hol itt, hol ott kell megjelenniök."*[68] A meglepetés erejének kihasználására csak egy gyorsan mozgó, kis létszámú, nem feltűnően közlekedő szakasz lehet alkalmas. A meglepetés riadalmat kelt és mivel az ellenség számára ismeretlen terepen tartózkodik, az efféle lépés fokozza a soraiban amúgy is uralkodó bizonytalanságot.

4) *A túlerő felmorzsolható.* Miután a gerilla bárhol lecsaphat (vízvételezés, alvás vagy rekvirálás közben, az éj leple alatt és egy folyón való átkelés során), „félelmet és aggodalmat kelt" (Clausewitz). Az ellenség állandó bizonytalanságban és félelemben tartása egyenes arányban áll a testi és lelki kifárasztással, amely növeli soraiban a tévedés esélyét. Amint az IRA kiképzési kézikönyvében áll: *„a gerilla főfeladata az ellenség kimerítése* [...] *nem fog harcolni az ellenséggel egy hosszú csatában, ahol ennek tartalékai legyűrhetik: csak akkor támad, ha győzhet."*[69] Az ellenséges élőerő leküzdésénél Davidov tanácsai szerint fontosabb a tartalékok, az utánpótlási útvonalak és a pihenőhelyek elpusztítása, hogy a megszállóknak ne legyen egy nyugodt percük sem. Szun-ce szerint az ellenség zaklatása a harctéri tudásszerzés egyik legjobb módja; ezt tanácsolja ugyanis: *„Zavard*

67 *Az Ír Köztársasági Hadsereg Önkénteseinek kézikönyve* [1956] Ford. nélk. Közli: ZICHERMAN István: *Az IRA története.* Anno, h. n. 2009. 136.

68 MAO, i. m. 158.

69 *Az Ír Köztársasági Hadsereg Önkénteseinek kézikönyve.* i. m. 138.

meg, és tanulj abból, hogyan cselekszik, vagy éppen hogyan nem cselekszik!"[70] A klasszikus kínai hadművész egy másik megfogalmazása szerint *„soha egyetlen országnak sem vált még hasznára a hosszan elnyúló háború"*[71] – ennek megfelelően Mao az „elhúzódó háború" célja felől definiálta a gerillaháború dinamikáját. Az ő koordináta-rendszerében az idő mellett a mozgás alkotta a másik tengelyt: a rövid és gyors lefolyású kisebb ütközetek mindinkább elhúzzák a háborút, amelyben pedig a reguláris ellenség gyorsan akar győzelmet aratni, hiszen csapatait nehezen mozgatja. A gerillának ellenben bőven van ideje, ráadásul mozgékony is – gyengeségeit az idő kompenzálja. Mao legnagyobb fegyvere a nagy terület volt, amelyből bőven adhatott fel a sokkal drágább időért cserébe. Ha ugyanis a túlerőt és a haditechnikai fölényt nem sikerül rövid idő alatt, lehetőség szerint néhány döntő ütközetben, győzelemre juttatni, akkor a gerillák mozgékonyságukkal, cselvetéseikkel, folyamatos zaklatásukkal annyira kifáraszthatják a reguláris csapatokat, hogy azok a mozgás mellett az idő síkján is elveszítik a háborút.

5) *A hazai pálya előnyös.* A helyismeret és az elvegyülés egymást feltételezi. A gerilla, miután pontosan tisztában van a terep adottságaival, annak előnyeivel és veszélyeivel, könnyűszerrel ingoványos terepre tudja csalni az ellenséget. Emellett kezére játszik, hogy ismerős tájon könnyebben tud ellátmányhoz jutni, főleg ha – a gerillakézikönyvek bevett parancsának megfelelően – a helyi lakosságot maga mellé tudja állítani. Miután ezt a megszállók részéről eleve lehetetlenségnek feltételezzük, az ellenségnek azzal is számolnia kell, hogy minden helyi lakos a gerillák potenciális őrszeme és a lakosság elleni brutalitás biztosan nem marad megbosszulatlanul. Mao sokat

70 Szun-ce, i. m. 26.

71 I. m. 11.

idézett mondása szerint a partizán úgy mozog a lakosság körében, mint hal a vízben. Az IRA 1919 és 1921 közötti harcai is bizonyították, hogy egy nagyobb támadás után a vidéki elrejtőzés a visszavonulás legjobb módja, a dél-vietnami gerillák pedig szó szerint a rizsföldekre tértek vissza a dzsungelharcok után.

Úgy tűnik: kis túlzással nincs olyan jellemzője a harcmezőnek, amelyet a gerilla ne tudna saját előnyére kihasználni.

A gerillaháború egyenlete úgy hangzik az előbbiek alapján, hogy a gerilla (vagyis a gyenge fél) csak akkor győzheti le ellenségét (az erősebb felet), ha három szabályt szem előtt tart:

1. kihasználja a terep adta adottságokat, és a térrel kapcsolatos tudását katonai célokra fordítja;
2. nem bocsátkozik harcba az ellenfél szabályai szerint, vagyis nem szemtől szemben konfrontálódik, hanem aszimmetrikus küzdelmet folytat;
3. felismeri, hogy az erő és az idő fordítottan arányul egymáshoz, hiszen minél inkább elhúzódik az aszimmetrikus háború, annál valószínűbb, hogy az irreguláris fél arat győzelmet.

Utóbbiból következik, hogy az erősebb fél érdekében a háború gyors lezárása áll, amikor is erőfölényét gyorsan veti be és ezzel döntő győzelmet arat, míg a gyenge számára az az előnyös, ha az amúgy is kisebbségben lévő erőit megkíméli, kerüli a csatákat és időben elhúzza, térben pedig kiterjeszti a háborút. Az adatok azt mutatják, hogy 1800 és az ezredforduló közötti kétszáz évben lezajlott majd kettőszáz konfliktusban – ahol gyengék csaptak össze erősekkel (ezek között szimmetrikus és aszimmetrikus konfliktusok is voltak) – szignifikánsan nőtt

a gyengébb szereplők győzelmi esélye, ami nem független attól, hogy a konfliktusok időtartalma eközben szintén megnövekedett (az átlagos hét évről egy évtizedre).[72]

Miután *a háború sebesség dolga*, lehetséges, hogy a gerilla-hadviselés valódi lényegének feltárására az aszimmetrikus és irreguláris besorolásnál még inkább alkalmasabb, ha a gyorsasággal kapcsolatos természetét vizsgáljuk meg. Hasonlítsuk össze, mi a különbség a villámháború és a gerillaháború között!

BLITZKRIEG	GERILLAHÁBORÚ
gyors	lassú
magas intenzitású	alacsony intenzitású
döntő összecsapás kierőszakolása	döntő összecsapás elkerülése
célja a háború befejezése	célja a háború halogatása
lerohanás	szétterjedés
a harctér szűkítése	a harctér kiterjesztése
ellenséges erők megsemmisítése	ellenséges erők lekötése
rövid hadjárat	elhúzódó háború
koncentrált támadás	decentralizált védelem
harcérintkezés felvétele	közvetlen kontaktus kerülése
direkt	indirekt
frontális	láthatatlan

A domináns, reguláris hadsereggel támadó erős fél és a kisebbségi helyzetbe került, védekező gyenge fél között ezek szerint nem pusztán hadászati a különbség, amelynek megfelelően eltérő stratégiát és ehhez

72 A számításokat végezte: Arreguín-Toft, i. m.

illeszkedő, más taktikát alkalmaznak, hanem úgyszólván ontológiai eltérést tapasztalunk, hiszen idő- és térfelfogásuk merőben különböző!

A gerilla, bár anyagi és szervezeti hátrányból indul, az idő és a tér saját szolgálatába állítása mellett voltaképpen még egy nagy stratégiai előnnyel bír: katonai értelemben nem kell győzelmet aratnia, elegendő, ha politikailag nyer. Erre a II. világháborút követő gyarmati küzdelmek (Algéria, Vietnam) és a harmadik világban zajló forradalmak (Kuba) tapasztalata vetett világot, amikor is kiderült: a katonai, gazdasági és (hadi)technológiai fölénnyel rendelkező államok újabb és újabb csapatok bevonásával sem tudnak győzelmet kierőszakolni, ha odahaza elveszítik a küzdelmet. A Dien Bien Phu-i vereség, a francia gyarmati csapatok algériai rendteremtésének hazai visszhangja, a Tet-offenzíva után egyre inkább dzsungelháborúvá váló konfliktus kilátástalansága, vagy a kubai partraszállási kísérlet kudarca mind-mind oda vezetett, hogy Franciaország és az Egyesült Államok társadalma elfáradt, és politikai vezetésük is elbizonytalanodott.[73] Ebben a helyzetben a gerilla számára a térség ismerete és az időhúzás az egyszerű taktikai szintről a győzelem stratégiájának rangjára emelkedett, sőt a végső összeütközést eleve kerülő gerilla-harcmodor még a közvetlen harcérintkezés felvételétől is tartózkodhatott, amennyiben sikerült saját földjén demoralizálnia az ellenséget, amelynek bevetését immár az anyaországában is rossz szemmel nézték. A jól ismert megállapítás szerint a vietnami háborút a nappalikban veszítették el az amerikaiak.

1968/69 fordulóján Kissinger a vietnami helyzetről tett egy megállapítást, amelyet bízvást általánosan is érvényesnek tekinthetünk a gerilla-harcmodor helyzeti előnyére: *„Mi katonai háborút vívtunk, ellenségeink viszont politikait. Mi fizikai értelemben akartunk győzni,*

73 Andrew Mack: Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict. In: *World Politics*, 1975. január.

ők pszichológiai kimerítésünkre játszottak. Ezzel pedig figyelmen kívül hagytuk a gerillaháború egyik legfontosabb alaptételét: a gerilla akkor is győz, ha nem veszít. A hadseregek viszont akkor is veszítenek, ha nem nyernek."[74] A gerilla alapvető felismerése mindenkor az, hogy az első pillantásra felmért erőkülönbség csak a közvetlen harctéren mutatja verhetetlennek az erőset, míg a harctér időben és térben való kiterjesztése olyan újabb és újabb csatamezőket von be a háborúba, amelyeken esély kínálkozik a gyenge fölényszerzésére.

Városi gerilla

Az 1950-es évek első felében vívott fegyveres konfliktusok (indokínai dekolonizáció, koreai háború, kubai forradalom) közös tanulsága volt, hogy a gerilla-hadviselés megelőző kettőszázötven éves gyakorlata és azt logikusan követő elméleti fejlődése befejeződött, pontosabban megszakadt. Az aszimmetrikus konfliktusok helyszínei részben kicserélődtek, az irreguláris oldalon álló szereplői pedig megszaporodtak és többségükben meg is változtak. Azzal párhuzamosan, hogy a gerillák városi környezetben is megjelentek, egy nyugtalanító jelenség ütötte fel a fejét, amely ettől nem független, s ezért a kettő elválasztása nehéz (de szükséges): a terrorizmus.

Elsőként Che Guevara halála (1967) és a latin-amerikai forradalmi hullám sikertelensége eredményezte a stratégia átértékelését. El kellett gondolkodni azon, hogy ha a gerilla módszertana, taktikai iskolája jó, akkor vajon miért nem sikerül kicsikarni a győzelmet, sem a katonait, sem a törvényszerűen vele együtt járó politikait (amint az történt Algériában, Kínában és Vietnamban)? Azok a mozgalmak, amelyek továbbra is hittek a *foco*-ban, és nem gondolkodhattak (mondjuk domborzati,

74 Henry KISSINGER: The Vietnam Negotiations. In: *Foreign Affairs*, 1969. január, 214.

társadalmi viszonyok miatt) a maoista megoldásban, rájöttek, hogy a helyszínt kell megváltoztatni – ezért a gerilla a városba költözött. Ezt a fontos változást nagyban ösztönözte, hogy a tapasztalatok leszűrése egybeesett a jelentős és azóta sem szűnő globális átalakulással és a világpolitikai helyzet elmozdulásával. Előbbi a gyorsuló urbanizáció és a feltartóztathatatlan népességnövekedés szoros összefüggését jelenti. Utóbbi pedig azt, hogy az 1960-as évektől a konfliktusok többsége aszimmetrikus lett,[75] amelyek között immár nemcsak gyarmati háborúk, elszakadási törekvések, polgárháborúk és felkelések voltak, hanem megjelent a színen a nemzetközi terrorizmus is. Az új jelenség kialakulása alapvetően a szélsőbaloldali csoportok 1968 utáni radikalizációjában, természetükből fakadó internacionalista karakterükben, a harcuk célpontját jelentő kapitalizmus és imperializmus szintén globális jelenségében és a nemzeti felszabadító mozgalmakhoz fűződő szövetségesi viszonyukban ragadható meg.

Az a fejlemény, hogy a „gerillák lejöttek a hegyekből" (David Kilcullen) nemcsak időben, hanem helyszínét tekintve is egybeesett a modern terrorizmus – ideológiai és nemzetközi összefüggések miatti – elterjedésével. (Mindennek persze Lenin óta voltak előzményei, hiszen a szélsőbaloldali mozgalmak társadalmi bázisuk miatt természetszerűleg választották a felkelés helyszínéül a várost, és a terrort is korán felvették eszköztárukba.) Ez azonban semmiképpen sem jelentheti azt, hogy a városi gerillát azonosítsuk a terroristával, még akkor sem, ha az utóbbi is leginkább városokban tevékenykedik, arzenáljába pedig beletartozik a klasszikus gerilla-hadviselés megannyi harceljárása.

75 Ez nem azt jelenti, hogy a konvencionális szimmetrikus konfliktusok véget értek volna, gondoljunk csak a koreai (1950–1953), a falklandi (1982), a sorozatos arab–izraeli, az Irak–iráni (1980–1988) és a két Öböl-háborúra (1991, 2003), valamint az orosz–grúz konfliktusra (2008).

A gerilla halála – a terrorista születése

A gerilla abban a pillanatban, mihelyt a világtörténeti változások (dekolonizáció, hidegháború, technológiai fejlődés) miatt eloldódott saját földjétől, politikai céljai pedig planetáris méreteket öltöttek (globális antiimperializmus, kommunizmus, a világforradalom exportja), katonai módszereit az addig sem bevett megoldásokon kívül egyre inkább a félelemkeltés stratégiájának, vagyis a terrorizmus eszköztárának felhasználásával bővítette ki. Walter Laqueur 1976-ban írott könyvében éles határvonalat húzott a gerilla és a terrorista közé: *„A gerilla kifejezés nagyon népszerű lett, és amilyen arányban sokszorozódott meg a használata, úgy hígult fel a jelentése. Ehhez nagyban hozzájárult a »városi gerilla« kifejezés széles körben elterjedt, nem túl szerencsés és félrevezető használata a terrorizmus szinonimájaként. Míg azonban a gerillának többé-kevésbé pozitív csengése van, addig a terroristának nem.”*[76] A kérdés adott: hogyan és miért választjuk el egymástól a gerillát attól a terroristától, amelyik alkalomadtán a gerilla-harcmodor eszközeivel is él, illetve a terroristát attól a gerillától, amelyik néha a terror arzenáljából válogat?

A kérdésre a választ az összefüggésrendszert (még egyszer: városi hadviselés + aszimmetrikus konfliktus + terrorizmus) teljes egészében vállaló dél-amerikai kommunisták elméleteiben kell keresni, akik a pánamerikai guevarizmus csődje után saját országaik speciális körülményeire dolgoztak ki terveket. Abraham Guillén (Uruguay) és Carlos Marighella (Brazília) egymástól függetlenül, azonos időben javasolta

76 Laqueur: *Guerrilla Warfare.* i. m. IX., ezen kívül: XIX. és 403–404. Valamint Uő: Postmodern Terrorism: New Rules for an Old Game. In: *Foreign Affairs*, 1996. szeptember–október. Szintén így vélekedik: Anthony James Joes: *Urban Guerrilla Warfare.* University of Kentucky Press, Lexington, 2007. VII–VIII. Lásd még: Richard Clutterbuck: *Guerrillas and Terrorists.* OHIO UP, Athens, 1980. és Ariel Merari: *Terrorism as a Strategy of Insurgency.* In: *The History of Terrorism from Antiquity to al Qaeda.* Szerk.: Gérard Chaliaud–Arnaud Blin. University of California Press, Berkeley, 2007. 24–27.

a forradalmi harc kirobbantását a városban, ahol elképzeléseik szerint a felkelőknek tudatosan kell keverniük egymással a gerilla-taktikát a terrorizmussal. Ezzel piszkolva be a gerilla nevét, és ily módon keverve össze végzetesen a fogalmakat.

Abraham Guillén, a spanyol polgárháború anarcho-marxista veteránja Dél-Amerikában futott be karriert, mint közgazdász és baloldali publicista. Argentínában telepedett le és a térségben az 1940-es évek végétől megerősödő amerikai befolyás és a hatalmat egyre több helyen átvevő katonai diktatúrák összefonódását regionális baloldali antiimperialista összefogással javasolta meggátolni, egyre radikálisabban. Miután a kormányellenes felkelőkkel ápolt kapcsolata miatt egy időre bebörtönözték, Montevideóba költözött, ahol 1966-ban elkészítette fő művét, a *Város gerilla stratégiáját*.[77] Bár Guevara gerillakönyvének uruguayi kiadását ő szerkesztette és szintén a közös latin-amerikai fellépés pártján állt, a vidéki gerillaháborút elutasította. Egyenesen a forradalom helyszínének megváltoztatását javasolta, mondván: *„Ma a forradalmi háború epicentrumának a nagyvárosi övezetekben kell lennie, ahol a tüzérség nem vethető be olyan hatékonyan a gerillák ellen, mint vidéken.” „A forradalom potenciálja ott van, ahol a nép”* – írta, vagyis mivel az erősen urbanizálódott országokban a lakosság jelentős része városban lakik (Argentínában és Uruguayban 70–80 százalékban), amelynek meghódítása szimbolikus jelentőségén túl a politikai hatalom megszerzését és a hadsereg felkelők elleni bevetésének megakadályozását is lehetővé teszi, a forradalmat a városban kell kirobbantani és

77 Guillén fordulatokban gazdag élete ezt követően is mozgalmas volt: megfordult Peruban, 1979-ben kritizálta a „szovjet kapitalizmust, mint az imperializmus végső formáját” (a maoista, új- és ultrabaloldali csoportoktól korábban sem volt idegen Moszkva „szociálfasizmusának” vagy éppen a Nyugattal szemben megalkuvó politikájának bírálata), 1988-ban könyvet írt a „szabadság közgazdaságáról”, a Franco-rezsim összeomlása után pedig visszaköltözött hazájába, ahol önmenedzsmentet tanított.

Fiatal felkelők teherautón (Joseph Kadar felvétele, Terror Háza Múzeum)

a gerilla-harcmodort ott alkalmazni.[78] Guillén mentorként segítette az uruguayi Tupamarók Nemzeti Felszabadítási Mozgalmát, amely szervezett városi gerillaháborút folytatott.[79]

Carlos Marighella évtizedekig a brazil kommunista párt vezetője volt, majd egy kínai út, bebörtönzése és a guevarizmus kudarca ráébresztette, hogy új, ezúttal városi *foco*t kell létrehoznia (Ação Libertadora Nacional). A militáns párt alapítása után egy évvel, 1969 őszén a rendőrökkel vívott tűzpárbajban lelte halálát. Marighella gerilla-kézikönyvét halála évének nyarán fejezte be és 1970-ben jelent meg először.[80] A röviden csak *Minimanual*nak nevezett operatív segédlet szerzőjét az avatta „a városi gerilla Guevarájává", hogy a közismert kútfők tudását – elsősorban brazíliai – városi környezetre írta át és a felszabadítás fegyveres munkáját (amely valójában a kommunista forradalmat jelentette) hatékonyabbnak vélte a városban lefolytatni. Amint fogalmazott: *„A városi gerilla a katonai diktatúra ellen fegyverrel harcol, nem-konvencionális eszközöket használva."*[81] Ebbe nemcsak az eddig is ismert szokatlan harceljárások tartoztak bele, hanem a fegyveres erőkön kívül a hatalom képviselőinek demoralizálása és likvidálása is. A gerilla hadikultúra alapvető elemei mellett újdonságot jelent írásában a harci körülmények gyors változásához való adaptálódás hangsúlyozása, ez esetben a városi környezetben a harccsoportok maximum 4-5 főre korlátozása.

78 Abraham GUILLÉN: *Strategy of the Urban Guerrilla* [1966] In: *Philosophy of the Urban Guerrilla: The Revolutionary Writings of Abraham Guillén.* Szerk., ford. és bev.: Donald C. Hodges. Harper&Collins, New York, 1973. 233. és 238.

79 A városi gerilla cselekvési programjára lásd: *Movement for National Liberation: The Tupamaros in Action* [1972] Közli: John Charles CHASTEEN (szerk.): *Born in Blood and Fire: Latin American Voices.* Ford. uő. W. W. Norton&Co. New York, 2011. 229–233.

80 Carlos MARIGHELLA: *Minimaual of the Urban Guerrilla* [1969] Közli: Jan MALLIN (szerk.): *Terror and Urban Guerrillas: A Study of Tactics and Documents.* University of Miami Press, Miami, 1982. Magyarul kommentálta: FORGÁCS Balázs: Gerillák a városban – Carlos Marighella és *„A városi gerilla kis kézikönyve".* In: *Sereg Szemle,* 2012. 4. szám.

81 MARIGHELLA, i. m. 71.

A politikai harcot folytató gerilla városba költöztetése azonban csak az egyik fontos változás volt, a másikat az jelentette, hogy Marighella immár stratégiába illesztve vállalta a terrorizmus beépítését a városi gerilla eszköztárába, amikor szó szerint úgy írt, hogy a terrorcselekményekről egyetlen derék forradalmár sem mondhat le.[82] A terrorizmus taktikai alkalmazását már Lenin is javasolta, amikor a moszkvai felkelés elbukása után a közelebbről meg nem határozott „tömegterrort" a proletárfelkelés által kiegészítésképpen alkalmazott eszközként írta le. Ami itt újdonság, az ennek szisztematikus kidolgozása, vagyis hogy Marighella stratégiai szinten fogalmazta bele a terrorizmust a városi felkelés hadviselésébe. Ennek megfelelően a hagyományos munkásmozgalmi megoldások (tüntetés, sztrájk, szabotázs), utcai összetűzések (barikád, térfoglalás) és ismert gerillaeljárások (rajtaütés, csapdaállítás, diverzió) mellett szorgalmazta a nyílt terrorcselekmények (kivégzés, repülőgép-eltérítés, bankrablás, emberrablás és túszejtés) végrehajtását is. Hasonlóra akadt is példa, amikor 1969-ben elrabolták az amerikai nagykövetet és pénzintézetek kifosztásából biztosították működésüket.

Marighellával szinte egy időben fogalmazott meg hasonlókat Németországban Ulrike Meinhof, a Vörös Hadsereg Frakció (Rote Armee Fraktion, RAF) ideológusa. Az Andreas Baader és Gudrun Ensslin által alapított RAF 1968-ban két frankfurti áruház felgyújtásával jelezte megszületését, majd az elfogott Baader kiszabadítása után kezdte meg igazi tevékenységét: az első nemzedék 1970 és 1972 között hajtott végre támadásokat. A második (1974–1975) és a harmadik (1976–1977) nemzedék terrorcselekményeinek kivitelezése egyre profibb, ideológiája viszont egyre halványabb lett, amit jelzett a célpontválasztás is, amikor rendre elfogott és elítélt társaikért álltak bosszút a német hatóságokon. Meinhofnak a RAF-ról mint városi gerilla-szervezetről szóló írása az első

82 I. m. 70–71. és 103.

generáció harcai idején jelent meg, amikor a fókuszban még amerikai katonai célpontok álltak, és élénk kapcsolat alakult ki szíriai és palesztin szervezetekkel.

Az 1971-ben megjelent *Város gerilla-koncepció* lényege szerint a kapitalizmussal-imperializmussal szembeni erők összes változatát (legyen az dekolonizációs küzdelem, nemzeti felszabadító háború, kommunista forradalom vagy maoizmus) egy frontvonalra kell állítani világszerte, a „fejlett kapitalista országokban" pedig – mint amilyen Németország is – a városokban kell elkezdeni a harcot, még akkor is, ha a társadalom arra nem fogékony, mondván: majd ezek hatására az lesz.[83] Meinhof tétele szerint „a hatékony antiimperialista küzdelmet a metropoliszokban is folytatni kell" – vagyis a periférián zajló antiimperialista küzdelmet a centrumba is exportálni kell, így alakítva ki a nemzetközi harc újabb fészkét, amely a helyszín okán városi hadviselés és nem dzsungelháború lesz. Éppen ezért a nyugat-németországi amerikai támaszpontok megtámadásával kívánták egyszerre megbosszulni az amerikaiak vietnami háborúját és annak részeként hátba támadni őket. A RAF célja nem más volt, mint *foco* Nyugaton. Nem a politikai küzdelmet folytatták fegyveres úton, hanem a fegyveres harc alatt kovácsolták ki a politikai célt. Az elsőbbség a fegyvereké volt – eközben a cél elhomályosult –, nem a „hosszú menetelést" választották, hanem a „rövid lépést". Ennek megfelelően a kiáltvány a klasszikus gerilla eredeti karakterének teljes feledésével a Vörös Hadsereg Frakciót nyugatnémet Viet Minhnek nyilvánította, az NSZK nagyvárosait pedig kis Vietnamokká akarta változtatni. A szöveg semmiféle taktikai tanácsot nem adott, míg a lenini élcsapat- és a *foco*-teória megjelenése, a vietnami tapasztalatok leszűrése,

83 *Red Army Faction* [Ulrike Meinhof]: *The Urban Guerrilla Concept* [1971] Ford.: André Moncourt–J. Smith, Kersplebedeb Publ. h. n. 2005. A kérdés magyar nyelvű feldolgozására lásd: Szirtes Gábor: Az 1970-es évek nyugatnémet városi gerilladoktrínája. In: *Múltunk*, 1995. 1. szám.

a Mao-idézetek és a Marighella könyvére tett utalás olyan militáns koncepciót adott, amelyben a gerilla történelmi alakja végleg elhalványult, ám a terroristáé annál világosabban körvonalazódott.

A két mű megjelenése között, 1970. november másodikán választotta címlapszereplővé a „városi gerillát" a *Time* magazin. Jól jelezte a fogalomban végbement változásokat (ti. hogy a „gerilla" terroristává vált) és a városi terep elsődlegességét, hogy a lapszám Marighella művének ismertetése mellett a városok háborús övezetté válásával és a globális „vietnamizálódással" foglalkozott.

Az 1970-es évek Olaszországa általános gerilla-doktrínát ugyan nem termelt ki, de a nyugat-németországinál is élénkebb terroristatevékenységet igen. Az 1968-as mozgalmak marginalizálódásával párhuzamos radikalizációja itt is végbement, a szélső- és ultrabaloldali mozgalom pedig militáns szervezetek sokaságának képében jelent meg. A Potere Operaio (Munkáshatalom) 1969-ben jött létre Antonio Negri újbaloldali elvei mentén, aki később az ennél radikálisabb Autonomia mozgalom (1973–1977) vezetője lett. 1970-ben alakult a már támadásokat – például Aldo Moro 1978-as elrablását és kivégzését, ami miatt 1983-ig Negri is börtönben volt – is végrehajtó Vörös Brigádok, majd az 1970-es évek elején még egy sor hasonló szervezet (Állandó Harc, Első Vonal, Fegyveres Proletár Sejtek) jött létre. Az eszkaláció éve 1977 volt – csak ebben az esztendőben 76 különböző csoport mintegy kétezer akciót hajtott végre. Az évtized utolsó harmadában tízezer támogató-szimpatizáns mellett háromezer aktív militáns tevékenykedett Olaszországban (köztük a titkosszolgálat „feszültség-fenntartási" doktrínája érdekében időnként hosszabb pórázra engedett szélsőjobboldali csoportok [Forradalmi Fegyveres Sejtek, Nemzeti Önkéntesek, Új Rend] tagjai is). A Vörös Brigádok 1975 és 1979 között volt a legaktívabb, de az olaszországi terrorizmus ennél jóval szélesebb skálán mozgott: 1969 és 1980

között kettőről kettőszázhatvankilencre nőtt a fegyveres szervezetek száma.[84] A terrorcsoportok számának és tevékenységük intenzitásának radikális növekedése Olaszországot soha nem látott politikai válságba taszította, megmutatva, hogy az állami erőszak-monopólium töredezése közepette létrejött résekbe hogyan és milyen makacs módon hatol be a terrorizmus. Az olasz terrorizmusnak még a RAF-énál is kevesebb köze volt a felszabadítási mozgalmakhoz és az azok által használt gerilla-taktikához, s kifejezetten a hidegháború nemzetközi feszültségével és a megelőző évtizedek sűrűsödő belpolitikai kríziseivel terhelt olasz válság terméke volt.

Noha az előbbiek alapján úgy tűnhet, hogy a „városi gerilla" kifejezés a terrorista szinonimája (különösen, ha megfigyeljük, hogy az 1970-es évek terroristái magukat gyakran városi gerilláknak nevezték), szögezzük le, hogy bár a terroristák szívesen működnek városi környezetben és használnak gerilla-harcmodort *is*, korántsem állíthatjuk, hogy minden terrorista városi gerilla lenne – fordítva pedig végképp nem! Sőt, Laqueur egyenesen cáfolta, hogy az – adott esetben városban tevékenykedő – gerilla akár a szavak, akár a harceljárás tekintetében azonos volna a terroristával.[85]

A továbblépéshez szükséges tisztáznunk, hogy mi a terrorizmus, továbbá miben és mennyiben különbözik a gerilla-hadviseléstől. A terrorizmus definíciószerűen a politikai nyomásgyakorlásnak az a „piszkos" eszköze, amely a polgári lakosságot is hadviselő félnek tekinti, a politikai harcot pedig úgy folytatja fegyveres úton, hogy az erőszakot nyomásgyakorlásként civilek ellen követi el.[86] *A terrorizmus a háború*

84 Enrico Mariutti: Ólomévek. Ford.: Szirmai Anna. In: *Helikon*, 2015. 4. szám (*Az ólomévek kultúrája és utóélete – A terrorizmus az olasz művészetekben és irodalomban* című tematikus szám) és Thomas Sheehan: Italy: Behind the Ski Mask. In: *The New York Review of Books*, 1979. augusztus 16.

85 Laqueur: *Guerrilla Warfare*. i.m. *Urban Terrorism* című fejezet, 321–325.

86 A terrorizmus irodalmára lásd többek között: Répás Krisztián: A gerillaharc és

mocskos kerülőútja. Mindent összevéve, a gerilla és a terrorista között a főbb különbségek a következők:

1. míg a gerilla stratégiai szempontból védekezik, addig a terrorista támad;
2. a gerilla arzenáljának csak egyik eleme a félelemkeltés, és azt is az ellenség fegyveres erejének összezavarása érdekében veti be, ezzel szemben a terrorista kizárólag ezzel dolgozik, ráadásul elsősorban a civil lakosság irányában használva;
3. a gerilla az ellenség reguláris erejét (beleértve annak utánpótlását, vezetési pontjait, katonapolitikai vezetését is) támadja, a terrorista azonban nem válogat katonai és civil célpontok között;
4. a gerilla célja a hadsereggé szerveződés és a háborúban az ennek megfelelő elismerés kivívása, a terrorista korántsem törekszik a regularizálódásra és nem igényli, hogy hadviselő félnek nyilvánítsák;
5. míg a gerilla célja a nép támogatásának megszerzése (főként meggyőzéssel és katonai győzelmekkel), addig a terrorista a lakosság megfélemlítésére összpontosít;
6. a gerilla célja a terület megszerzése és annak biztosítása, szemben a terroristával, aki csak a puszta, erőszakos cselekvést ambicionálja.

Mindebből az következik, hogy míg a gerilla-hadviselés az ellenség fegyveres erejére korlátozódik (legfeljebb a fegyveres erőt bevető államhatalmi szervekre), addig a terrorista céljai elérése érdekében az ellenség polgári lakosságára is nyomást gyakorol, hátha azzal sikerül elérnie az

a terrorizmus szerepe a felkelésekben. In: *Nemzet és Biztonság*, 2011. május; Walter Laqueur: *History of Terrorism*. Transaction Publ. New York, 2001. és Uő: *Terrorism*. Little and Brown, Boston, 1977.; Tálas Péter (szerk.): *A terrorizmus anatómiája*. Zrínyi, Bp. 2006. Lásd még: Tomolya János–Padányi József: A terrorizmus és a gerillahadviselés azonosságai és különbségei. In: *Hadtudomány*, 2014. 1. szám.

ellenség fegyveres erőinek kivonását, leszerelését stb. Az idő előre haladtával a terrorcsoportok ráadásul megfordították az arányokat és a saját veszteségek minimalizálása érdekében egyre inkább célszerűbbnek tartják az ellenséges politikai entitás polgári lakossága elleni véres nyomásgyakorlást választani (al-Kaida, Boko Haram, Hamász, Iszlám Állam, Iszlám Dzsihád), mintsem az akár gerilla-taktikával való megütközést annak fegyveres erőivel. Történelmi példával élve, abban az esetben, amikor a Groznijba betörő orosz csapatokkal kézifegyverekkel vették fel a harcot a csecsen lázadók, gerillaháborút folytattak, és akkor is, ha utóbbiak egy határ menti orosz katonai támaszpontot vagy kormányzósági épületet támadtak meg, de amikor 2004-ben és 2010-ben a moszkvai metró ellen intéztek bombatámadást, az terrorizmus volt.

Bár a gerilla és a terrorista taktikája, sőt akár harceljárásai gyakran azonosak, stratégiai céljai merőben eltérők. Ezt három alapvető különbségben ragadhatjuk meg. Az első és legfőbb különbség az, hogy a gerillának az ellenség polgári lakosságával nincs dolga (hacsak nem szimpátiát akar kelteni bennük a maga ügye iránt), a terrorista viszont nem a fegyveres erőkkel mérkőzik meg, hanem végső soron az ellenség civil lakosságának egészét ejti túszul. Másodszor, míg a gerilla célja a területvédelem vagy egy terület elfoglalása, addig a terrorista nem akar ellenőrzése alá vonni teret, hanem pusztán a félelemkeltésre épít. A harmadik fő különbség, hogy a gerilla „tellurikus karaktere" (Carl Schmitt) stratégiai céljának és taktikai lépéseinek alapfeltétele, a terroristát ellenben nem köti semmi. Az 1960-as évek végétől az 1990-es évek végéig jellemző (szélsőbaloldali és szélsőjobboldali, etnikai, szeparatista) terrorcsoportok, bár nemzetközi összekapcsolódásaik olykor erősek voltak, még nem szakadtak el annyira a földrajzi helyszínektől, mint napjaink iszlám fundamentalista (vahabita, szalafista) extremistái, amelyek egy sajátos dzsihádturizmus révén a válságrégiók (Szíria–Irak) mellett immár Európát is megfertőzték

(párizsi, brüsszeli, nizzai, berlini, londoni, szentpétervári, stockholmi merényletek). Mindeközben a lokális terrorizmusok helyét másfél–két évtizede kezdi átvenni a *terrorizmus globalizációja*, amely már nem sejtként, hanem brandként működve beazonosíthatatlanná válik.[87]

Noha tehát a terrorizmus harceljárásai között a gerilláénak számos elemét felfedezhetjük (állandó mozgás, elrejtőzés, álcázás, megtévesztés, elvegyülés), a legfontosabb mégis a nyilvánosság erejének kihasználása. Míg a gerillák többnyire kerülik a médiát és a szereplési lehetőségeket, addig *terrorizmus nincs nyilvánosság nélkül*, hiszen annak híján értelmetlen lenne a végrehajtott akció (legyen az gépeltérítés, pokolgépes merénylet, túszejtés), és nem sikerülne nyomás alá helyezni – a lakosság megfélemlítésén keresztül – a politikai döntéshozókat.[88] A civil lakosság és a hatóságok megfélemlítésének végső pontja az, amikor a terroristák képesek elhitetni, hogy bárhol és bármikor lecsaphatnak.

A terrorizmus burjánzása révén állt elő az a szomorú szituáció, hogy a gerilla és a forradalmár-szabadságharcos történelmi patinája és a fogalomhoz szervesen hozzátartozó sajátos harcmodor bizonyos elemeinek átvétele révén a gerilla és a terrorista meghatározása zavarossá, ennélfogva szükséges különválasztása problémássá vált.

87 Marc SAGEMAN: *Leaderless Jihad: Terror Networks in the 21st Century*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2008. Ennek korai felismerésére lásd: Walter LAQUEUR: The Terrorism to Come. In: *Policy Review*, 2004. augusztus–szeptember.

88 A 2001. szeptember 11-i terrortámadás kapcsán a kortárs terrorizmus alapvonásaira (például a látvány elsőbbsége, az erőszak globalizálódása, vírusszerű terjedés) lásd: Jean BAUDRILLARD: *The Spirit of Terrorism* [2002] Ford.: Chris Turner. Verso, New York, 2012.

Városi felkelés

Amint láttuk, az 1960-as évek közepétől nemcsak a harcmező irreguláris szereplői szaporodtak el, de helyszíne is átalakult, méghozzá úgy, hogy az aszimmetrikus konfliktus számára még kedvezőbbé váljon. A gerillák a demográfiai, politikai és gazdasági folyamatokat követve városi harcot kezdtek.

A városharc a katonai szakirodalom külön témája és a fegyveres küzdelem megvívásának sajátos területe, itt most számunkra az a fontos, hogy az aszimmetrikus hadviselés milyen formában jelenik meg városi környezetben.[89] A városok elfoglalásáért indított ostromok és a városokért folyó harcok tekintetében érdemes megkülönböztetni egymástól a támadó és a védekező feleket, valamint azt, hogy ezek reguláris vagy irreguláris (köztük felkelők, gerillák, milíciák, terroristák) erők-e. Egy ilyen felosztás alapján a következő négy típust kapjuk:[90]

89 Az összehasonlítás alapjául használt művek: Louis A. DiMarco: *Concrete Hell: Urban Warfare from Stalingrad to Iraq*. Osprey Publ. Oxford, 2012. és Joes: *Urban Guerrilla Warfare*. i. m. További, hasonló feldolgozásokra lásd: John Antal–Bradley Gericke (szerk.): *City Fights: Selected Histories of Urban Combat from World War II to Vietnam*. Random House, New York, 2003. és Alec Wahlman: *Storming the City: U. S. Militry Performance in Urban Warfare from World War II to Vietnam*. University of North Texas Press, Denton, 2015.

90 A táblázat kategóriái alól kivételt jelentenek az olyan városi ütközetek, amelyekben az egyik vagy mindkét oldalon reguláris és irreguláris erőket is bevetnek. Ilyen volt Huê és Saigon ostroma az 1968-as Tet-offenzíva során, amikor az amerikai és a dél-vietnami hadsereget az észak-vietnami hadsereg és a dél-vietnami gerillák egyszerre támadták, 2012–2016 között pedig Aleppó ostroma, amelyben változatos variációkban csaptak össze reguláris (iráni csapatok és szír kormányerők, orosz légierő) és irreguláris erők (Szabad Szír Hadsereg, al-Nusra Front, síita milíciák), valamint regularizált korábbi irreguláris erők (Hezbollah, *peshmerga*).

		VÉDEKEZŐ	
		REGULÁRIS	IRREGULÁRIS
TÁMADÓ	REGULÁRIS	Sztálingrád (1942–43) Aachen (1944) Monte Cassino (1944) Budapest (1944–1945) Berlin (1945) Szarajevó (1992–1996) Bagdad (2003)	Budapest (1956) Belfast (1969–1998) Groznij (1994–1995, 1999–2000) Jenin (2002) Fallujah (2003–2004) Ramadi (2015–2016)
	IRREGULÁRIS	Dublin (1916) Varsó (1944) Algír (1956–1957) Moszul (2014)	Bejrút (1975–1990) Mogadishu (1991–2011) Kobanî (2014–2015)

Az első pillantásra is jól látszik, hogy a II. világháborúban vívott városi harcok még két reguláris hadsereg között mentek végbe (vagyis szimmetrikus konfliktusok voltak), ám a XX. század második felében, napjainkban pedig végképp, ezek helyét teljes egészében átvették az aszimmetrikus konfliktusok, amelyekben hol irreguláris erők robbantottak ki felkelést a hatalom ellen (ír húsvéti felkelés, varsói felkelés, Algír), vagy indítottak ostromot egy városért (Moszul), hol pedig állami hadseregek betörésére reagáltak irreguláris erők (például Budapest, Belfast, Groznij), sőt olyan is akadt, ahol a városok szó szerint irreguláris erők közötti harcok martalékává váltak (Bejrút, Mogadishu).

A városi gerilla megjelenése annyiban nem volt újdonság, hogy a harcmodor a vidéki gerillaháborúban alkalmazottakhoz képest nemigen változott: egy lakótelepen ugyanúgy lehet bujkálni, elrejtőzni és elvegyülni, mint a hegyi falvakban, az erdőszélen húzódó utakhoz,

dűlőkhöz képest a csapdába csalásra és a lesből való támadásra még jobb esélyt is kínálhat egy-egy nagyobb közlekedési csomópont vagy sikátor, a mozgást megkönnyítheti és el is rejtheti a város alatt húzódó csatornahálózat, észrevétlen megfigyelési pontnak kiválóan alkalmas lehet egy toronyház, a felszívódásra pedig ott az utcák és pincék labirintusa. Ami változást jelentett, az a városi gerillák kiléte volt, hiszen értelemszerűen városi környezetből származó, adott esetben szülővárosukat részletesen ismerő fegyveres felkelőkről beszélünk, akik társadalmi státusukat tekintve nem a parasztság, hanem többnyire a kispolgárság és a proletariátus soraiból kerültek ki. A másik változás a városi gerilla politikai karakterében állt be, amikor az a korábbiaknál is intenzívebbé vált. Ez jelenthette a függetlenségi harcok fokozott tudatosítását (Varsó, Budapest, Belfast, Groznij), a gyarmatrendszer felszámolását (Algír), a terrorizmus elleni hadműveletek elmélyülését (Jenin, Fallujah, Ramadi), vagy szektariánus összecsapások (Moszul) és polgárháborúk kiéleződését (Bejrút).

Komoly előzménye van *a városi felkelésnek mint műfajnak*. Elméletben Auguste Blanqui, gyakorlatban majd a párizsi kommün tapasztalatai mutatták meg, hogy a felkelés úgyszólván természetes környezete a sűrűn beépített település.

A Szent Szövetség rendje elleni összeesküvők (anarchisták, karbonárik, szocialisták) közül kiemelkedik Blanqui iskolája. A francia forradalmárt tucatnyi alkalommal börtönözték be, élete 71 éve alatt összesen 33 esztendőt raboskodott. Miután társai utoljára kiszabadították, Brüszszelben élt, ahol *Útmutatás a fegyverfogáshoz* című legendás szövegét írta. Az 1830-as és az 1848-as forradalmak tanulságait leszűrve konkrét utasításokkal szolgált a városi felkelések lebonyolításához. A menetrend ez idáig többnyire ugyanaz volt: a munkásnegyedekben felborítják a kocsikat, felszedik a kockaköveket és barikádokat emelnek, leginkább az

utcák kereszteződéseiben, de ötletszerűen. Egyes csoportok lefegyverzik a városi őrség tagjait, valamint lőfegyvert és puskaport szereznek, ám „mindez összhang és irányítás nélkül történik, egyéni elképzelés szerint" – sorolta fel a hibákat. Ezt követően a nagyobb és erősebb úttorlaszok körül véletlenszerűen gyülekezni kezdenek a felkelők, ám katonai vezetés nélkül, sőt egymással sem kapcsolatot tartva veszik fel a küzdelmet az összehangoltan támadó kormánycsapatok ellen. Miután sikerül elszigetelni egymástól a tűzfészkeket, az ellenség „apránként irtja ki a felkelést". Érthető módon egy újabb, *eljövendő felkelés* során mindent ehhez hasonlóan, de szervezetten kell majd véghezvinni – sugallja a szöveg, amelyet ezzel nyomatékosít Blanqui: „*A szervezettség a győzelem, a szétforgácsoltság a halál.*" A III. Napóleon idején éppen a felkelések ellehetetlenítése érdekében – ti. hogy ne alakulhassanak ki tűzfészkek, ne lehessen könnyen lezárni az utakat és ne változtathassák erőddé a háztömböket – építették át Párizst. A rekonstrukció során Haussmann tervei alapján széles sugárutakat és azokat keresztező körutakat, valamint magas bérpalotákat építettek. Előbbieken nem értek keresztül a barikádok és könnyen lehetett vontatni rajtuk az ágyúkat, utóbbiak pedig átláthatóságot biztosítottak. Ám Blanqui ezekben is meglátta a városi gerilla lehetőségét: „*A csapatok könnyebben közlekednek rajtuk, viszont erősen ki vannak téve a fedetlenségből származó veszélynek. Az ilyen utcák tűzharc idején járhatatlanok. Továbbá az erkélyek, a miniatűr bástyák olyan oldaltüzet tesznek lehetővé, amilyenre a közönséges ablakok nem alkalmasak.*" Blanqui persze a népfelkelés régóta ismert erőtartalékát is ismerte: „*a katonák* […] *kedvetlenül, kényszerből és pálinka hatására vesznek részt* [a harcban]. […] *A népi sorokban semmi ehhez hasonló nincs. Ott egy eszméért verekszenek.*"[91] A szöveg megszületése után nem

91 Auguste BLANQUI: *Útmutatás a fegyverfogáshoz* [1868] In: *Auguste Blanqui válogatott művei.* Vál., előszó: Jemnitz János. Ford.: Remsei Flóra. Gondolat, Bp. 1968. 213–217.

egészen három évvel a fővárosban a gyakorlatban is bekövetkezett az, amiről Blanqui írt, akit a párizsi események csúcspontján éppen Clairvaux-ba internáltak.

Miután 1870. szeptember elsején Sedannál a poroszok csapatai legyőzése után III. Napóleont is fogságba ejtették, a Francia Császárság összeomlott. Negyedikén Párizsban forradalom tört ki, a bonapartista rendszert megdöntötték, a poroszok pedig körbezárták a várost. A katonai vereség – amint az sokszor előfordul – politikai válságot okozott, amelyet ez esetben egy régóta érlelődő újabb, ezúttal munkásforradalom tetézett. Öthónapnyi blokád, éhezés és éleződő osztályellentét után a francia főváros kapitulált – a Német Császárságot megalázó módon Versailles-ban kiáltották ki. Míg azonban a nagypolgárság és a fővároson kívül tartózkodó republikánus–liberális Thiers-kormány kiegyezett volna a németekkel, beletörődve a megsemmisítő vereségbe, a munkásság fegyverben maradt és mind a megszállók, mind a polgári rendszer ellen szegült. Miután a kormány fegyverletételre akarta kényszeríteni a hazafias és szocialista munkásokat, 1871. március 18-án proletárfelkelés tört ki, amely kikiáltotta a Kommünt. Május közepére a versailles-i kormány és a németek összefogtak, miután a Kommün előbbit belpolitikailag, utóbbit pedig diplomáciailag feszélyezte, ráadásul így nem tudtak békét kötni egymással. A Kommün leverésének gyalázatos munkáját a – Berlin által kiállítani engedélyezett – versailles-i kormánycsapatok végezték el, mivel a németek a megállapodás szerint nem léphettek a szorosan vett város területére. Thiers csapatai már áprilisban elfoglalták a főváros körüli erődöket, május közepén pedig átlépték a sáncokat, és beléptek Párizsba. Több mint egy hétig folyt a harc, amelynek során a munkásfelkelők védekezésre rendezkedtek be: elzárták az

Lásd róla: Samuel Bernstein: *Auguste Blanqui and the art of insurrection.* Lawrence and Wishart, London, 1971.

utakat, barikádokat emeltek és középületeket felgyújtva tűzfalat vontak. Május végéig tartottak a harcok, amely után ellenállók tízezreit mészárolták le. A Kommünt tehát 72 napi fennállása után francia reguláris csapatok verték le – hogy a németek győzelme teljes lehessen.

Marx az eseményekről írva azt a nehezen cáfolható megállapítást tette, hogy *„a modern kor* [addig ismert] *legrettenetesebb háborúja után a győztes és a legyőzött hadsereg szövetkezik a proletariátus közös lemészárlására"*.[92] Engels pedig újabb értékes észrevétellel gazdagította a felkelések katonai cselekményeinek szociális és politikai dimenzióját, amikor így írt: *„Párizs nyugati felében, a tulajdonképpeni luxusvárosban az ellenállás csak gyenge volt; hevesebbé és szívósabbá vált, minél jobban közeledtek a benyomuló csapatok a keleti részhez, a tulajdonképpeni munkásvároshoz. Csak nyolcnapos küzdelem után verték le a Kommün utolsó védőit Belleville és Ménilmontant magaslatain."*[93] A Párizsi Kommün leverése nemcsak a munkásmozgalom elkeseredéséhez, hanem a városi felkelések taktikai továbbfejlődéséhez is vezetett. Mindkét fejleménnyel szoros összefüggésben áll, hogy 1871 harcai élesen megvilágítják a XIX. század végi, sőt a XX. század első felében lezajlott konfliktusok politikai viszonyait – egészen pontosan a városi felkelések leveréséhez szükséges külső és belső reguláris erők egymásrautaltságát.

Raymond Aron tanítványa, Jean-Pierre Derrienic megállapítása szerint a vendée-i ellenforradalomtól Vietnamig terjed annak érvényessége, hogy egy elhúzódó felkelés bázisát vidéken kell biztosítani, a városi felkelésben ugyanakkor csak a gyors győzelem hozhat sikert. Amint írja: *„Városokban a felkeléseknek nagyon gyorsan győzelemre kell vezetniük, mint az Franciaországban történt 1830 júliusában és 1848 februárjában,*

92 Karl MARX: *A polgárháború Franciaországban* [1871] Ford. nélk. Kossuth, Bp. 1981. 102.

93 Friedrich ENGELS: *Bevezetés* [1871] In: MARX: *A polgárháború Franciaországban.* i. m. 17.

Oroszországban 1917 márciusában és novemberében, vagy Iránban 1979-ben; egyébként hamar elfojtják őket, mint Párizsban 1848 júniusában és 1871-ben, Bécsben 1848-ban vagy Budapesten 1956-ban."[94] A gerillaháború teoretikusai és gyakorlati alkalmazói között örök vita tárgya, hogy a háborút vidéki vagy városi környezetben kell – vagy inkább lehet-e hatékonyabban – folytatni. Az bizonyos, hogy a vidéki visszavonulás (elrejtőzés, ellátmányszerzés, felszívódás, pihenés) előnyéről kár volna lemondani, ám a hatalom központjai mégiscsak városokban találhatók. Ahogyan azt is tudomásul kell venni, hogy nem minden ország rendelkezik olyan nagyszerű és jól kihasználható természet adta lehetőségekkel, mint Kína, Kurdisztán vagy Vietnam.

Miután a II. világháborúban Európa megismerte a pusztító városostromokat, a gerilla-hadviselés pedig egyre inkább a kevésbé városias (volt) gyarmati területek konfliktusaira vált jellemzővé, úgy tűnt, hogy a *felkelés doktrínája* az európai városok helyett Ázsia és Latin-Amerika hegyvidékein és őserdeiben íródik tovább. Bár már 1921-ben felmerült az IRA részéről, hogy a XX. században *nem lehet eltekinteni a harcmező városokra való kiterjesztésétől,* mivel azok az erőforrások és a politikai döntéshozatal központjai. Egy ekkor keletkezett dokumentumban ez áll: *„a mi háborúnk különbözik minden más gerillaháborútól, s nagy hiba volna egyet is kihagyni a rendelkezésre álló harci erőforrások közül."*[95] Ezzel szemben Arábiai Lawrence a sivatagban elért sorozatos apró győzelmek megkoronázásaként tekintett Damaszkusz elfoglalására, Mao úgyszólván csak a hegyekben tudta elképzelni a partizánmozgalmat, Castro egyenesen kijelentette, hogy „a város a forradalom temetője", Che Guevara *foco*-teóriája pedig szigorúan vidéki környezetre íródott. A vidéki

94 Jean-Pierre DERRIENNIC: *Polgárháborúk.* Ford.: Blazsek Dóra–Csizmadia Sándor. Jelenkor, Pécs, 2004. 166.

95 Idézi: TOWNSHEND, i. m. 339. Az IRA összehasonlítása itt elsősorban a második búr háborúra vonatkozik.

gerillaháború sikerét mutatja az 1964-ben létrejött kolumbiai marxista-leninista FARC működése is, amely máig az ország harmadát uralja és közel áll a Mao-féle harmadik stratégiai szakaszhoz. Egy *peshmerga* közmondás szerint „a kurdok egyedüli barátai a hegyek". Mindezek ellenére azonban csak idő kérdése volt, hogy a modern kor viszonyainak (népesedés, urbanizáció, technológiai fejlődés) megfelelően a gerillaháború a városokra is átterjedjen, majd szinte kizárólag ott folyjék[96] – a XX. század közepére a városok visszavonhatatlanul a gerillaháború terepévé váltak.

Kifejezetten az IRA példája nyomán a II. világháborút követően másik két britellenes csoportosulás választotta terepéül a várost: a II. világháború alatt és 1945 és 1948 között a zsidó ellenállók és tíz év múlva a ciprusi EOKA. Az Irgunból kivált, annál radikálisabb Stern-csoport tagja, a későbbi miniszterelnök Jichak Samir fedőneve például Collins után Michael volt. A XX. század másik felében különösen a gyarmatrendszer elleni felkelések zajlottak részben városi környezetben, például Algériában (1954–1962) és a jemeni Adenben (1963–1967). Rendre városokban követtek el merényleteket a szélsőbaloldali terrorcsoportok is, amelyek az 1960-as évek végétől léptek fel Dél-Amerikában (Brazília – ALN, Uruguay – Tupamarók, Venezuela – FALN), Európában (Németország – RAF, Olaszország – Vörös Brigádok, Spanyolország – GRAPO) és az Egyesült Államokban (Fekete Párducok, Szimbionéz Felszabadítási Hadsereg, Weatherman-csoport). A háború városba vonulásának fontos eredője volt, hogy a II. világháború után a katonai konfliktusok egyre kevésbé államok között, mint inkább államokon belül

96 Beckett: *Modern Insurgencies and Counter-Insurgencies.* i. m. 151–180. A városi gerillára lásd még: Joes: *Urban Guerrilla Warfare.* i. m.; Kőszegvári Tibor: Gerillahadviselés a városokban. In: *Hadtudomány,* 2009. 1–2. szám; Robert Moss: *Urban Guerrilla Warfare.* International Institute of Strategic Studies, London, 1971. és Resperger István–Kiss Álmos Péter–Somkuti Bálint: Gerillaharc a betondzsungelben. In: *Hadtudomány,* 2013. június.

zajlottak (1945 óta 80 százalékuk államon belüli), amelyek okai között a korábban is jellemző polgárháborúk és felkelések mellett leginkább a hidegháború sajátos szerkezeti jellemzői játszottak szerepet. Egészen pontosan a politikai harcok intenzitásának növekedése (a kommunizmus terjesztése s ennek megakadályozása), valamint a gyarmatrendszer felszámolása és ennek nyomán (is) a szecessziós küzdelmek szaporodása.

A gerilla-hadviselés és a terrorizmus akkor és ott kezdett el összekeveredni s ezzel együtt városi környezetben megjelenni, amikor az algériai FLN a városokba vitte a gyarmatrendszer elleni küzdelmet, majd elkezdett a francia civil lakosság ellen bombamerényleteket végrehajtani. Válaszul a francia erők 1956–1957-ben terrorelhárító hadműveleteket folytattak, különösen Algír Kasbah-negyedében, hogy az FLN-t kifüstöljék onnan.[97] Utóbbi sikerült, ám a vidéken elhúzódó gerillaháború és a francia társadalom kifáradása 1962-re Algéria függetlenségét eredményezte. Az 1960-as évek végétől egészen az 1970-es évek végéig húzódott az az igencsak véres és zavaros időszak, amikor a gerilla-harcmodor városi alkalmazása egyre inkább a terroristákra vált jellemzővé és a korábbi gerillacsoportok terrorcselekményeket hajtottak végre. Ekkortól kezdve az európai gerillacsoportok (ETA, FLNC, IRA) esetében is nehéz volt megmondani, hol végződik a városban alkalmazott klasszikus gerilla-harcmodor és hol kezdődik a polgári lakosság megfélemlítése. Ennek tágabb történeti és politikai kontextusa az általános politikai destabilizáció (olaszországi „ólomévek" és a „német ősz"), a terrorcsoportok nemzetközi kooperációjának megjelenése (RAF–

97 Erről szólt a nem sokkal később forgatott, Gillo Pontecorvo által rendezett *Algíri csata* című film. Az 1966-os olasz–algériai alkotás az erőszak kölcsönös alkalmazását a fekete-fehér film szinte dokumentarista hitelességével mutatja be. A filmet a Pentagon a 2003-as iraki inváziót megelőzve vetítette az amerikai hadsereg tisztjeinek, demonstrálandó, miként lehet megnyerni a terrorizmus elleni csatát, de elveszíteni az eszmék, vagy egyre inkább az emberi jogok (meta)síkján vívott háborút. A film egyébként Andreas Baader kedvenc mozija volt.

PFSZ-szövetség), a dekolonizáció polgárháborúba fulladása (Angola, Jemen), valamint a kommunizmus terjeszkedése (Etiópia, Kambodzsa, Nicaragua) volt.

A hazai földhöz kötődő és konkrét politikai célkitűzéseket (megszállók elűzése, nemzeti függetlenség, önálló állam) fegyverrel megvalósító felkelő mind harcászati eljárásában, mind politikai horizontjában az első gerillák rokona; a területhez egyre kevésbé kötődő és absztrakt, planetáris célokat választó viszont ki van téve annak a folyamatnak, amelynek a végén a terrorizmus áll. Az Engels által megfogalmazott reláció – amely szerint tehát *a politikai szempontból forradalmi alany forradalmi hadviselést követel* – érvényében nincs okunk kételkedni, hiszen a politikai és katonai elvárások szinkronitása fokozza a győzelem esélyét. Ezt az összefüggést folytatva, észre kell venni, hogy a globálissá váló politikai törekvések a célpontválasztásban és az eszközökben is univerzalizmust implikálnak, vagyis nem válogatnak köztük: mindent mindenki ellen bevetnek.

A gerilla elmélete

A hadviselés története elválaszthatatlan a politikára való rákérdezéstől. Noha a konfliktusok nem mindig torkollnak háborúba, a tényleges fegyveres összeütközés az, amely lehetőséget ad arra, hogy a harcba bocsátkozó felek színről színre lássák egymást és önmagukat. *A gerillaháború végső soron önismereti harc,* hiszen a saját erők, lehetőségek és képességek felmérését mindenkor az ellenség állapotának tükrében kell elvégezni, hogy ennek eredményeként lehessen eldönteni: érdemes-e vállalni a harcot, van-e esély a győzelemre? A politika mint konfliktus, a gerillaháború mint aszimmetrikus összecsapás ikerpárja, amely azonos törvényszerűségeknek engedelmeskedik: a legtöbb esetben egyen-

lötlen felek ütköznek össze, ahol a gyengének kompenzációs technikákat kell alkalmaznia, hogy ne szenvedjen azonnal vereséget, majd ezeket úgy és egészen addig kell használnia, hogy apróbb csaták után a háborút is meg tudja nyerni.

A gerilla meghatározásának fontos dimenziója az állammal kapcsolatos viszony, főként, hogy a történelem során sokszor az állam krízise közepette született meg. Tekintve, hogy a gerilla a harcmező egyenruhát nem viselő, központi irányítás alá nem tartozó, a hagyományos harci eljárások helyett másokat alkalmazó és így sokáig a hadijog által sem védett szereplője, az állammal való kapcsolata könnyen megvilágítja alaptermészetét. Miután a gerilla a vesztfáliai rendszer anomáliáiból született, az állam megrendülése (akár belső politikai válság, akár kívülről jövő megszállás miatt) mindenkor jó alkalom létrejöttére. Talán nem véletlen, hogy a gerilla metafizikájának meghatározása Carl Schmitt nevéhez fűződik, aki mind a politika alaptermészetét, mind a barát–ellenség megkülönböztetés érvényességét, mind pedig a szuverenitás rétegeit a maguk mélységében feltárta.

Kommentár A partizán elmélet*éhez*

Carl Schmitt meghatározó műve, az 1963-as *A partizán elmélete* alcíme szerint *Közbevetett megjegyzés a politikai fogalmához.* Schmitt a szöveg felénél teszi nyilvánvalóvá, hogy *„a partizán elmélete* [...] *a politikai valóság megismerésére szolgáló kulcsnak bizonyul".*[98] Ezzel utalva arra, hogy a *politikait* (*Politische*) szervező örök konfliktus egyik jól látható, könnyen azonosítható alakja az irreguláris harcos, aki a vele szemben

98 Carl SCHMITT: *A partizán elmélete* [1963] Uő: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok.* Ford., szerk., utószó: Cs. Kiss Lajos. Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor, Bp. 2002. 140. A szerző saját kommentárja művéhez: Carl SCHMITT: *Gesprach über den Partisanen* [1969] Közli: Joachim SCHICKEL (szerk.): *Guerrilleros, Partisanen. Theorie und Praxis.* Hansel, München, 1970. 9–29. (A szerkesztő-beszélgetőtárs az 1960-as évek német közéletének ismert maoistája volt.)

technikai eszközeivel fölényben lévő ellenfélből – és eközben önmagából – ellenséget kreál.[99]

A XVI–XVII. századi vallásháborúk óta kialakult európai jogrenden – mint államokon belüli s azok közötti, békebeli és háborús állapotra egyaránt érvényes univerzális szabályrendszeren – kívüli aktorként a gerilla harcmezőre lépve nemcsak összezavarja az állami hadseregek között fennálló, közmegegyezéses viszonyt (például, hogy felségjelvényeket, rangjelzéseket és egyenruhát hordanak, és nem élnek „úriemberekhez nem illő" módszerekkel), de *nem állami szereplőként tesz szert politikai jelentőségre*, s ez már igencsak nyugtalanító! Ennyiben tehát *a gerilla-hadviselés a vesztfáliai konszenzus fegyveres kritikája.* Egy történelmi ponton túl, amelyet leginkább a kínai és a szovjet kommunista partizánok megjelenéséhez köt, Schmitt a gerillát már az „abszolút ellenségesség" ágensének tartja, amely a korábban is ismert aszimmetrikus fegyveres küzdelemhez illő harcmodor megtartása mellett immár forradalmi célokért is küzd, ennyiben pedig a háború korlátok közé szorítását teljesen lehetetlenné teszi. Bárhogy legyen is, első pillantásra röviden szólva *a gerilla politikai karakterrel rendelkező irreguláris harcos.*

Schmitt szerint a gerilla a totális háború megjelenéséig peremjelenség volt, olyan nem hivatalos, egyenruha nélküli, irreguláris harcos, akit nem tekintettek egyenrangú félnek, sőt a harcmező legitim szereplőjének sem – hiszen nem tartozott állami felügyelet alá. A Napóleon elleni háború spanyol, tiroli és német népfölkelői kényszer szülte hadviselők voltak, akikre az angol–orosz–osztrák szövetségesek vonakodva támaszkodtak csak – főként, hogy a végső győzelmeket Lipcsénél (1813) és Waterloonál (1815) reguláris hadseregek klasszikus összecsapásaival vívták ki. Éppen emiatt különleges jelentőségű, hogy a porosz királyi

99 Vö.: Szabó Márton: A politikai fogalmának elmélyítése – Carl Schmitt partizánelméletéről. In: *Világosság*, 2003. 7–8. szám.

ediktum legitimálta a népfelkelést – véli Schmitt. A XIX. század első harmadának ez a „modortalan" jelensége kívül állt a „polgári háború" jogrendjén, méghozzá azért, mert a harcoló felek Vesztfália óta mindig állami hadseregek voltak. Ennyiben a gerilla pusztán fegyveres civil, aki legfeljebb a zűrzavaros polgárháborúk kellemetlen velejárója s nem a hadművészetben jártas, állami jogosítványokkal rendelkező fegyveres testület hadijog által védett tagja.[100] Miután pedig a civilek fegyverviselésre nem jogosultak, a harctéren keresnivalójuk nincs, és mivel nem tudnak felelősséget vállalni tetteikért (akár a hadbíróságon), jelenlétüket abnormális állapotnak, a hadászatban beállt ideiglenes zavarnak tekintették.

Amikor arról olvasunk Schmittnél, hogy „szükséges ragaszkodni a partizán intenzív politikai karakteréhez", akkor ez minden esetben egy megtámadott közösség akaratának fegyveres képviseletét jelenti, többnyire a függetlenség kivívása, azaz a megszállók kiűzése érdekében. Az egész nemzetet mozgósító ellenállás révén „a népi háború és a gerillaháború egymásba folyik", s így már érthető, hogy a létszámban és fegyverzetben szűkölködő, de szinte a föld alól kibújó gerillák a népi erők mozgósítása során hogyan használják ki az általuk ismert terület előnyeit és hogyan teszik a megszállók napjait pokollá cselvetéssel, éjszakai rajtaütéssel és meglepetésszerű támadással.[101] A szöveg idevonatkozó kulcsmondata szerint a politikai cél és az ehhez mintegy természetszerűleg társuló sajátos harcmodor révén a gerillák „az irregularitást illegalitással, a katonai harcot ellenállással cserélik fel".[102] Ami arra enged következtetni, hogy *a gerilla-harcmodor eleve feltételezi a politikai célt.*

100 Schmitt: *A partizán elmélete.* i. m. 109.

101 I. m. 112. és 113.

102 I. m. 114.

Az előbbiekből az következik, hogy Schmitt szerint a gerilla két legfontosabb jellemzője (a politikai karakter intenzitása és a felfokozott mobilitás mellett), hogy 1) *irreguláris*, vagyis állami akaratnak alá nem vetett, következésképpen törvényen kívüli, tehát illegális, és 2) *tellurikus*, azaz szárazföldhöz kötött, harci tevékenységének körét lakóhelye közelében lokalizálja.

Előbbire jellemző, hogy az ellenségesség definícióját megnehezíti, hiszen nem hord felségjelvényt és egyenruhát, elvegyül és rejtegeti fegyverét, ezzel pedig inkább rendőrhatósági és – korunk kedvelt és semmitmondó kifejezésével élve – „biztonságpolitikai kihívást" jelent, mintsem komoly katonai ellenfelet. Éppen ezért a gerillával szemben mindig speciális „partizán-törvények" uralkodtak, amelyek az egyenruhát nem hordó, de fegyvert viselő (azaz civil) személyt nem ismerve el hivatalos hadviselő félnek, többnyire azonnali felkoncolást helyeztek kilátásba. Vagyis a törvénytelenségre törvénynélküliséggel válaszoltak.[103] Az irregularitás meghatározó része a politikai cél előmozdításának, amelynek szerves része az illegális tevékenység. A gerilla föllépését éppen az a kényszer szüli, hogy a megszállás/elnyomás/gyarmatosítás révén kialakult körülmények folytán a (fegyvertelen) politikai érdekérvényesítés (is) kriminalizálva van. Vagyis *a gerilla politikai és fegyveres tevékenysége voltaképpen egy és ugyanaz* – hol fegyveres forradalmár, hol politizáló harcos.

103 Ebből a szempontból mindegy, hogy az 1870/71-es francia–porosz háború francia (*frankiteur*), esetleg az I. világháború szerb orvlövészei (*komitácsi*), a II. világháború királypárti szerb ellenállói (*csetnik*) vagy orosz partizánjai, esetleg a szovjetek ellen harcoló afgán mudzsahedinek elleni megtorlásról beszélünk-e. Az 1949-es III. genfi egyezmény már a partizánokra is kiterjed. A dokumentum szól a „rendes fegyveres erők" tagjain kívül az *egyenruhát nem hordó hadviselők*ről is, mint a hadijog által védett és a hadifogoly-státus hatálya alá tartozókról; akiknek a definíciója így szól: „*az egyéb néphadnak (milícia) és önkéntes csapattesteknek tagjai, ideértve a szervezett ellenállási mozgalmak tagjait, ha azok valamely összeütköző Félhez tartoznak és a saját területükön belül vagy azon kívül tevékenykednek, még ha ez a terület megszállás alatt áll is*" (4. cikk, A/2).

A gerilla tehát azért nem pusztán szárazföldi kalóz, mert fegyveres tevékenységét politikai célból folytatja. Nem Kolhaas Mihály, hanem Tell Vilmos, aki nem személyes érvényesülésért – akár jogos bosszúállás érdekében –, pláne nem bűnözési szándékkal fog fegyvert, hanem konkrét politikai okból: megszállók elűzéséért (tiroli parasztfelkelés, francia ellenállás), egy terület felszabadításáért (UÇK, Viet Minh), egy rendszer megdöntéséért (kubai forradalom), előjogok megőrzéséért-visszaszerzéséért (vendée-i felkelés, Ulsteri Önkéntes Erő), a függetlenség kiharcolásáért (IRA), egy etnikai közösség önállóvá válásáért (ETA, *peshmerga*).

Nem tisztázott jogi státusuk és működési feltételeik homályos biztosítása miatt, míg a népfölkelőket, politikai célért küzdő gerillákat, fegyveres felkelőket az egyik oldalon szabadságharcosnak és forradalmárnak nevezik, addig a másikon terroristának és bűnözőnek tartják. Ha a gerillákat sikerül – a terroristán is túlmenően – egyszerű bűnbandának beállítani, akkor a kriminalizálás révén nemcsak a fegyveres felkelés komolyságát lehet megkérdőjelezni, hanem a harcmezőről szimbolikusan is kiszorítva a büntető törvénykönyv puszta tényállásává lehet lefokozni őket. Ezzel egy rendőrőrs megtámadásából politikai *és* katonai kérdés helyett egyszerű bűncselekmény lesz. A terrorelhárítás kedvelt – bagatellizáló és eufemizáló – fordulatai között szerepel a gerillák „fegyveres bandának" minősítése, a maffiával való összemosása, tetteik rablásnak, sarcolásnak, elszigetelt jelenségnek való beállítása.[104] A II. világháború keleti frontjának kiterjedt partizánháborúját a tengelyhatalmak megszállói rendre „bandaharcoknak" nevezték, és szívesen

104 Néhány példa a későbbi kriminalizálásra: a szerb hatóságok a Koszovói Felszabadítási Hadsereg bevételi forrásai között leány-, kábítószer-, szerv- és emberkereskedelmet tartottak számon, a britek pedig az IRA finanszírozói között emlegettek iráni és líbiai forrásokat (utóbbi nem volt egészen hihetetlen, miután Kadhafi több hajónyi fegyvert szállított a szervezetnek).

állították be rendvédelmi tevékenységnek az elkeseredett partizánellenes hadműveleteket. A Wehrmacht 1944 legelején bevezetett „partizánvadász" kitüntetése egy kígyófészket átszúró, koponyában végződő horogkeresztes kard volt – jelezve, hogy viselője nem egyenrangú ellenféllel, hanem magával az álnoksággal vívott politikai harcban vett részt.

Schmitt második jellemzője (tellurikus) misztikusabb alakra enged következtetni, amely *felfegyverzett Antaios*ként a földhöz kapcsolódva újul meg, és amikor földre sújtják, nem is sejtik, hogy éppen ez az odatapadás lesz az, amelyből további erejét nyeri! Schmitt szavaival a tiroli felkelőktől a II. világháborús ellenállókon át Vietnamig tart annak érvényessége, hogy *„a földdel, az őslakossággal és az ország földrajzi sajátszerűségével (hegység, erdő, dzsungel vagy sivatag) való összekapcsolódás csorbítatlanul aktuális marad"*.[105] Nem véletlen, hogy Gneisenau egyenesen „hazai földből támadt seregeknek" nevezi a népfölkelőket, és a hazai természeti viszonyok olykor már-már mitikusan jelennek meg a gerilla-szöveghagyományban, legyen szó a porosz királyi ediktum által emlegetett német mocsarakról, Arábiai Lawrence-nél a sivatag mélyén mintegy varázslatra eltűnő arab lovasokról, a szovjetek számára végzetes finn erdőkről vagy az áthatolhatatlan vietnami dzsungelről, amelyben csak a helyi harcosok ismerik az utat. A gerillatradíció könnyen beazonosítható állandója *a harcos és a föld misztikus kapcsolata*, amelyből a láthatatlan, titkos erők által segített győzelem fakad.

Jó példa erre a tellurikus vonásra, hogy 1957-ben civileknek szóló, gyakorlati gerilla-kézikönyv jelent meg Svájcban (*Kleinkriegsanleitung für jedermann*), amely operatív, taktikai tanácsokat adott, és azok technikai kivitelezését is leírta. A rövid, gyors, könnyűfegyverzettel végrehajtott támadások akkor lettek volna aktuálisak, ha a szovjetek megszállják az alpesi országot és a hadsereg veresége után fel kell venni a földalatti

105 Schmitt, i. m. 115.

harcot a megszállókkal. A honi földet azonban a szerző szerint nemcsak a megszállók által közvetlenül ellenőrzés alatt tartott területen kell háborús állapotba helyezni, hanem mindenhol fenn kell tartani a támadás veszélyét, mintha a gerillák a földből nőnének ki és oda is bújnának vissza.[106] Minden gerillaelmélet alapvető törvényszerűségként kezeli a haza földjét védő és annak népe között tevékenykedő irreguláris harcost.

Az állami hadsereg, valamint a népfölkelő, a partizán és gerilla – nevezzük akárhogy – jellemzőit az előbbiek alapján a következőképpen foglalhatjuk össze:

HADSEREG	GERILLA
erős	gyenge
többségi	kisebbségi
reguláris	irreguláris
törvényes	illegális
egyenruhás	nem uniformizált
állami	nem állami
hagyományos	nem bevett
központilag vezényelt	decentralizált
összhaderőnemi és összfegyvernemi	szárazföldi és könnyű fegyverzetű
megszálló	tellurikus

Fontos különbség, amire Schmitt nem győz utalást tenni, hogy a „partizánságot" mint harcmodort és még inkább állapotot Lenin, Mao, Giáp és Guevara[107] révén a kommunista mozgalom forradalmi tényezővé

106 Major H. von Dach: *Total Resistance: Swiss Army Guide to Guerrilla Warfare and Underground Battles* [1957] Ford.: Hans Lienhard. Bev.: Wendell Fertig. Szerk.: R. K. Brown. Paladin Press, Colorado, 1992.

107 Érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy a két, 1962-ben Spanyolországban tartott

tette. Ugyanis, míg a klasszikus gerilla területvédelmi célért küzd, addig a forradalmár átveszi módszerét, de – akár ha territoriális törekvései is vannak – végső célja a politikai átalakulás kikényszerítése. Emiatt állapítja meg az 1930-as évektől kezdődően a gerilla végzetes átalakulását, amely ugyan a korai gerilla törvényen kívüliségét újra felveszi magába, de úgy fokozza fel azt, hogy már nem a népfölkelő harcba hívott hadoszlopához, hanem a maszkos terroristához áll közelebb. Az eredendően tellurikus, földhöz kötött gerilla a megszállókkal szemben mindig *reakciós erő volt* (stratégiai védekezése szerint is), ám most támadó, ideologikus és gyökértelen *forradalmárrá* avatták. S ezzel „a valóságos ellenséget abszolút ellenséggé" tették. A gerillának ez az eltérítése egy sor kellemetlen következménnyel járt.[108]

Vessük azonban közbe, hogy a XX. század második felének tendenciája ellenére *nem minden gerilla kommunista.* Még a fiatalabb korában trockista, majd japánellenes filippínó (Huk-)gerillanőt feleségül vevő amerikai kommunista – éppenséggel a marxizmus és a gerilla-hadviselés azonosításán dolgozó – szerző is elismeri, hogy *„a történelem azt mutatja, hogy a gerilla-hadviselés nem szükségszerűen a forradalmi küzdelmek fegyveres formája* [...] *s néha reakciós, ellenforradalmi erők ugyanúgy alkalmazzák, mint forradalmi mozgalmak".*[109] Utóbbiakkal kapcsolatban gondoljunk csak a vendée-i katolikus parasztháború résztvevőire,

előadása alapján 1963 elejére elkészült szövegben Schmitt Guevara hivatkozott gerillakézikönyvének 1961-es angol kiadásából idéz (SCHMITT, i. m. 164. 10. lábjegyzet).

108 Ezt éppen Schmitt bizalmasa és tanítványa, az ex-68-as Günter Maschke írta meg a forradalmi Kubában tett néhány éves tartózkodásából csalódottan visszatérve (Günter MASCHKE: *Kritik des Guerillero. Zur Theorie des Volkskrieges.* Fischer, Frankfurt a. M. 1973). A később a német új jobboldal teoretikusává váló szerző egyébként a perui tengerészeti egyetem 1974-es szemeszterében a gerilla-harcmodor taktikájáról és stratégiájáról adott elő.

109 William J. POMROY: *Introduction.* In: *Guerrilla Warfare and Marxism: A Collection of Writings from Karl Marx to the Present on Armed Struggles for Liberation and for Socialism.* Szerk.: Uő. International Publ. New York, 1968. 9.

vagy a lengyel Honi Hadsereg tagjaira, a baltikumi Erdei Testvérekre, az antikommunista ukrán, tibeti, román, angolai és eritreai gerillákra, továbbá a nicaraguai kontrákra és az afgán mudzsahedinekre.[110] Sőt, a hidegháború utolsó évtizedében úgy tűnt, hogy fordul a szél és a gerilla egyenesen antikommunista felkelővé válik! A helyzetet az Egyesült Államok ki is használta. Amíg a Reagan-doktrína értelmében a Pentagon kiképzőkkel, logisztikai segítségnyújtással, fegyverekkel és pénzzel támogatta a szovjet periférián ellenálló antikommunista gerillákat (Afganisztán – mudzsahedinek, Angola – UNITA, Nicaragua – kontrák), addig az otthon vetített tesztoszteron-filmekkel a hazai nézőket szoktatta hozzá a megelőző adminisztrációkat jellemző békülékeny hangulattal (*détente*) szembeforduló aktív fellépés vizuális kódjaihoz.[111] 1983-ban egy CIA által szerkesztett és terjesztett kiadvány is készült *Szabadságharcos kézikönyv* címmel, amely házi eszközökkel (csáklya, fémtüske, Molotov-koktél) és szabotázzsal, rongálással javasolta meg-

110 Bewaffneter antikommunistischer Widerstand in Osteuropa. In: *Horch und Guck*, 2004. 1. szám; DOMONKOS László: *A leghosszabb háború – Balti partizánok a Szovjetunió ellen.* Méry-Ratio, Somorja–Bp. 2013. és Michael RADU (szerk.): *Anticommunist Guerrillas in the Third World.* Transaction Publ. New Brunswick, 1990.

111 A gerilla-harcmodor szinte oktatófilmszerűen jelent meg a „kishidegháború" két emblematikus filmes alkotásában. John Milius (a *Piszkos Harry* és az *Apokalipszis most* forgatókönyvírója) 1984-ben rendezte *Vörös hajnal* című filmjét, amelyben az Egyesült Államokat elfoglalják a szovjetek kubai és nicaraguai szövetségeseikkel. Colorado erdős-hegyes vidéken maroknyi tizenéves veszi fel velük a harcot, akik *Rozsomákok*nak nevezik magukat. A képzeletbeli III. világháborúban az amerikai gerillák AK-47-esekkel, vállról indítható páncéltörő rakétákkal, kézigránátokkal szállnak szembe a megszállókkal – csapdába csalják őket, menetoszlopokat támadnak meg, lesből lőnek rájuk. A rendező, aki önmagát „konzervatív zen-anarchistának" tartja, vélhetően a harmadik világban zajló „felszabadító mozgalmak" reális tapasztalataiból indult ki, és ezt helyezte amerikai környezetbe. Ennél közismertebb a *Rambo*-trilógia harmadik darabja, amelyben a vietnami veterán Afganisztánba megy, hogy a szovjetellenes ellenállók harcát segítse. Peter MacDonald első, 1988-as rendezése kipróbált vágányon haladt: a film főszereplője ekkora már kiforrott karakterként testesítette meg az amerikai erőt és erkölcsi fölényt. A Reagan-korszak vizuális és tartalmi szempontból is ikonikus alkotásában szinte parodisztikusan jelenik meg a gyenge és az erős harca, amikor Rambo lovon vágtatva, nyíllal száll szembe a kegyetlen szovjet parancsnok harckocsijaival és helikoptereivel.

gyengíteni a nicaraguai sandinisták szovjetbarát diktatúráját. A gerilla az 1980-as években a korábban uralkodó antifasiszta romantika keretei közül kilépett és antikommunista lázadóvá, hovatovább *fegyveres ellenforradalmár*rá vált. Az minden bizonnyal a történelem iróniája, hogy 1793-ban Vendée-ben így is kezdte modern kori pályafutását.

Schmitt művének történeti áttekintését több hadtudós nevével fémjelzett szakaszra osztja, így alakul ki Clausewitztől Leninig a klasszikus gerilla, amelyből Lenintől Maoig forradalmár, majd Maotól Raoul Salanig (aki indokínai és algériai partizánvadászból lett az OAS vezetője) kora világjelensége lesz. Nem véletlen, hogy Schmitt a maga történetiségében ragadja meg a kérdést, és ennek következtében úgy ábrázolja a gerillát, mint amely a spanyol és porosz Napóleon-elleni népfelkelésekben a hadviselés „kivételes állapotát" jelentette, később a csatamező hadijog által nem védett, sőt egyenesen kriminalizált periférikus alakjából (bandita, haramia, orvlövész) egyre inkább politikai szereplővé vált és a világforradalom alanyából egy újabb csavarral államcsínyek résztvevője lett.

Kevés szó esik *A partizán elmélete* recepciója során arról, hogy Schmitt – ebben is Clausewitzet követve – a gerillára némiképp gyanakvóan tekint, még akkor is, ha alakját a politikai fogalmának megértésében alapvetőnek tekinti, s nem segédszerepet szán neki ebben. Jellemző, hogy világtörténeti értelemben kétszer ismeri el a szélesebb körben értelmezett gerillát legitim szereplőnek: egyszer, amikor a porosz király hadba hívja népét, és ennélfogva annak legális és egyszerre legitim joga van fegyvert fogni és irreguláris küzdelmet folytatni; majd másodszor, amikor Salan Algériában puccsot hajt végre, hogy az algériai felkelés és a vele szemben tehetetlen párizsi kormány ellenében egyszerre szavatolja a biztonságot. Az előbbi, kivételes helyzetben az történik, hogy az illegális gerilla felsőbb engedély révén legálissá válik, hiszen csak

állami hatalom „szentelheti meg" fegyvereit (s ez esetben már az sem probléma, hogy továbbra is irreguláris marad, az állam jelképeit ugyanis ezután sem viseli magán). Az utóbbi esetben viszont egy nagyobb rosszat megakadályozó megelőző felkelésről, preventív lázadásról van szó, amely elébe vág a hasonló módon, de ellenkező szellemben lebonyolított lépésnek.[112] Mindkettő a „kivételes állapot" esete (amelyben Schmitt szerint a szuverén döntése s annak révén önnönmaga is születik), nem a „normális" működésé. Schmitt gerillával szembeni bizalmatlansága – amelyet részben igazoltnak is lát a kommunizmus gerillát könnyen forradalmárrá változtató mesterkedésével – jogi szemléletéből fakad, amely az államiság akarására megy vissza. Elképzelése szerint ugyanis mind a nemzetközi térben (beleértve a diplomáciát, az államközi konfliktusokat és a háborút is), mind az általánosan vett politikai cselekvésben az a legitim és egyben legális, amit a szuverén állam dönt el és hajt végre. Mint tudjuk: e döntés legszélesebb alapja nála a barát-ellenség megkülönböztetés.[113]

Éppen a fentiekből következik, hogy a gerilla nem számíthat különösebb szimpátiára Schmittnél, éspedig amiatt, mert a *gerilla* ab ovo *államnélküli*, hiszen:

1. vagy államiságtól megfosztott (például korábbi államát háborúban legyőzték s az szétesett, gyarmatosították, megsemmisítették, magasabb birodalmi struktúrába szervezték);

112 A magyar nyelv ajándéka a „palotaforradalom" szó, amely kiválóan tükrözi azt a helyzetet, amikor a hatalom egyik szegmense az uralmon lévők ellen belső forradalmat (puccsot) hajt végre. Ehhez hasonló a fegyveres államcsíny is, amely nem más, mint a hadsereg felkelése. (Vö.: Curzio MALAPARTE: *Technik des Staatsstreichs* [1931] Ford.: Hellmut Ludwig. Taiamt, Berlin, 1988.)

113 Lásd bővebben: Carl SCHMITT: *A politikai fogalma* [1932] In: SCHMITT: *A politikai fogalma*. i. m. és Uő: *Legalitás és legitimitás* [1932] Ford.: Mulicza Katalin és ts. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2006.

2. vagy államiságért harcoló (mint a nemzeti felszabadító mozgalmak, törzsi/nemzeti felkelések és szecessziós harcok résztvevői);
3. vagy államát megszállták, elfoglalták, meghódították s ennek felszabadításáért kel fel, ragad fegyvert.

Innen már jobban érthető, hogy a gerilla miért kénytelen állami szervezés nélküli hadszervezetben működni, miért nélkülözi az államiság megannyi szimbólumát, és miért nem vonatkoztak rá sokáig ugyanazok a jogelvek és törvények, mint amelyeket egykor meghoztak az államisággal rendelkező testületek védelmére.

Nomád gerilla

Ütköztessük Schmitt tételét a gerilla nem állami voltával kapcsolatban azzal a felfogással, amely a gerillamódszert (mint harcmodort és hadikultúrát) éppen amiatt értékeli, mert az nem központilag és nem hierarchikusan szervezett!

Bár semmilyen citátum, utalás, főleg nem filológiai nyom nem igazolja, hogy Carl Schmitt hatott volna a legendás francia szerzőpárosra, Felix Guattari és Gilles Deleuze emblematikus alkotása az államiság, a területiség és a gerilla kérdésében nem haszon nélkül vethető össze *A partizán elméletével*.[114] A *Kapitalizmus és skizofrénia* II. kötete, az 1980-ban megjelent *Ezer fennsík* különleges módon szerveződő könyv, ugyanis szerzői nemcsak, hogy ketten, hanem nem lineáris módon írták![115] A kötet nyitó fejezete a *Rizóma* címet viseli, amelynek címadó fogalmába sűrítik mindazt a jelentést, amely ontológiai értelemben ellentétben áll

114 Ezzel a munkával eddig egyvalaki kísérletezett: Gavin RAE: Violence, Territorialization, and Signification: The Political from Carl Schmitt and Gilles Deleuze. In: *Theorie and Praxis*, 2013. 1. szám.

115 Gilles DELEUZE–Felix GUATTARI: *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia* 2. [1980] Ford.: Brian Massumi. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1987.

Felkelők az Üllői út és a Vajdahunyad utca torkolatánál (Terror Háza Múzeum)

az egységes, centralizált, bináris kódolású, hierarchikus-genealogikus, többségi, helyhez kötött, vertikálisan alá-fölé rendelt lineáris logikának; mint ami a gyökeret és a fát szervezi. Vagyis sokféle, decentralizált, kisebbségi, mobil, horizontális és mellérendelő, anarchikus; akárcsak a gumó és léggyökér.[116] Guattari&Deleuze könyvének kézenfekvő másik ellentétpárja, amely e logikába illeszkedik, a nomádok és az állam feszültségében működik, a következők szerint:

NOMÁD	ÁLLAM
mobil	statikus
helyváltoztató	letelepedett
„háborúgép"	apparátus
központ nélküli	központosított
horda	hadsereg
terület	határ
földrajz	történelem
kívül	belül
vektor	pont
több	egy

A kötet 12. fejezetében bővebben is kitérnek a nomádokra, nemcsak, mint antropológiai és történeti érdekességre, hanem ontológiai bizonyosságra.[117] A szerzők kézenfekvően illesztik be a nomádokat a többfé-

116 Felix Guattari–Gilles Deleuze: *Rizóma* [1980] Ford.: Gyimesi Tímea. In: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Szöveggyűjtemény.* Szerk. Bókay Antal és ts. Osiris, Bp. 2002. (A rizóma eredetileg növénytani fogalom, jelentése gyök(ér)törzs, amely vastag, tömör, földalatti szár. Tápanyag raktározására és szaporodásra szolgál. Rizómás növény többek között a gyömbér, a lucerna, a tarack.)

117 Éppen ezért ez külön is megjelent: Felix Guattari–Gilles Deleuze: *Nomadology: The War Machine* [1980] Ford.: Brian Massumi. Semiotext(e), New York, 1986. Ugyanezt a fordítást közlő, következő kiadást használtuk: Wormwood Distr. Seattle, 2010.

leséget képviselő, nem lineáris, nem hierarchikus, központ nélküli valóságba, míg az államot a centralizált, statikus és hierarchikus létezők közé. Ez nyilván elsősorban a helyváltoztatás és a letelepedés alapvető különbségéből fakad, de a kétféle logika más pontokon is jelentősen eltér egymástól. Felfogásuk szerint a nomádok területhez kötődnek, amelyet folyamatosan bejárnak és kijelölt pontok (itatók, megfigyelő- és táborhelyek, téli szállások) között mozogva állandóan mozgásban tartanak (*deterritorialization*). Ezért lehetséges, hogy *„nem kevésbé igaz, hogy a nomád alakítja a sivatagot, mint az, hogy a sivatag a nomádot. Ők a deterritorializáció vektorai.”*[118] Míg az állam a klasszikus apparátusok (közigazgatási adminisztráció, bürokrácia, hivatalok, nyilvántartás) szervezetrendszere, határokkal körülvett szuverenitás és mindezek írott történelme, addig „a nomádoknak nincs történelme, csak földrajza"; hiszen a vándorlások miatt nem alakul ki a helyhez kötöttség kultúrája, ellenben a területhez való kötődésük nagyon is erős (legyen az hadiút, szállás- vagy vadászterület, vándorlási útvonal).

Két eltérő tudásszerzési modellről van tehát szó, és ez az episztemiológiai különbség annyira eltérő dinamikát, logikát, módszereket, szerveződési megoldásokat és ambíciókat határoz meg, amelyek ráadásul ellenségesek egymással, hogy ontológiai másságuk tagadhatatlan. Guattari&-Deleuze *nomadológiája* értelmében ugyanis az állam célja (akárcsak ősmintájáé, a *polisé*) területének, következésképpen határainak védelme (erőd, kínai nagy fal, megfigyelőtorony, CCTV, reptéri biztonsági kapu), a rajta átmenő mozgások ellenőrzése – azaz a *külső* fenyegetések határain kívül és kontroll alatt tartása, valamint a *belső* élet ellenőrzése és hatékony központi megszervezése. Ezzel szemben a nomádok mozgása mindig (látszólag) anarchikus, szertelen, határokat áthágó. Az állam számára a helyzet akkor válik nyugtalanítóvá, amikor a nomád mozgás távoli

118 I. m. 46.

biztonsági kihíváson túl közeli fenyegetéssé válik – a barbárok megjelennek a kapuk előtt. Geopolitikai értelemben ez a síkság és a hegy, vagy a víz és a sziget küzdelme, másként megfogalmazva a szárazföldi és a tengeri hatalmak örök ellentéte.[119]

A szerzőpáros szerint az előzőeknek megfelelően a nomád és az állami hadikultúra, valamint hadszervezet is két eltérő világot jelent: előbbi egyfajta permanens „háborúgép" (*nomadic war machine*), utóbbi állandó hadsereg, azaz katonai intézményrendszer.[120] Az előbbi egylényegű a nomád mozgással, utóbbi viszont csak az állam egyik elkülönült szerve, vagyis az államapparátus által kordában tartott, pacifikált testület. Ezt az ellentétet lefordíthatjuk a harcot életmódként megélő konkrét nomád és a háborúzást szakmaként űző absztrakt hadsereg eltérésére. A *nomád háborúgép* térben bontakozik ki, maga is mozgás, állandó úton levés, létesülés, folyamatos deterritorializáció, az állami hadsereg ezzel szemben statikus, központilag vezényelt, megszálló testület. Előbbi hátországa az erdő, a sztyeppe, a hómező és a sivatag, utóbbié a kaszárnya és a kiképzőtér.

Az üres térbe behatoló, ott mozgást végző és azt belakó nomádok megjelenése önmagában ultimátumot jelent az államnak: „*Ha a nomádok létrehozzák a háborúgépet, az az abszolút sebesség életre hívásával áll összefüggésben* […] *minden alkalommal, ahol az Állam elleni fellépés történik – legyen az fegyelemsértés, lázadás, gerilla-hadviselés vagy*

119 Utóbbiról lásd: Carl Schmitt: *The Nomos of the Earth in the International Law of the* Jus Publicum Europeum [1950] Ford.: G. L. Ulmen. Telos, New York, 2006. 172–175.

120 Az egyik alfejezetet a szerzők Pierre Clastresnek, a három évvel korábban elhunyt francia anarchista antropológus emlékének ajánlották, aki dél-amerikai indiánok körében végzett vizsgálatai alapján azt állította, hogy a törzsi társadalmak permanens háborúzásukkal éppen az állammá szerveződést akadályozzák meg, ami azt is jelenti, hogy a pacifikáció elkerülhetetlenül együtt járna a központosítással, a külső felekkel való békekötés pedig az állam létrejöttével. (Vö.: Pierre Clastres: *Az erőszak archeológiája* [1977] Ford.: Ádám Péter–Csimár Péter. Quadmon, Bp. 2015.)

forradalom –, a háborúgép éled újjá s jelenik meg, mint egy, az állammal szembeni új, nomád lehetőség."[121] Mindebből az következik, hogy *a gerilla-hadviselés egylényegű a nomád életmóddal* – a mozgás és a területszerzés, az államnélküliség és a konvencionális struktúrák felé intézett kihívás rokonítja őket.

Noha Guattari&Deleuze nem foglalkozott hadművészettel, harcászattal pedig még kevésbé, egy figyelemre méltó megjegyzést mégis elejtenek a *Nomadológiá*ban. Ez a következő: miközben a háború tárgya az ütközet, a gerilla-hadviselésben éppen ellenkezőleg áll a dolog, ugyanis ez utóbbi a csata elkerülését, halogatását célozza (emlékezzünk Mao elhúzódó háborújára), egészen addig, amíg a feltételek nem adottak a győzelemhez.

A gerilla Szun-ce igazi és méltó követője, aki szerint azok, akik igazán járatosak a hadművészetben, kivárják a kedvező pillanatot, amikor az ellenség legyőzhetővé válik, hiszen „a legyőzhetetlenség rajtunk múlik, a legyőzhetőség viszont az ellenségen".[122] Szun-ce másik axiómája ebből fakad: annak adja a győzelmet, aki nemcsak ellenfelét, de önmagát is jól ismeri. Így a sikeres gerilla olyan egyenruha nélküli harcos, aki ellenségét még önmagánál is jobban ismeri.

121 Guattari-Deleuze: *Nomadology*. i. m. 51.

122 Szun-ce, i. m. 17.

Fejes József Tibor (1934–1959) a Corvin köz előtt őrködik (Magyar Nemzeti Múzeum)

NAGYVÁROSI NÉPFELKELÉS

Harcos város

A forradalmak ikonográfiája mindig mozgósító erővel bír, hiszen ábrázolásmódja lendületes, kevés színnel dolgozik, minimalista – így egyértelműsíti a konfliktus etikai dimenzióját. Ugyanis *a forradalmi harc erkölcsi döntés eredménye*, mégpedig olyan, amely a politikai küzdelem fegyveres folytatásáról szól.

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc napjainak korabeli, majd későbbi ábrázolása és végül emlékezetének a mai napig tartó, vizuális nyomatékosítással való ápolása az elmúlt hatvan évben számos olyan közérthető alkotást hozott létre, amelyek a felkelés heroikus tragikumát és az október végi–november elejei napok emelkedettségét, sőt megrendültséggel vegyes vakmerőségét hordozzák. Ezek közül kiemelkedik az Inconnu csoport által a forradalom harmincadik évfordulójára illegálisan meghirdetett nemzetközi képzőművészeti pályázatra beérkező pályaművek egyikének darabjaiból összeállított mű, amely az üldözött pályázat – s ezzel az üldözött forradalom üldözött mementója – emléklapjaként szolgált. Az „emlék emlékének" megőrzéséről van itt szó, amely hitelesen fejezi ki, hogy a Kádár-rendszer miféle mély amnéziára ítélte 1956-ot! *A harcos város / The Fighting City 1986* című képzőművészeti kiírásra beérkező pályaműveket a diktatúra rendőrsége lefoglalta, a kiállítás a hatósági határozat reprodukciójából nyílt. Háy Ágnes '56-os fotók alapján készült sziluettrajzainak felhasználásából Bokros Péter készített montázst, ahol *„a piros-fehér-zölddel nyomott plakáton fegyveres alakok sűrű összefonódottságban, sokféle mozgásirányt mutatva harcoló tömeget alkotnak"*.[123] A képen fegyveres forradalmárok tipikus képviselői láthatók, amint svájcisapkában vagy éppen fedetlen fővel puskát tartanak, és fegyverüket vállukra véve őrködnek.

123 SÜMEGI György: *1956 plakátjai (1956–2006)* Corvina, Bp. 2015. 111–112.

Az egymásra vetülő alakok geometrikus körvonalai mintha utcahálózatok és körutak metszéspontjai lennének, az egész tömeg pedig egy mozgásban lévő, a harc kaotikusságát fegyelmezett renddé tömörítő felkelőkből álló nagyváros kontúrját adja ki. Ebből kiindulva állítjuk, hogy *1956 igazi reprezentánsa a felkelő,*[124] hiszen 1956 forradalom volt – méghozzá fegyveres!

1956 Budapestje valóban harcos város volt, joggal mondta Homola János vájár, ifjúsági válogatott ökölvívó, angyalföldi felkelőparancsnok, hogy nemcsak a szovjeteknek volt Sztálingrádjuk, hanem a magyaroknak is van Budapestjük. Örkény István legfényesebb napokban írott cikke szerint *„Budapest. Ez a szó már nem egy várost jelöl. Budapest ma annyit tesz, hogy hősiesség."*[125] 1956 a magyarság lírai lázadása volt, a felkelést mitikussá, hősiességét költőivé növelte a nemzet példátlan összefogása, a forradalom páratlan tisztasága és a közös akarat soha nem látott egységet képező, semmihez sem hasonlítható megszületése; és tovább: a kivívott késő őszi szabadság kollektív örömét tönkreverő mérhetetlen túlerő, meg a megtorlás úgyszintén példa nélküli mértéke. A magyar forradalom központja, leghevesebb harcainak helyszíne, egyszóval csatatere Budapest volt, így annak kivívása és eredményeinek védelme jelentős részben a fővárosi felkelésen múlott.

124 Ezért hamis az az állítás, amelyet Rainer M. János (az OSZK 1956-os Intézetének vezetője) tett, éppen 1956 hatvanadik évfordulóján. Mondván: *„A forradalomnak nem volt vezetője, de vannak szimbolikus arcai, és a legjobban kivehető nyilvánvalóan Nagy Imre.* [...] *az alternatív arc* a pesti srác, aki azonban nehezen személyesíthető meg, *és nincs egyetlenegy, aki erre igazán alkalmas volna."* (*„Szép-szép ez az '56, csak mondani nem nagyon akarunk róla semmit"* – Kolozsi Ádám interjúja Rainer M. Jánossal. Index. hu, 2016. október 23. [kiemelés tőlem])

125 ÖRKÉNY István: Fohász Budapestért. In: *Igazság*, 1956. november 2. 3. oldal. Reprintben megjelent: *1956 sajtója*. Szerk.: Nagy Ernő. Tudósítások, Bp. 1989. oldalszám nélkül (a további, forradalom alatti újságidézetek is mind ebből a gyűjteményből származnak)

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharcot nehéz mihez hasonlítani a történelemben, talán nem is kell. Egyetemes jelentőségű, bár egyedülálló és egyedül is maradó jelenség volt, amely a magyarság sajátos történelme, regionális helye és szerepe miatt – vagyis önnön sorsa folytán – alakult úgy, ahogy. A forradalom kitörése és szabadságharccá változása s a mindennek „technikai lebonyolításaként" használt felkelés mint a konfliktus megvívásának módja, valamint ezen belül a városi gerilla-hadviselés, mint a harc tényleges „műfaji kerete", többszörösen is párját ritkítóvá teszi a magyar '56-ot. A nagyságrendek és arányok megállapítása miatt azonban fontos történeti kontextusba helyezni a felkelést, amelynek 1) regionális összehasonlításául az 1944-es varsói felkelést, 2) a pusztítás referenciájaként pedig az 1944/45-ös budapesti ostromot választottuk, mindezekhez társul 3) a forradalom céljának hozzávetőleges meghatározása, amelynek kivívásában és védelmében 4) a módszereiben szintén röviden elemezett felkelés kitört, győzött, majd leveretett.

Miután az 1960-as évektől kezdve a városi gerilla-hadviselésbe beszüremlett a terrorizmus, és azóta a harceljárások mellett a fogalmak is összezavarodtak, nem volt többé olyan „tiszta helyzet", mint amilyen az 1944-es varsói és az 1956-os budapesti felkelés volt, amikor az aszimmetrikus hadviselés városi környezetben folyt és az irreguláris erőket nem fertőzte globális ideológia (kommunizmus, nemzetközi antiimperialista küzdelem, iszlám fundamentalizmus), akik ráadásul nem éltek a terrorizmus eszközeivel. A *városi gerilla* két színtiszta és igen korán teljes fegyverzetben előálló megjelenéséről van szó e két, több szempontból is hasonló esetben. Érdemes hát közös dimenzióba helyezni a varsói és a budapesti városi gerillaharcot![126] A hasonlóságok és eltérések a következők:

---

126 A varsói felkelésre vonatkozóan felhasználtunk: JOES: *Urban Guerrilla Warfare.* i. m. 7–30., valamint: KÖSZEGVÁRI Tibor: Gerilla-hadviselés a városokban. In: *Hadtudomány,* 2009. 1–2. szám. A magyar társadalom szovjetizálására pedig: SCHMIDT Mária: *A kommunizmus kiépülése Magyarországon.* In: Uő: *Politikailag inkorrekt. Esszék*

1. A varsói felkelésnek és a budapesti harcoknak egyaránt volt II. világháborús előzménye, első esetben a város németek általi elfoglalása, a másodikban a magyar főváros ostroma. Míg azonban az előbbi közvetlenül összefüggött a felkeléssel, utóbbi nem.
2. A felkelések kirobbanása előtt mind a két esetben növekvő ellenállási mozgalom bontakozott ki, amelyek volumene azonban más volt: a lengyel ellenállók 1941 és 1944 között közel hatezer német megszállót öltek meg, és a kiterjedt szabotázs-cselekményekben több ezer vonatot és katonai járművet rongáltak meg. 1945 és 1956 között Magyarországon szintén széles körű – a politikai rendőrség által többségében leleplezett – antikommunista földalatti mozgalom bontakozott ki. Az 1946-tól a forradalom kitöréséig eltelt tíz év bízvást nevezhető a „terror évtizedének", hiszen 44 ezer embert ítéltek el „államellenes szervezkedés" vádjával, 86 ezer embert B-listáztak, 45 ezret internáltak, és további 20 ezret telepítettek ki. A társadalom egészére jellemző megfélemlítés, erőszakos politikai indoktrináció és gazdasági kizsákmányolás közismert.
3. A varsói felkelés abból a szempontból komoly előnyben volt, hogy egyfelől megelőzte egy korábbi városi felkelés – az egy hónapig tartó gettólázadás 1943-ban –, másfelől beágyazódott a II. világháború alatti széles körű lengyel fegyveres ellenállás harcaiba. (A Honi Hadseregnek a felkelés idején már országszerte 380 ezer tagja volt, 1945-re negyedmillió lengyel harcolt a nyugati szövetségesek oldalán, további 170 ezren pedig a Vörös Hadsereg mellett.) Az ellenállásnak Londonban emigráns kormánya volt, amelyet a nyugati szövetségesek is elismertek. Budapest esetében ilyen összefüggésekről egyáltalán nem beszélhetünk.

---

diktatúráról és demokráciáról. XX. Század Int. Bp. 2010. és Uő: A magyar társadalom a diktatúrák alatt. In: *Magyar Szemle,* 1995. szeptember.

4. A varsói felkelés és a budapesti harcok során egyaránt aszimmetrikus küzdelem folyt, hiszen mindkét esetben irreguláris erő állt szemben egy állami hadsereggel. A cél is azonos volt: az idegen megszállók kiűzése.
5. Míg Varsóban kirobbantották a felkelést, addig Budapesten védekezésről volt szó, hiszen a forradalomra támadtak rá a rendszerhű államvédelmi erők, illetve a Szovjet Hadsereg.
6. Fontos különbség, hogy Varsóban a Honi Hadsereg földalatti szervezete katonailag irányította a felkelést, Budapesten viszont minden vezetés nélkül bontakoztak ki a harcok (és a politikai forradalom is!), vagyis első esetben szervezett, utóbbiban spontán felkelésről volt szó.
7. Más volt az erők nagyságrendje: a varsói felkelésben 30 ezren vettek részt s harmaduknál volt fegyver, Budapesten az októberi napokban eleinte kétezer, majd 4–5 ezer felkelő volt, november 4-ére hétezer fegyveres nemzetőrrel lehetett számolni. A felkelőkkel szemben Varsóban kezdetben 15, majd 50 ezer német vonult fel, a szovjetek Budapesten a forradalom első napjaiban 6 ezren, október végén hozzávetőleg 20 ezren, a második intervenció idején pedig már közel 33 ezren voltak.
8. A varsói felkelés a lengyel hadsereg 1939-es legyőzése és a lengyel állam megsemmisítése, megszállása után – azaz állami hadsereg hiányában – kialakult földalatti hadsereg műve volt, a magyar felkelés azonban az itt tartózkodó megszállók és az elnyomó rezsim elleni együttes küzdelem (vagyis forradalom *és* szabadságharc) eredménye volt. A felkelés motivációja, ha hasonló is volt, tartalmában tehát némileg eltért.
9. A két küzdelmet rokonítja a függetlenség kivívásáért, vagyis a megszállás ellenében folytatott harc és annak színhelye: a nagyváros, amely egyben az adott nemzet fővárosa is.

10. A varsói felkelés hatvanhat napig, a budapesti harcok két hétig tartottak – mindkettő leveréséhez kizárólag a túlerő bevetése vezetett. Előbbi esetben a németek kíméletlen és szisztematikus rombolása folytán az ellenállók fele életét vesztette, 150 ezer polgári lakossal együtt, a város 85 százaléka pedig megsemmisült. Bár Budapesten a szovjetek nem vetettek be bombázó repülőgépeket, lángszórót, és nem hetekig lőtték szisztematikusan nehéztüzérséggel az egész várost, a pusztítás mértéke itt is hatalmas volt és főleg a belső kerületekre koncentrálódott (a budapesti pusztítás mértékét lásd lentebb).

A XX. század aszimmetrikus konfliktusai közül magától értetődik a varsói felkelés például választása, főként azért, mert mindkét esetben egy függetlenségéért küzdő nagyváros felkelői szálltak szembe egy megszálló idegen hadsereggel.

Az 1956-os budapesti városi harcok intenzitásának jellemzéséhez legjobb, ha összevetjük a tizenegy évvel korábbi II. világháborús fővárosi ostrommal; azt előrebocsájtva, hogy az 1944/45-ös ostrom 51 napig tartott és pusztítása az egész városra kiterjedt, az '56-os felkelés katonai cselekményei pedig két hétig folytak, és legkomolyabb összecsapásai Józsefvárosban és Ferencvárosban voltak.

A II. világháborúban Budapest közel 31 ezer lakóháza közül kis híján mindegyik, majdnem 30 ezer megsérült, a bennük található 295 300 lakás közül 13 600 teljesen elpusztult (4 százalék), 18 800 lakhatatlan, de helyreállítható (6 százalék), 47 300 pedig részben használható (16 százalék) maradt; mindezen épületek lakószobáinak közel negyede vált használhatatlanná (26 ezer szoba semmisült meg). Az összes fővárosi épület háromnegyede sérült meg, ezek ötöde súlyosan, 4 százaléka

pedig teljesen.[127] A főváros kára (a pengő háború előtti értékében kifejezve) 1,26 milliárd volt. A háborús romokat 1949-re állították helyre, ettől kezdve egészen a forradalomig mintegy 30 ezres lakásszaporulattal számolhatunk, ráadásul Nagy-Budapest 1950-es létrehozásával a főváros területe is jócskán (a háború előttinek több mint kétszeresére) megnövekedett. Így az 1950-es évek derekán statisztikailag a fővárosban már félmillió lakást tartottak nyilván.[128]

1956-ban az október utolsó hetében és november első felében folyó harcok során – egy későbbi összefoglaló szerint – *„a létesítményekben okozott összesen mintegy egymilliárd* [forintnyi] *értékű kár épületeket, utakat, közvilágítást* [egyaránt] *érintett, még a parkokat, sőt a temetőket sem kímélték* [sic]. *5014* [lakó- és köz]*épület sérült meg,* [ebből] *87 teljesen tönkrement.* [...] *A villamos felsővezeték-hálózat 70 százaléka vált használhatatlanná.*"[129] Az év végén 3076 megsérült lakóépületet számoltak össze, amelyekben több mint 2200 teljesen romos lakás volt, 16 117-nek pedig tervbe vették helyreállítását. A korabeli összesítés szerint *„a VII. kerületben 108 romos és 1892 helyreállítható, a VIII. kerületben 1398 romos és 6058 helyreállítható, valamint a IX. kerületben 540 romos és 5520 helyreállítható lakás"* volt.[130] Amikor a kárfelmérések pontosabb adatokat szolgáltattak, 16 700 sérült lakást tartottak nyilván,

127 *Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának összeállítása a főváros háborús épületkárairól.* 1946. május 2. Közli: *Források Budapest történetéhez, 1945–1950* (Források Budapest múltjából 4.) Szerk.: Gáspár Ferenc. Kossuth, Bp. 1973. 259–260.

128 Az adatokra lásd: Gergely Gábor: Budapest kerületeinek közigazgatási változásai. In: *Tanulmányok Budapest múltjából – Az ötven éves Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás* (tematikus szám) 2002. 30. szám és Kocsis János Balázs: Lakáspolitika Budapesten, 1950–1959. In: *Múltunk,* 2009. 3. szám.

129 *Források Budapest múltjából. V/B. 1954–1958.* (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai 9.) Szerk.: Gáspár Ferenc–Szabó Klára. BFL, Bp. 1988. XVI.

130 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), XXIII.102.a.1. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei. A Végrehajtó Bizottság ülése, 1956. december 7. 3. és 5.

amelyből 2450 volt lakhatatlan; ezen kívül városszerte 209 sérült középületet találtak.[131]

Mindez azt jelenti, hogy az '56-os harcok a három belső kerület közül legjobban Józsefvárost viselték meg, ahol az összes budapesti lakáskár több mint 40 százaléka keletkezett, míg Ferencvárosban harmada, Erzsébetvárosban pedig tizede. Másfelől nézve: míg a VII. kerület összes lakásának 5,3 százaléka sérült meg, addig Józsefvárosénak 18 százaléka, Ferencvárosénak viszont 23 százaléka. Józsefvárosban félezer lakás híján ugyanannyi lakás sérült meg, mint a másik két kerületben együttvéve! Az összes romos fővárosi lakás 57 százaléka a VIII. kerületben volt. A közel 7 és félezer itteni sérült lakás közül 1400-at nem lehetett helyreállítani, 1500 józsefvárosi család maradt fedél nélkül. A kerületben található élelmiszerboltok közül csupán 15 maradt ép, minden háztartási és egyéb üzlet kiégett, mind a húsz iskola épülete megrongálódott, ezek közül öté súlyosan.[132]

Az előbbiekből az látszik, hogy 1956-ban 1944/45-höz képest negyedannyi idő alatt keletkezett a világháborús lakóépület-károk tizede, méghozzá sokkal kisebb területen![133] Ha ilyen intenzitással folytak volna tovább a küzdelmek, akkor a világháborús ostrommal azonos idő alatt (kétszer akkora területen) majdnem fele annyi pusztítás keletkezik, de bombázás és konvencionális háborús harccselekmények nélkül. A bő évtizeden belül egymást követő háborús pusztításokkal kapcsolatban

131 Uo. A Végrehajtó Bizottság ülése, 1956. december 21. 15.

132 Cs. Varga Katalin: „A harcok során megrongálódott" – Józsefváros a forradalom után. In: *Archiv-net*, 2007. 1. szám. Vö.: Tabajdi Gábor: *Budapest a szabadság napjaiban – 1956*. Jaffa, Bp. 2016. 222–224.

133 A számításhoz a szigorúan vett városostrom 51 napját vettük számításba, nem a tényleges, több mint száz napig tartó Budapest körüli harcokat. A II. világháborús összecsapások káraihoz hozzáadódik a szövetségesek bombázása, az ostrom kiterjedt tüzérségi előkészítése és a német hadsereg szándékos pusztítása is, így a fenti számítás – már csak a pontos becslést megnehezítő egyéb tényezők miatt is – csak hozzávetőleges lehet, ám az arányokat képes szemléltetni.

jegyezte meg Száraz György, hogy a romos Budapest, de főleg a város hangulata 1957 januárjában az ostrom utáni állapotokra emlékeztetett.[134]

A KSH korabeli jelentése szerint a forradalom és szabadságharc idején országszerte 2700-an haltak meg, akik 78 százaléka, összesen 1945 ember, a fővárosban vesztette életét. Az itt elhunytak 85 százaléka volt budapesti lakos. Összesen 20 ezer ember sérülését látták el a fővárosi harcok alatt, az ápoltak 8 százaléka a kórházban meghalt. A legnagyobb veszteségek október 24–26-án, valamint november 5–7-én voltak.[135] A veszteségek több mint fele november 4. után keletkezett. A forradalom alatt és után összesen 90 ezer fővárosi kényszerült az ország elhagyására.

A halálos áldozatok megoszlása felrajzolja a harcok epicentrumát: a Budapesten életüket vesztettek közel fele a főváros belső részén (V–IX. kerületek) halt meg.[136] A legsúlyosabb veszteségek ismét Józsefvárosban voltak: október 23-tól az év utolsó napjáig (a sortüzeket is beleértve) a Nagy-Budapest területén erőszak következtében elhunytak több mint 22 százaléka itt vesztette életét, 12 százaléka Ferencvárosban, 9 százaléka pedig Erzsébetvárosban. Vagyis a Józsefvárosban bekövetkezett halálozások felértek a másik két kerület összes veszteségével. Minden ötödik budapesti áldozat Józsefvárosban vesztette életét! Még megdöbbentőbb adat, hogy 1956-ban Budapest területének egy százalékán következett be a halálesetek 20 százaléka.[137] Távolról sem túlzás tehát azt állítani, hogy *1956 fegyveres harcainak tűzfészke a VIII. kerület volt.*

134 Száraz György: *Gyertyák az ablakban – Feljegyzések 1956 őszéről* [1956–57] In: Uő: *Budapest-dekameron*. Szerk. és utószó: Alexa Károly. Kortárs, Bp. 2007. 257.

135 Idézi és elemzi: Kocsis Piroska: „Túlzás lenne az 1956. október-novemberi eseményeket háborús cselekménynek nyilvánítani..." Sebesültek és halottak 1956-ban. In: *Archív-net*, 2012. 5. szám.

136 Tulipán Éva: *A forradalom és szabadságharc humán veszteségei*. In: Korrajz 2007. XX. Század Int. Bp. 2007. 100.

137 *1956 kézikönyve*. III. kötet: *Megtorlás és emlékezés*. Főszerk.: Hegedűs B. András. Szerk.: Kende Péter. 1956-os Int. Bp. 1996. 304.

A varsói felkelés leverésének mint aszimmetrikus konfliktusnak (azon belül: felkeléselleni hadműveletnek) és a világháborús budapesti ostromnak mint szimmetrikus katonai összecsapásnak az 1956-os felkeléshez képesti mássága politikai szempontból úgy ragadható meg, hogy előbbi két esetben, a totális háború végső győzelmének kivívása érdekben, bármekkora pusztítás elfogadható volt, míg 1956-ban sem a szovjetek, sem a forradalom után futó Nagy Imre-kormány, sem a megszállók által hatalomra segített kollaboráns Kádár-csoport nem engedhette meg magának a lakóházak közötti ellenállási fészkek varsói típusú „kifüstölését" és egész városnegyedek lerombolását vagy a főváros egészének világháborúhoz hasonló, hetekig tartó tüzérségi lövetését, légi bombázását. Ez persze nem akadályozta meg a szovjeteket abban, hogy a főbb útvonalak házaira vaktában lövöldözzenek, és novemberben tüzérséggel lőjék a várost, különösen az Üllői út és a Nagykörút kereszteződését, a Tűzoltó utca környékét és Csepel belvárosát. Ezen kívül alá kell húzni, hogy a civil lakosság pusztán politikai számításból való kímélése nem járt együtt sem a szovjet csapatok önmérsékletre intésével (jóllehet a magyar párt- és állami vezetés nem is volt abban a helyzetben, hogy ezt megtehesse, ám nem is akart így tenni), sem a párt keményvonalasainak visszafogásával.

Természetes módon vetődik fel a kérdés, hogy a szovjetek által megszállt országok közül miért éppen Budapesten és miért éppen úgy robbant ki előbb forradalom, majd fegyveres felkelés és végül szabadságharc, ahogy?[138] Hiszen 1944-től kezdve évekig elhúzódó, elsősorban vidéki fegyveres ellenállás bontakozott ki Baltikum-szerte (erdőben), Ukrajnában (sík vidéken) és Romániában (hegyekben), majd városi

138 Erre régóta keresik a magyarázatot, vö.: Paul KECSKEMETI: *The Unexpected Revolution: Social Forces in the Hungarian Uprising*. Stanford UP, Stanford, 1961. különösen: 119–159.

munkásfelkelések törtek ki Kelet-Németországban (Kelet-Berlin, 1953. június) és Lengyelországban (Poznań, 1956. június), végül megmozdulásra került sor Csehszlovákiában („prágai tavasz", 1968) és több alkalommal Lengyelországban is (1970, 1976, az 1980-as évek Szolidaritás-mozgalma és évekig tartó hadiállapot), hogy a romániai „ellopott forradalmat" már ne is soroljuk ide (1989. december).

Kézenfekvő, hogy a magyar forradalom fegyveres felkeléssé változásának okát, valamint intenzitásának és győzelmének magyarázatát abban keressük, hogy egyfelől szétszórt vidéki helyszínek helyett városi környezetben ment végbe, másfelől céljainak horizontja jóval szélesebb volt a térség többi hasonló törekvéseinél. Ez utóbbi a kulcs. Minderre vonatkozóan Schmidt Mária cáfolhatatlan értékelésével értünk egyet: *„1956 nyarán a poznańi munkások kenyeret és szabadságot követelve vonultak az utcára. A szovjet megszállók kivonulását, a kommunista rendszer eltörlését akarták. Csakúgy, mint három évvel korábban Berlinben, majd Kelet-Németország szerte több mint 650 helyen. Akkor is, itt is tankokkal szorították vissza a felkelőket. Berlinben 51 halott, Poznańban 58 halott maradt az utcákon. Mindkét helyen a gazdasági helyzet ellehetetlenülése lobbantotta lángra a szikrát.* [...] *1956 magyar forradalma más volt. Az október 23-án utcára vonuló budapesti fiataloknak és a mögéjük felsorakozóknak* nem gazdasági követeléseik voltak. *A magyarok szabadságot, nemzeti függetlenséget és szabad választásokat követeltek. Mozgalmuk* politikai küzdelem volt az első pillanattól az utolsóig, *amiben sem a magasabb bér, sem a kenyérellátás javítása nem kapott helyet.*"[139] A fegyveres harc utolsó napján, 1956. november 11-én hasonló megállapítást tett Illyés Gyula is: *„ez a forradalom elsősorban nemzeti*

139 Schmidt *Mária beszéde a Magyarország Barátai konferencián.* Bp. 2016. május 7. (kiemelés tőlem) Vö.: Schmidt Mária: *Forradalom, szabadságharc, polgárháború* [1998] In: Uő: *Egyazon mércével. A visszaperelt történelem.* Magyar Egyetemi Ny. Bp. 2003. 82–89.

forradalom volt. A bányászokat a régi magyar címer és nem a régi bérezés visszaállítása foglalkoztatta. Előbb gondoltak az ország függőségének megszüntetésére, mint saját anyagi függőségükével."[140] Azaz éhséglázadás helyett politikai forradalom és egyben szabadságharc zajlott, amelyet fegyveres felkelés formájában vívtak meg egy nagyváros területén.

Sokan igyekeztek megfejteni a magyar '56 kirobbanásának okait, a kortárs magyarázatok közül a valósághoz legközelebb talán – s nem véletlenül – Németh László jutott. Rögtön a forradalom után papírra vetett és sokáig kéziratban maradt számvetése szerint egyetemes mércével mérve is kijelenthető, hogy történelmileg egyedi és kifejezetten a magyarság állapotával magyarázható forradalom zajlott le 1956-ban. Ennek oka pedig az – ami bízvást hitelesen magyarázza, hogy a szovjetek által megszállt más országokban miért nem tört ki forradalom és szabadságharc –, hogy „a forradalmak nem annyira a legelnyomottabb, hanem a legviszszanyomottabb népek válasza", hiszen rendre ott törnek ki elemi erővel, *„ahol a lehetőségei tudatára ébredt nemzet belső erő- és méltóságérzete s külső körülményei, államrendje közt az eltérés kiáltóvá vált.* […] *A magyar forradalomnak is egyik fő feltétele volt: a magyar nemzet rohamos emelkedése – s még gyorsabb, erőszakos visszaszorítása, összenyomása."*[141] Arról van tehát szó, hogy a XIX. század közepétől a XX. század közepéig gyors fejlődésen keresztülmenő magyarság épphogy megtapasztalta (volna) szabadságának, függetlenségének és nemzeti alkotó erejének növekedését, máris idegen hatalom telepedett rá és lefogta-leszorította erejét. A II. világháború utáni rövid demokratikus kísérlet, a Nagy Imre-féle

140 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957. Atlantisz sorsára jutottunk.* Szerk.: Illyés Mária–Horváth István. MMA–Magyar Szemle, Bp. 2016. 60.

141 Németh László: *A magyar forradalomról* [1956] In: Uő: *A magyar forradalomról.* Előszó: Görömbei András. Nap, Bp. 2011. 72. Az író és gondolkodó '56-os szerepére ezen kívül lásd még: Füzi László: Németh László ezerkilencszázötvenhatban. In: *Új Forrás,* 2001. 4. szám és N. Pál József: Az életmű kegyelmi pillanata. Németh László és az 1956-os forradalom. In: *Kortárs,* 2001. 4. szám.

– rendszeren belül maradó – reformok s azok leállítása (1953–1955), meg az SZKP XX. kongresszusán 1956 februárjában elhangzott hruscsovi beszéd Németh plasztikus példájával élve úgy járult hozzá a forradalom kitöréséhez, mint amikor a túlhevített kazánról leveszik a nyomást: az időleges enyhülés során szokott ugyanis inkább szétpattanni a vas, s nem akkor, amikor a legmagasabb benne a hőmérséklet. Vagyis az elnyomás enyhülése ébresztette rá a népet, hogy milyen is a szabadság! Az 1953-tól 1956-ig zajló, Moszkvából irányított húzd meg-ereszd meg játék kifulladása vezetett oda, hogy a láthatóan elbizonytalanodott pártvezetéssel szemben a „visszanyomott nemzet" lépni tudott. Nem csupán szemantikai adalék, hogy Németh az 1956-ban történteket mindvégig forradalomnak nevezte és olykor a felkelés szót használta rá.[142]

A magyar forradalom és szabadságharc jelentőségéről és speciális karakteréről írta Hannah Arendt, örök érvényű szavakkal: *„Ami diáktüntetésnek indult, az nem egészen huszonnégy óra leforgása alatt* fegyveres felkeléssé vált. [...] *a forradalmat az egész nép együttes cselekvésének puszta lendülete hajtotta előre.* [...] *nem volt még forradalom, amely ilyen gyorsan, ennyire teljesen és ilyen kevés veszteséggel valósította volna meg céljait. A magyar forradalomban az a meglepő, hogy nem került sor polgárháborúra.* [...] *A felkelés igazi jelentősége, kiemelkedően fontos jellegzetessége az volt, hogy a vezetés és előzetesen megfogalmazott program nélkül cselekvő emberek tetteiből nem káosz származott."*[143] Az eddigiekben

142 Emigrációt választó lányának szóló levelében „az okt. 23. forradalom" kitétel szerepel. (Németh László levele Németh Magdának, Bp. 1956. november. In: NÉMETH László: *Levelek Magdához.* Vál.: Németh Magda. Szerk.: Monostori Imre. TIT Komárom megyei szerv.–Új Forrás, Tatabánya, 1988. 21.) *„Az ötvenhatos felkelés vidéken ért"* – áll életrajzában, amely így jelent meg a Kádár-rendszerben! (NÉMETH László: *Negyven év* [1969] In: Uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász* [2. kiad.] [Németh László Munkái 1.] Magvető–Szépirodalmi, Bp. 1974. 52.)

143 Hannah ARENDT: *A totalitarizmus gyökerei* [1958] Ford.: Erős Ferenc. Európa, Bp. 1992. 620–621. (kiemelés tőlem) A kötet magyar forradalomra vonatkozó megállapításokat tartalmazó fejezete megegyezik a következő önálló kiadvánnyal, amelyben a szerző

elmondottakon kívül eszerint a forradalom spontaneitása, nem tervezett volta és azonnalisága szintén meghatározó vonása volt 1956-nak.

Raymond Aron egy évvel a forradalom leverése után úgy fogalmazott, hogy a magyar felkelés „antitotalitárius forradalom" s egyben „korunk legtisztább forradalma" volt. Mint az európai forradalmak többsége, ez is egy rituálénak engedelmeskedett, amely a nép utcára vonulását és a hatalom erőszakos megdöntését jelentette, igaz, ez esetben az idegen megszállás és a rezsim szoros kapcsolata miatt *a politikai forradalom fegyveres kivívása és a nemzeti függetlenségért folytatott harc egybeesett.* Szovjet megszállás nélkül ugyanis nem lett volna diktatúra – diktatúra nélkül pedig szovjet megszállás. A győzelem érdekében mindkettő ellen azonos intenzitással kellett vállalni a harcot, vagyis *a forradalmi harc és a nemzeti felszabadító küzdelem egymást feltételezte.* Aron a magyar forradalom egyediségét más szempontból is megerősítette: *„Ebben a században még nem láthattunk olyan népi forradalmat egy parancsuralmi állami ellen, amely felkeléssel kezdődik, és az állam meghódításával ér véget. Márpedig Magyarországon pontosan a XIX. századi legenda szerinti forradalom zajlott le."* A forradalom emlékezetében eltartalékolt energiára vonatkozóan s egyben 1956 világtörténeti jelentőségének megérzésében prófétának bizonyult, mondván: *„A gyakorlati bölcsesség szempontjából a sikerült reform jobb lett volna az eltiport forradalomnál, de az igazak önfeláldozása, a behódolás visszautasítása, a halál vállalása olyan igazságot hirdetett, melynek csendes ereje hosszú távon erősebb a fegyverek erejénél és a hódítók kétes győzelménél."*[144]

kifejezetten a magyar '56 leverése apropóján vizsgálta a „totalitárius imperializmust": Uő: *Die Ungarische Revolution und der totalitäre Imperialismus.* R. Piper Verl. München, 1958.

144 Raymond Aron: *Egy antitotalitárius forradalom* [1957] In: *'56 és a franciák – Francia gondolkodók a magyar forradalomról.* Vál.: Philippe Cappelaere. Előszó: Molnár Miklós. Ford.: Imreh András és ts. Font, Bp. 1993. 47., 48., 59. és 60. Vö.: Uő: The Meaning of Hungary. In: *The New Leader*, 1958. március 24.

Széles körű és azóta se látott forrásértékű közvélemény-kutatására támaszkodva fogalmazta meg véleményét a forradalomról Kovrig Béla emigráns társadalomtudós. A magyar menekültek között munkatársai 1957-ben 7730 (sok nyílt végű kérdést is tartalmazó) kérdőívet osztottak szét Európában és Észak-Amerikában, amelyek közül 2100 érkezett vissza kitöltve. Ezek eredményeit kiegészítette 225 fókuszcsoportos mélyinterjúval, valamint az október 22. és november 9. közötti magyar rádióadások és az ugyanekkor megjelent röplapok és folyóiratok szövegeinek elemzésével. Noha a közvélemény-kutatás a menekültek összetételére nézve szerinte sem volt reprezentatív (az egész magyar társadalomra még kevésbé), mégis egyedülálló és ráadásul az egyetlen felmérés, amely a forradalom korában készült 1956-ról. Kovrig kutatásai alapján úgy látta, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc két célt fogalmazott meg. Eredményei szerint a válaszadók 75 százaléka a „nemzet önállóságát és az állam függetlenségét" nevezte meg a legfontosabb törekvésnek. A válaszadó 1560 férfi 21 százaléka „a magyarok szabadsága, önrendelkezése", 36 százaléka a „szabadság, függetlenség, demokrácia, magyar életforma" szavakkal válaszolta meg a felkelés meghatározását firtató kérdést. Mindezt úgy értékelte, hogy 1956-ban a magyar társadalom egyfelől az idegen megszállás, másfelől az ezzel szorosan összefüggő gazdasági kizsákmányolás ellen kelt fel, ilyenformán pedig „a felkelés vitán felül felszabadítási mozgalomnak tekinthető", mégpedig hazafias felszabadítási megmozdulásnak. Bővebben is érdemes erről idézni kimerítő meghatározását: *„a magyar felkelés hazafias és népi felszabadító mozgalom volt demokratikus társadalomreformáló, továbbá morális és kulturális újjászületési jelleggel."*[145]

145 Kovrig Béla: *Nemzeti kommunizmus és Magyarország. Egy eszme története* [1962] Ford.: Berényi Gábor és ts. Szerk., bevezetés, jegyz.: Petrás Éva. Gondolat, Bp. 2016. 165–166. és 171.

Budapesten a gerilla-hadviselés számos elemét első látásra is felfedezhetjük: egy idegen ország állami hadserege (Szovjet Hadsereg) szállt meg egy területet, amelynek lakói – a honi hadsereg (Magyar Néphadsereg) védekezésének hiányában – szabadságukat és függetlenségüket védve rögtönzött eszközökkel és spontánul alkalmazott módszerekkel szálltak szembe vele. A felkelők a város lakói voltak, azaz fegyveres civilek, akik a kialakult speciális helyzetben nemcsak a megszállók ellen védekeztek, hanem politikai forradalmat is folytattak a hatalmon lévő – és az idegen hadsereg jelenlétét elfogadó, sőt felhasználását igénylő – rendszer (az MDP diktatúrája) ellen, mindez pedig értelemszerűen járt együtt a szovjetekkel kollaboráló fegyveres erők (a hadsereg igencsak kevés számú rendszerhű erői, az államvédelemhez tartozó Belső Karhatalom és a szórványos forradalomellenes csoportok) elleni harccal. Az idegen megszállók és a fennálló rendszer ellen – amely kettő tehát szorosan összefüggött, hiszen egyik nem volt a másik nélkül – zajló együttes küzdelem rajzolja ki az 1956-os városi felkelés hű képét, hiszen ebben egyesül a gerillát mindenkor jellemző két alapvonás: 1) az *irreguláris*, állam által el nem ismert fegyveres, aki politikai törekvéseit fegyverrel folytatja, vagyis *fegyverrel valósít meg politikai programot*, valamint 2) a hazája földjét védő népfölkelő, aki a megszállók kiűzésével intenzív *tellurikus* karakteréről tesz tanúbizonyságot.

A budapesti felkelés politikai értelemben tehát kétirányú volt: egyfelől *szabadságharc az idegen megszállók ellen*, másfelől *forradalom a fennálló rendszerrel szemben*. Az együttes, egymás nélkül elképzelhetetlen harcot az egyenlőtlen feltételek miatt a felkelők gerilla-harcmodorral vívták. Az aszimmetrikus hadviselés törvényszerűségeinek megfelelően stratégiai védelmet folytattak, taktikai szinten pedig támadásokat hajtottak végre. Eleinte az ellenség mozgó erőit állították meg, majd egyre hatásosabb fegyverekhez jutva támadásba mentek át, és fokozatosan

szorították ki őket az ellenőrzésük alá vont területekről. Csak akkor csaptak össze az ellenséggel, ha nekik kedveztek az adottságok, ekkor pedig a klasszikus „üss és fuss" eljárásnak megfelelően váratlanul csaptak le, majd hirtelen felszívódtak, hogy másutt bukkanjanak fel ismét. Nem koncentrálták erőiket, hanem kis csoportokban, szétszórtan mozogtak, és kisebb rajokban hajtottak végre támadásokat. Folyamatosan zavarták és zaklatták az ellenséget, amelynek leginkább menetoszlopait és védtelenül hagyott erőit támadták meg. Rendszeresen és tudatosan alkalmazták a megtévesztést, igen gyakran folyamodtak cselvetéshez és mindig lesből támadtak. Kihasználták az éjszakát, a megszállók tájékozatlanságát és gyakori hibáit. A város adottságait és kiváló helyismeretüket kamatoztatva rejtőzködtek, álcázták magukat, elvegyültek a lakosság között, és szimpátiát keltettek maguk és ügyük iránt. Az általuk ellenőrzött területen óvták a civil lakosságot és annak értékeit, megszervezték a közellátást és nem bocsátkoztak felesleges harcokba. A háború elhúzása, az állandó mozgás és a kifárasztás együttes alkalmazása októberben felmorzsolta a megszálló reguláris erőket, akik túl azon, hogy komoly károkat szenvedtek anyagi- és élőerőben, rendkívüli presztízs-veszteséget és a harci morál megingását is kénytelenek voltak pár nap alatt elkönyvelni.

Az 1956-os budapesti felkelés olyan *aszimmetrikus konfliktus* volt, amely a hadikultúrák tekintetében egy *városi környezetben gerilla-harcmodort* választó védekező fél és egy megszálló hadsereg között ment végbe. Az 1956-os forradalom és szabadságharc áttekintése a gerilla meghatározása tekintetében két szempontból érdekes. 1) Politikailag segít végigkövetni, hogy a forradalom mikor válik spontán népfelkeléssé és az mely ponton szélesedik gerillaháborúvá (noha 1956 október-novemberében a budapesti felkelőknek nem volt idejük klasszikus értelemben vett gerillaháborút folytatni). Ez a folyamat egyben a fegyveres forradalmi harcnak azt a dinamikáját is megrajzolja, amelyet maga

a felkelt nép adott neki. 2) Hadászati szempontból pedig példaértékűn mutatja be azt a folyamatot, amelynek révén a gerilla a halogatással, az összeütközés elodázással, a meglepetés erejének kihasználásával és a lakosság támogatásának megnyerésével az ellenségre mért megsemmisítő csapás helyett – amelyre úgyis képtelen volna – a „föld erejét" (ebben az esetben egy nagyváros adottságait) használja ki és a legkülönfélébb módokon demoralizálja a megszállókat.

Népfelkelés Budapesten

Az 1956-os forradalom és szabadságharc katonai eseményeinek legkomolyabb harcokat eredményező összecsapásai a budapestiek voltak.[146] Az 1956-os budapesti népfelkelés és az '56-os városi gerillaharc kibontakozása nagy vonalakban áttekintve is *a forradalom politikai céljainak fegyveres érvényesítése és a szovjet megszálló csapatok elleni önvédelem* mentén alakult. Magának a forradalomnak az iránya ezen kívül kettős volt. Egyfelől ugyanis a forradalom követeléseinek érvényesítésétől

146 Az 1956-os forradalom és szabadságharc katonai esemény- és hadtörténetéről, utóbbin belül hadműveleti és akár harceljárás szintű összefüggéseiről többen is írtak. Ezek között Horváth Miklós önálló és társszerzős munkáira kell utalni legelőször: Horváth Miklós: *1956 hadikrónikája.* Akadémiai, Bp. 2003.; Horváth Miklós: *1956 katonai krónikája.* MHOK, Bp. 1993.; Horváth Miklós–Kovács Vilmos: *Hadsereg és fegyverek 1956.* Zrínyi Média, Bp. 2011.; Horváth Miklós–Tulipán Éva: *In memoriam 1956.* Zrínyi, Bp. 2006.; *Szovjet katonai intervenció 1956.* Szerk. és bev.: Györkei Jenő–Horváth Miklós. (2. jav. kiad.) H&T, Bp. 2001. Ezen kívül: Eörsi László: Budapest ostroma 1956. In: *Budapesti Negyed,* 2000. 3–4. szám és Uő: Felkelő csoportok harcai Budapesten 1956-ban. In: *Életünk,* 1997. 10. szám; Molnár György: A Vörös Hadsereg magyarországi hadjárata 1956-ban. In: *Beszélő,* 1997. 10. szám és Palágyi Gáspár: *1956 a hadtudományban (Szakdolgozat)* [Kézirat] Bp. 2016. Lásd még továbbá: Joes: *Urban Guerrilla Warfare.* i.m. *Budapest 1956* című fejezet 39–52. és Somkuti Bálint: *Budapest, 1956 - Egy modern városi felkelés és leverésének katonai-politikai tanulságai.* In: Resperger István–Kiss Álmos Péter–Somkuti Bálint: *Aszimmetrikus hadviselés a modern korban. Kis háborúk nagy hatással.* Zrínyi, Bp. 2013. 97–110. A harcokról szóló részek összeállításánál mindvégig a felsorolt szakmunkákat használtuk fel.

rendre vonakodott a hatalom, majd amikor fokozatosan, de folyton késlekedve engedett neki, egyúttal mindig igyekezett pacifikálni is a felkelőket. Másfelől a fegyveres felkeléssel egy időben – és attól el nem választhatóan – az állampárttól és a kormánytól, valamint a kommunista szervektől (kerületi és munkahelyi pártszervek, kerületi tanácsok, DISZ, SZOT) független önigazgató szervek jöttek létre, amelyek a termelést ellenőrző munkástanácsok és a közigazgatást megszervező forradalmi bizottságok voltak.[147] Ezekből következik, hogy az *1956-os forradalom elsődleges szereplői a fegyveres felkelők és a munkástanácsok voltak:* előbbiek a forradalmi harc fegyveres végrehajtóiként, utóbbiak a jövendő társadalmi–politikai berendezkedés politikai kovácsaiként.

Bár a politikai forradalom kiemelt dátumának minden joggal október 23-át szokás tekinteni, amelyet követően szabadságharcról, majd október–november fordulóján a forradalom győztes napjairól, november 4-e után pedig ismét szabadságharcról beszélünk, a radikális belső változások (fegyveres) követelésének sikerét – méghozzá a diktatúra és a megszállás egymásra vonatkozó logikájából következően – egész végig nem lehetett elválasztani a szovjet csapatok jelenlététől.[148] Egyszerűbben szólva: *a forradalom addig nem győzhetett, ameddig az idegen hadsereg megszállja Magyarországot.* Ezt a forradalom logikájából következően – októberben és novemberben egyaránt – a fegyveres harc alatt és után általános sztrájkkal és a közigazgatás önkézbe vételével is nyomatékosította a nép.

147 A magyar forradalom önigazgató voltát erősíti és munkástanács-központú elemzését nyújtja: Bill LOMAX: *Magyarország 1956-ban* [1976] Ford. és kieg.: Krassó György. Magyar Füzetek kiad. Párizs, 1981. XI. A téma feldolgozásra lásd még: Oskar ANWEILER: Die Räte in der ungarischen Revolution. In: *Osteuropa*, 1958. 8. szám; BÁLINT István: Munkástanácsok az '56-os magyar forradalomban. In: *Létünk*, 2006. 3. szám és Ernő KIRÁLY: *Die Arbeiterselbstverwaltung in Ungarn – Austieg und Niedergang. 1956 1958.* Oldenbourg Verl. München, 1961.

148 Vö.: KAHLER Frigyes–M. KISS Sándor: *Kinek a forradalma?* Kortárs-Püski, Bp. 1997. 65–66.

A munkabeszüntetés és az önigazgatás a követelések teljesítésétől sokáig vonakodó kormány és az MDP ellen irányult. Míg egyik oldalról a megszállók kiűzése természetszerűleg a diktatúra végét ígérte, a pártállam/ állampárt elleni harc a megszállás végét hozta egyre közelebb. És azt se felejtsük el, hogy öt napba telt, míg a párt beletörődött, s így a kormány kimondta a szovjetek távozását, egy hétbe, míg megszűnt az egypártrendszer és tíz napba, míg koalíciós kormány alakult!

Miközben zajlott a *nemzeti felszabadító harc*, aközben a 23-ai politikai követeléseket nemcsak, hogy fenntartották, de rögvest azokon túlmenő célokat is megvalósítottak. Mindez azt jelenti, hogy a szovjetek, mint idegen megszállók elleni harc egyúttal *forradalmi háború* is volt. Hiszen a külső megszállók távozása a belső változások előfeltétele volt – a függetlenség kivívása mindvégig párhuzamosan haladt a forradalom győzelemre segítésével.

A kommunista diktatúra természetéből fakadt, hogy önálló kormányról (mint az államigazgatást autonóm módon működtető szervről) nem beszélhetünk. Az október 24-étől Nagy Imre által vezetett minisztertanácsnak nem volt önálló döntési és működési jogköre, ehelyett minden esetben az MDP döntéseit emelte kormányzati szintre. A döntések a pártközpontban születtek (amelynek a miniszterelnök természetesen tagja volt), az ezt előfeltételező jóváhagyás viszont Moszkvából érkezett. A Nagy Imre vezette kormány nagyon későn, az MDP október legvégén bekövetkezett végső összeomlásával egy időben függetlenedett csak az állampárttól, akkor sem önszántából, hanem azért, mert a kommunista „felettes én" megszűnt létezni. Az MDP helyébe lépő MSZMP pedig kénytelen volt tudomásul venni, hogy politikai értelemben mások is játszanak a pályán, így engedményeket kell tennie. A „koalíciós", azaz harmadik Nagy Imre-kormány november 3-ai megszületése utat nyitott egy nem diktatórikus működésnek, amely lehetőségnek a szovjetek

vetettek véget. Ekkor, vagyis a szovjetek második intervenciójának szó szerinti előestéjén azonban a kabinet már régóta nem rendszerkorrekcióra áhítozó tüntetőkkel nézett szembe, hanem egy felkelt várossal, amelynek önigazgatása a kormány nélkül, sőt egyre inkább azzal szemben szerveződött meg és a valódi irányítás már jó ideje a kezében volt. A forradalmi közigazgatás mindvégig párt és kormány nélküli népi önigazgatás volt. November harmadikán állt elő az a sorsszerű helyzet, hogy a fegyveres felkelés és a társadalmi (politikai, gazdasági) önigazgatás egymás felé épített hídjai összeérni látszottak.

A forradalom valójában 1957 elejéig eltartott, s ennek fegyveres szakasza - benne legintenzívebb, fővárosi részével: a budapesti népfelkeléssel - október utolsó hetében és november első felében zajlott. A forradalomról szóló emlékezetben és a róla szóló elbeszélésben igencsak ideje van, hogy visszaadjuk annak, aki kezdte, végrehajtotta és megvédte - vagyis a népnek. Mindennek jogosságát nemcsak egy hősies mítosz élő valósága, hanem a társadalomtudományi tények is alátámasztják. Kovrig kutatásai szerint az 1956-os értékorientációk között legtöbbször a „nép" fordult elő, sőt a rádióadások „szófelhőjében" abszolút többséggel (majd' 18 és fél százalék) is ez szerepelt (emellett a szabadság 17, a függetlenség fogalma pedig 13,5 százalékban jelent meg).[149] Éppen ezért a spontán népfelkelés értékelése közben feltétlenül le kell számolni azzal az elképzeléssel, hogy valamiféle „(párt)értelmiségi előkészítés" előzte volna meg a forradalmat. Ha valami megelőzte a forradalmat, akkor az az évtizednyi harag felgyülemlése volt. *Az 1956-os forradalom és szabadságharc ugyanis mindenekelőtt forradalom volt és szabadságharc* - vagyis fegyveres küzdelem, az egész nép ügye. Ezenközben a szabadságharc lefolyása és fegyveres megvívása mellett a forradalomnak mint társadalmi és politikai folyamatnak is kellő súllyal kell

149 Kovrig, i. m. 134., 162. és 288.

szerepelnie, hogy a kettő ismét úgy álljon előttünk, ahogyan volt - azaz együtt, egymástól elválaszthatatlanul.

Forradalomból népfelkelés - 1956. október 23-28.

A Sztálin 1953-ban bekövetkező halála után a Moszkvából érkező ellentmondásos utasítások elbizonytalanították a Rákosi-diktatúrában amúgy is elfáradt, önmaga által megritkított magyar pártvezetést, amely egyre inkább kénytelen volt szembenézni az országszerte évek óta érezhető, de konkrét formában nem megnyilatkozó elégedetlenséggel. A lappangó ellenállás évek óta folyt, még ha „csak" feketevágásként, rendszerellenes viccmesélésként és munkahelyi lopásként jelent is meg. A párton belüli hatalmi harcok végére végül Moszkvában tettek pontot, amikor 1955-ben Rákosit és Nagy Imrét is leváltották: a pártvezető a kipróbált sztálinista Gerő Ernő lett, a miniszterelnök pedig a jellegtelen Hegedüs András. Egy évnyi „visszarendeződés" következett. Mindennél jobban jellemzi a rezsim ekkoriban végleg napvilágra kerülő erkölcsi állapotát, hogy a Rákosi-diktatúra évei alatt elkövetett „törvénytelenségek" kivizsgálására alakult szervezet a koncepciós perek áldozatai közül csak azokat rehabilitálta, akiket azért ítéltek el, mert a pártfőtitkárnak riválist jelentettek (például Kádár János, Rajk László), Péter Gábor pedig nem az ÁVH-nak az egész társadalom elleni terrorja miatt, hanem csupán az elvtársai ellen lefolytatott eljárások miatt került börtönbe. E narratívának megfelelően az afféle kiengesztelésként újratemetett Rajk László szertartásán csak azt ígérte meg a párt, hogy *saját soraiban* nem tisztogat többé. Ennek a folyamatnak a végére viszont a magyar nép tett pontot, amikor 1956. október 23-án kitört a forradalom.

Bár a forradalomhoz vezető út jellemzésénél szóba szokott kerülni a Petőfi Kör „szellemi előkészítő szerepe", ez azonban nem több az egykori pártállami értelmiség által elterjesztett és liberális körökben a rendszer-

változtatás után is szívósan tovább élő kései önigazolásnál. Az az állítás, amely szerint a forradalmakat intellektuális munka „szokta" megelőzni, eleve nem bizonyítható. Az országos vitakör a párt engedékenységét volt hivatott bizonyítani és az értelmiségi gőz kieresztését szolgálta, forradalmat és pláne szabadságharcot – vagyis fegyveres küzdelmet – semmiképpen nem készített elő, hogy a népi és munkásönigazgatásról már ne is beszéljünk. Ha pedig bármit elő is akart volna készíteni, az bizonyára egyáltalán nem forradalom lett volna, hanem legfeljebb egy rendszerkonform reform. A forradalom fegyveresei és a munkástanácsok tagjai nem ilyen fórumokról tájékozódtak, hanem ösztönösen cselekedtek. Hogy így tettek: az maga volt a forradalom.

Illyés Gyula megfogalmazása szerint: „*A fölkelés azáltal is klasszikus volt, hogy teljesen önkéntelen s ösztönös volt. Bizonyítja ezt, hogy nemcsak vezére, de még fókusza sem támadt, még napok múlva sem.*"[150] Németh László egyenesen megfordította a szerepeket, mondván, októberben a szellem követte a tettet s nem fordítva, hiszen: „*A történelemben igen ritka dolog esett itt meg, amit eddig csak elszigetelten, parasztfölkelésekben láttunk: egy nemzet, amely magától föltámadt, s maga keres ott a harc hevében pillanatnyi vezetőket magának.* [...] *gyökeresen megváltoztatta nemzet és író viszonyát. Szándékosan fordítom meg a sorrendet, és mondom először a nemzetet és azután az írót, mert ebben az új helyzetben valóban nem a nemzetnek kell a Petőfi tűzoszlopaként előtte járó költőt követnie, hanem a költőnek a nemzetet.*"[151] Ösztönös népfelkelés zajlott tehát – nem előkészített, tervezett esemény.

Bár rendszerellenes röplapozások, helyi ellenálló csoportok, egyéni bírálatok, illegális politikai viták, vadsztrájkok, sőt 1954-ben az Arany-

150 ILLYÉS: *Naplójegyzetek 1956–1957.* i. m. 63.

151 NÉMETH László: Nemzet és író. In: *Igazság,* 1956. november 3. 1. Vö.: NÉMETH: *A magyar forradalomról.* i. m. 62. (kiemelés tőlem).

csapat veresége miatt többnapos utcai megmozdulások is voltak, egészen 1956. október 23-áig ezek *a sporadikus zendülések nem álltak össze egységes lázadássá.* Aznap azonban, ami diáktüntetésnek indult, pár óra leforgása alatt forradalommá radikalizálódott, mert olyan követelések hangoztak el, amelyek megvalósítására a létező keretek között nem nyílt lehetőség. Hogy ekkor került sor forradalomra és nem máskor, ahhoz több minden is hozzájárult: mindenekelőtt a pártvezetés elbizonytalanodásának nyilvánvalóvá válása (ezt az előre bejelentett 23-i tüntetés engedélyezése és betiltása bizonyította), a lengyelekkel való szolidaritás kiváló „ürügye", a hónapok óta zajló követelés-megfogalmazások összesűrűsödése és a Budapesten kora estére összegyűlt tömeg társadalmi összetétele, valamint a pártvezetés makacskodása, végül pedig a Debrecenben, majd a fővárosban leadott sortűz.

Miután a pártvezetés október 22-én úgy mérte fel a helyzetet, hogy a másnapra hirdetett diáktüntetés nem marad el, biztosra menve megerősítették a Magyar Rádió épületét. A Belső Karhatalom közel háromszáz fővel, oldalfegyver és géppisztoly mellett golyószórókkal és több ezer lőszerrel vonult az épületbe. Másnap a felvonulás, amelyet eredetileg a lengyelek melletti szolidaritás kifejezésére és az egyetemisták követelései melletti csendes kiállásra hirdettek meg, kora estére rendszerellenes tüntetés formáját öltötte, amelynek két kitüntetett fordulópontja a Nagy Imre parlamenti beszéde okozta csalódás és a Sztálin-szobor ledöntése volt. Eközben a Rádió előtt is gyülekezett a tömeg, amely a pontok beolvasását követelte. Délutántól az est leszálltáig a tüntetők egyre többen és egyre hangosabbak lettek, és a szolidaritást kifejező jelszavak („Lengyelország példát mutat – kövessük a magyar utat!") mellett már merészebb követelések („Nem állunk meg félúton – sztálinizmus pusztuljon!") is elhangzottak. A felvonulás erejét fokozta a délutáni műszak lejárta után a diáktüntetőknél radikálisabb munkások

megérkezése, amelyet előbbiek örömmel fogadtak („Munkás, paraszt gyerekek – Együtt megyünk veletek!").

1956. október 23-án, kedden nem sokkal este nyolc előtt dördült el Budapesten az első lövés – amelyet egy órával megelőzött a debreceni ávósok tűznyitása, de erről a fővárosban nem tudtak – a Rádió épületéből a fegyvertelen tömeg ellen. Többen meghaltak, köztük kivezényelt rendőrök is. Gerő ezt követő nyilatkozata, amelyben a tüntetést olyan „soviniszta métely" és „nacionalista kútmérgezés" által provokált rendbontásnak nevezte, amely „kaput nyit a kapitalizmusnak", elkeseredéssé változtatta a félelmet és elszántsággá a haragot.[152] A forradalom elkezdődött.

A Hegedüs András vezette kormány a Gerő-féle pártvezetés utasítására készenlétbe helyezte a hadsereget, az államvédelem alakulatait és magyar harckocsikat vezényelt a Rádióhoz. A kövekkel védekező tüntetők hamarosan fegyverhez jutottak a Rádióhoz kirendelt ezredek honvédjeitől, akiknél azonban nem volt éleslőszer. A kétségbeesést fokozta a bentről jövő folyamatos tűz, a könnygáz és a Bródy Sándor utcába küldött mentőautóban talált fegyverek és orvosnak öltözött államvédelmisek felfedezése. Az „ávósok" este kilenckor lelőttek egy honvédtisztet, aki kezében magyar zászlóval emelkedett szólásra az egyik tank tetején. Nemsokára azonban a Kilián laktanyában elhelyezett építő katonák fegyverrel érkeztek a helyszínre, és az esti műszakból a belvárosba érkező, valamint a Sztálin-szobor ledöntésében részt vevő munkások fegyvereket hoztak a csepeli Danuviából és a Soroksári úti Lámpagyárból, sokan pedig a környékbeli rendőrőrsök kifosztásával jutottak géppisztolyhoz. Ezen kívül minden bizonnyal az elesett vagy fegyverüket átadó honvédtisztektől és rendőröktől is fegyvert szerzett a tömeg. Késő estére tehát a civilek felfegyverkeztek és a Rádió épületét végül másnap

152 Közli: *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23.–november 9.* Szerk.: Kenedi János. Századvég, Bp. 1989. 23–26.

hajnalra elfoglalták. Huszonharmadikán, fél nap leforgása alatt a békés – de egyre bátrabb – tüntetésből fegyveres forradalom lett.

Huszonnegyedikére virradó éjjel fegyveresek támadták meg a Horváth Mihály téri Józsefvárosi Telefonközpontot és a *Szabad Nép* Blaha Lujza téren álló székházát. Ezen kívül éjjel számos TEFU-telepet, rendőrőrsöt és honvédségi épületet ért támadás, így másnapra nemcsak fegyverekkel és lőszerrel, hanem teherautókkal is rendelkeztek a felkelők. A huszonharmadika estéjétől másnap hajnalig eltelt néhány óra „kegyelmi idő" volt a felkelők számára, az elbizonytalanodott fegyveres erők ugyanis *már* nem tudtak fellépni ellenük, a szovjetek pedig *még* nem értek Budapestre. Már ezen az estén megjelentek olyan tartalmú röplapok, amelyek a Rádiónál történtek miatt sztrájkra hívtak fel. A forradalom nagyon korán világos programmal rendelkezett, amelynek élén a nemzeti függetlenség és a diktatúrától való megszabadulás szerepelt, minden más követelést ezekből vezettek le. Beszédre persze nem volt idő, cselekedni kellett. Napokon keresztül a géppisztolyok csöve hirdette a politikai programot.

Október 24-én, szerdán reggel fél ötkor a Minisztertanács – amelyet immár Nagy Imre vezetett – gyülekezési tilalmat rendelt el és statáriumot léptetett életbe (fél nap múlva ezt megerősítették és kijárási tilalmat vezettek be). A rendelet magyarázata így hangzott: *„Fasiszta, reakciós elemek támadást intéztek középületeink ellen és megtámadták karhatalmi alakulatainak."*[153] A diktatúra szerkezete változatlan maradt: a hatalom jottányit sem engedett az egypártrendszerből, miközben a Budapestre érkezett szovjet csapatokat sem rendelték vissza. Nagy Imre déli rádióbeszédében az 1953-as kormányprogram megvalósítását „a néphatalom ellen forduló ellenséges elemektől" féltette, a reformlégkör – jócskán korlátozott – elterjesztésében korábban élen járó Petőfi Kör vezetősége

153 Közli: I. m. 29.

pedig a napközben beharangozott amnesztia elfogadására buzdította a fegyvereseket. Akik azonban nem reformot akartak, hanem forradalmat. A hatalom gyakorlása – az utcán egyre kevésbé, de hivatalosan továbbra is – kizárólag az MDP kezében volt (az pedig Moszkva markában), amelynek élén még mindig a sztálinista Gerő Ernő állt.

A Magyar Néphadsereg a forradalom kitörésekor nem volt bevethető állapotban, ennek oka az 1953 óta zajló leépítés és az emiatti bizonytalanság, az alacsony morál, a sorállomány vonakodó passzivitása és a honvédelmi tárcánál uralkodó fejetlenség volt. A sorozott állományú legénység többsége munkás- és parasztfiúkból állt, akik nem voltak hajlandók fegyvert fogni saját népük ellen, a képzettebb altisztek nem akarták megvédeni a diktatúrát, a felsővezetés sztálinista részében katonailag képzett ember nemigen akadt, a még a Ludovikán szocializálódott tisztek pedig egyelőre kivártak. A fővárosba kivezényelt kétezer főnyi magyar katona október 23. és 25. között feloldódott a tömegben, többségük passzív maradt, ráadásul habozó feletteseikkel alig volt összeköttetésük. Különben is, Budapesten leginkább légvédelmi egységek, műszaki alakulatok és kiképző akadémiák voltak, a fővárosban csupán négyezer honvéd állomásozott (főleg a katonai iskolák tanulói, tiszthelyettesek, néhány helyőrség legénysége és adminisztratív személyzet), a páncélos egységeket is a környékről (Aszód, Piliscsaba) kellett felrendelni.[154] A 23-án és a rákövetkező napokban a fővárosba vont magyar alakulatokkal együtt még mindig csak hatezer honvéd tartózkodott Budapesten,

154 Lásd bővebben: Horváth Miklós–Tulipán Éva: *Keresztutak. Magyar Néphadsereg 1956.* H&T, Bp. 2006. 11–23. A magyar hadsereg 1956-os történetére lásd ezen kívül: Csörsz István: *Viharjelzés – Riportok 1956 katonáival.* Napkút, Bp. 2014.; Gosztonyi Péter. *A Néphadsereg a forradalomban* [1966] In: *Tanulmányok a magyar forradalomról.* Szerk.: Borbándi Gyula–Molnár József. Mikes International Alap. Bp. 2006.; Horváth Miklós: A Magyar Néphadsereg és az 1956-os forradalom. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 1996. 3. szám és Zsitnyáni Ildikó: Hadsereg és forradalom – 1956. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 1999. 4. szám.

akiknek elhanyagolható töredéke lett volna csak hajlandó fegyvert fogni a rendszer védelméért.

Miután tehát a hadseregre nem lehetett számítani, az államrendőrség pedig gyakorlatilag szétesett,[155] csupán az államvédelem állományába tartozó Belső Karhatalom, valamint a Rádió aznapi, „ellenforradalmi bandák" szétverésére való felszólításának engedelmeskedő kevés számú elszánt párttag számított bevethető rendszerhű erőnek. Éppen ezért az MDP egyetlen támasza csak a hivatalosan Hegedüs András kérésére beavatkozó szovjet csapatok lehettek, amelyek bevetésének az új kormányfő sem állt az útjába, csupán a magyar karhatalom nagyobb arányú bevetését szorgalmazta a szovjet csapatok tehermentesítése érdekében.[156] Mind Moszkvában, mind a magyar pártvezetésben úgy gondolták, hogy az „ellenforradalmi kísérlet" leverésére elegendő lesz az a módszer, amely 1956. június 17-én a kelet-berlini munkásfelkelés idején már egyszer bevált. Vagyis, hogy a szovjet harckocsik puszta utcai megjelenése és gyalogsági támogatás nélküli vonulása – valamint a karhatalom sortüze – elrettenti az embereket és elfojtja a rendszerellenes megmozdulást, mielőtt az fegyveres felkeléssel támogatott forradalommá érne. Ennek haditerv-szintű alapja is létezett, mégpedig az éppen pár hónappal korábban jóváhagyott „Volna" (Hullám) fedőnevű műveleti terv, amely kifejezetten belső zavargások katonai kezelésére íródott.

Miután Ausztria általuk megszállt keleti feléből 1955-ben kivonultak a szovjet csapatok, semmiféle nemzetközi jogi alapja nem volt Magyarországon tartózkodásuknak (erre ugyanis az év során aláírt Varsói Szerződés sem adott lehetőséget). A mégis itt tartózkodó szovjet csapatok

155 Vö.: Kopácsi Sándor: *Az 1956-os magyar forradalom és a Nagy Imre per* (2. kiad.) Magyar Öregdiák Szöv.–Bessenyei György Kör, New Brunswick, 1980. 15–21.

156 Mikojan és Szuszlov 1956. október 24-ei jelentését közli: *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Vál. és jegyz.: Vjacseszlav Szereda–Alekszandr Sztikalin. Ford.: Bazsó Tibor és ts. Móra, Bp. 1993. 103.

közül 23-án éjjel öt hadosztályt riadóztattak, amelyek kötelékébe 31 500 fő, 1130 harckocsi és önjáró löveg, megközelítőleg 800 ágyú és aknavető, valamint 380 páncélozott szállító jármű tartozott. Ezen belül a budapesti beavatkozás végrehajtására a Különleges Hadtestet jelölték ki, amely 1955-ös létrehozása óta az osztrák–magyar határ közelében állomásozott. Az első napon Budapesten bevetett szovjet erők mintegy hatezer katonával, 290 harckocsival, 120 páncélozott szállító járművel és 156 tüzérségi eszközzel rendelkeztek. Ez az erő technikai állományát tekintve jóval több volt, mint amivel a magyar hadsereg fővárosi alakulatai rendelkeztek, amelyek csak légvédelmi lövegekkel bírtak, de harckocsikkal már nem. A szovjetek úgy gondolták, bármi lesz is, biztosra mennek.

Az előző este vidéki állomáshelyeikről a magyar fővárosba (itt nem állomásoztak megszálló erők) rendelt szovjet csapatok hajnaltól kezdve erődemonstrációs célú, „öngyilkos cirkálásba" és céltalan lövöldözésbe kezdtek.[157] Az elrettentő járőrözésnek szánt vonulást a szovjet csapatok a főbb budapesti útvonalakon kezdték október 24-én hajnali 4 órától, de a Rádiónál be is kapcsolódtak a harcokba. A felkelők számára – mint már jeleztük – az október 23. este 22 óra és október 24. hajnali 4 óra közötti órák tehát „kegyelmi időnek" számítottak, amikor fegyvert szerezhettek. A szovjetek a II. világháborús konstrukciót jelentő T-34-esek mellett az ekkor debütáló BTR-t is bevetették, amely gumikerekes, lövészek szállítására szolgáló, nyitott tetejű páncélautó volt. Az elsőt minden bizonnyal 24-én kora reggel a Blaha Lujza tér közelében – pontosabban az Akácfa utca Rákóczi úti torkolatánál – semmisítették meg benzines palackkal. A járókelők által nézegetett, lángba borult roncsáról számos fénykép is készült. Minden bizonnyal ez volt az első szovjet harcjármű, amelyet sikeresen megtámadtak a budapesti felkelők, és egyben az ellenük vívott szabadságharc szignálja is.

157 Horváth: *1956 hadikrónikája.* i. m. 104.

A szovjetek arra számítottak, hogy „rendészeti" beavatkozásuk rövid és korlátozott lesz, ráadásul erősen számítottak a magyar hadsereg karhatalmi bevetésére is, és emellett minden bizonnyal túlbecsülték az államvédelem erejét. Így aztán a városban vonuló szovjet páncélosok többnyire és eleinte nem akarták felvenni a harcot: körbevették a fontosabb állami épületeket (Duna-parti „fehér ház", Országház, stratégiai minisztériumok, szovjet nagykövetség), elfoglalták a hídfőket, tábort vertek az Astoria Szállóban, de csakhamar összeütközésekre került sor. Még aznap több helyen szórványos harcok folytak (a BM és a HM épületénél, a Horváth Mihály téren, több laktanyánál), azonban Budán (Móricz Zsigmond körtér, Széna tér), Pesten (Baross tér, Kisfaludy köz, Práter utca, Tompa utca), valamint a külső kerületekben (Csepel, Újpest) a későbbi harcok helyszínét meghatározó szervezettebb felkelőközpontok kezdtek kialakulni.[158]

A szovjetek 24-én délre értették meg a helyzetet: városszerte egy-két ezer könnyűfegyveres felkelő fészkelte be magát stratégiai pontokon. Malasenko ezredes, a Különleges Hadtest vezérkarának hadműveleti csoportvezetője szerint a felkelők összlétszáma a forradalom második napján kétezer fő volt, akik a nap végére négy-négy harckocsit és páncél-

158 A forradalom és szabadságharc alatt alakult és működő felkelőközpontok történetére széles körű szakirodalom áll rendelkezésre. Ezek közül a nagyobbak feldolgozásai Eörsi László részéről a következők: *A „Baross Köztársaság" 1956 (A VII. kerület felkelőcsoportjai)* L'Harmattan–1956-os Int. Bp. 2011.; *A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban.* Századvég 1956-os Int. Bp. 1993.; *A Vajdahunyad utcai felkelők.* In: Évkönyv VIII. 1956-os Int. Bp. 2000.; *Corvinisták 1956 (A VIII. kerület fegyveres csoportjai)* 1956-os Int. Bp. 2001.; *Csepeli fegyveres ellenállás, 1956.* Kronosz–ÁBTL–1956-os Int. Bp. 2016.; *Ferencváros 1956.* 1956-os Int. Bp. 1997.; *Kőbánya 1956 – Fegyveres ellenállás a X. kerületben.* 1956-os Int. Bp. 2016.; *Széna tériek 1956.* ÁBTL–1956-os Int. Bp. 2004.; *Zugló 1956-ban – Fegyveres ellenállás a XIV. kerületben.* 1956-os Int. Bp. 2016. Lásd továbbá: Horváth: *1956 hadikrónikája.* i. m. 109–130.; László Dávid: Nickelsburg László és a Baross téri csoport. In: *Kommentár,* 2011. 6. szám és Markó György: *Harcban a szovjet csapatokkal. Magyar felkelő csoportok 1956-ban Budapesten.* In: *Hatvan évvel a magyar forradalom után.* Szerk.: Benkő Levente. Polis, Kolozsvár, 2016. A harci cselekmények leírásához az idézett műveket is figyelembe vettük.

autót semmisítettek meg.[159] A Különleges Hadtesthez tartozó, Budapestre rendelt 2. gépesített hadosztály tehetetlen volt: hatezer, páncélosokkal és tüzérséggel bőven ellátott szovjet katona nem bírt el kétezer, kézifegyverrel felszerelkezett városi gerillával!

A főbb dél-budai útvonalak találkozási pontján fekvő Móricz Zsigmond körtéri ellenállás kiépítése a térre bevezető Fehérvári és Karinthy Frigyes út és a téren átvezető Bartók Béla út ki- és bejáratainak eltorlaszolásával kezdődött. A kockakövekből épített barikád felállítása után a felkelők még aznap felgyújtottak két harckocsit. Itt október folyamán 200-300 fő harcolt, akik a környező házakat is megszállták. A szintén budai Széna teret a közeli Bem laktanyából szerzett fegyverekkel szállták meg a felkelők. Az elkövetkező napokban a vasúti kocsikból létrehozott barikádoknak és a jól védhető metróépítkezési épületnek hála egészen a Margit híd budai hídfőjéig terjesztették ki befolyásukat, sőt pár napig ellenőrzésük alatt tartották a Várhegyet, a Vérmezőt és a Moszkva, valamint a Marczibányi teret is.

Talán már 23-án késő este megalakult a Tompa utca 10. számú házból irányított felkelőcsoport. A Nagykörút túloldalán lévő Ráday utcai csoporttal együttes akcióik a Ferenc körútra, a Boráros térre, sőt idővel a Soroksári útra is kiterjedtek. Vezetőjük 26-ától a piros svájcisapkájáról ismert lakatos, a csepeli gépgyár kétszeres sztahanovistája, Bárány János („Bordósapkás Jancsi") volt.[160] A VIII. és IX. kerület határán, az Üllői út és a József körút kereszteződésénél fekvő Kisfaludy közt s benne a Corvin mozi épületét 24-én foglalták el fegyveresek, nagyjából félszázan, vezetőjük eleinte nem volt. Az innen nem messze lévő Práter utcai

159 J. I. Malasenko: *A Különleges Hadtest Budapest tüzében. Egy szemtanú visszaemlékezései* [1995] Ford.: Láng Júlia–Horváth Miklós. In: Györkei–Horváth: *Szovjet katonai intervenció 1956.* i. m. 226–227.

160 ÁBTL, V-143260/2. Nagy József és társai. Bárány János kihallgatási jegyzőkönyvei, 1956. december 18. 32. és 1957. május 17. 87.

iskolát pedig Ö. Nagy János lakatos és Lassan György („Kalapos") fémmunkás vezetésével hasonló létszámú felkelő tartotta ellenőrzés alatt. A Corvinban lévő csoport reggel Molotov-koktéllal eltalált egy tankot, amely kigyulladt, egy BTR-t pedig sikerült kilőniük és felgyújtaniuk. A nap folyamán még két lőszerszállító teherautót is megsemmisítettek.

A szintén stratégiai jelentőségű Keleti pályaudvar környékén megalakult fegyveres csoport a Baross tér 19. számú házában székelt, s később a Baross teret és a Rákóczi utat tartotta ellenőrzése alatt. A VII. kerület több más pontján is felkelőközpontok alakultak az elkövetkező napokban: az Almássy téren, a Wesselényi utcában, a Klauzál téren és a New York kávéházban.

Még 24-én reggel megjelent az a röplap, amely az egyetemisták 16 pontjának végrehajtását követelte, és a fővárosi „egyetemi ifjúság és Budapest tüntető dolgozói" nevében általános sztrájkot jelentett be; a Magyar Ifjúmunkások és Egyetemisták röplapja is általános munkabeszüntetésre buzdított, amíg a kormány nem teljesíti az előző napi követeléseket. Mindez nemcsak a szolidaritás kifejezése volt, hanem a rendszer számára vészjósló fejlemény – a munkásság csatlakozása a forradalomhoz. Az állampárt irányította erőszakszervezetek széthullásával egy időben omlott össze a társadalmat irányító pártállami szervek sora. Az MDP szatellit tömegszervezeteinek (DISZ, Népfront, SZOT) látványos megbénulása mellett a legfeltűnőbb a gyári munkásság önszerveződésének azonnali megindulása volt. Október 24-én jött létre az első munkástanács a tízezernél is több dolgozót foglalkoztató újpesti Egyesült Izzóban. Az itt dolgozók a bürokratikus politikai és gazdasági irányítás helyett alulról építkező szervezetrendszer létrehozását határozták el, rögtön a forradalom másnapján.

Huszonnegyedikén este az MDP vezetése – az ülésen jelen lévő Mikojan és Szuszlov intenciójára – még mindig úgy gondolta, hogy rö-

vid idő alatt felszámolható a felkelés, tekintve, hogy már „az ellenforradalmárok fölmorzsolódása" utáni forgatókönyveket dolgozták ki. Az ülésen újonnan beválasztott PB-tagként jelen volt Apró Antal, Hegedüs, Gerő, Kádár János, Marosán György és Nagy Imre is.[161] Az állampárt érintetlen volt, a sztálinista vezetés sértetlen maradt.

Csütörtökre, azaz október 25-ére virradóan hiába nyilatkozta a budapesti pártbizottság, hogy „az ellenforradalmi bandákat lényegében felszámolták", valamint a kormány, hogy „az ellenforradalmi erők szét vannak verve", ugyanis a rendőrségtől, a honvédségtől, a budapesti fegyvergyárakból és az üzemekből (mivel a Rákosi-féle háborús paranoia folytán a gyárakban is voltak fegyverraktárak) elvett/megkapott kézifegyverekkel felszerelt felkelők már nemcsak, hogy elfoglalták, de meg is tartották a nagyobb kereszteződéseket. A szórványosan elhelyezkedő felkelőközpontok kezdtek megszilárdulni. A kormánynyilatkozat hamisságát jelzi, hogy bár a felkelés befejezett leveréséről szólt a rádió, a belügyminiszter hajnalban mégis a fegyverek beszolgáltatására szólított fel, a Rádió épületét szovjet és magyar katonák foglalták vissza, a Jászai Mari téren pedig heves tűzharc alakult ki. Az ellenállás elkeseredését csak fokozta az államvédelem kötelékébe tartozó (vélhetően határőrségi) orvlövészek tömegbe lövése a Kossuth téren, amellyel a forradalom győzelmét ünneplő nép és az Országházhoz kivezényelt szovjet harckocsizók fraternizálásának akartak véget vetni. Miután a civilek mellett a szovjetek is lövéseket kaptak, célzás nélkül tüzeltek vissza (még az Akadémia utcai pártközpontban ülésezők is lövéseket kaptak), ami tűzpánikot okozott, és hosszú percekig kereszttűz alatt tartotta a teret. Az áldozatok száma száz főre tehető.[162]

161 *Ötvenhat októbere és a hatalom. A MDP vezető testületeinek dokumentumai 1956. október 24–28.* Sajtó alá rend.: Horváth Julianna–Ságvári Ágnes. Szerk. és jegyz.: Horváth Julianna–Ripp Zoltán. Napvilág, Bp. 1997. 1. számú dokumentum, 29.

162 Lásd bővebben: Horváth: *1956 hadikrónikája.* i. m. 75–81. és Kő András–Nagy J. Lambert: *Kossuth tér 1956.* Teleki László Alap. Bp. 2001.

Ezzel egy időben a párt Központi Vezetőségében az volt a téma, hogy – Kádár szavaival – a „tüntetők és a munkástömegek között szinte óráról órára nagyobb egyetértés jön létre", és nem sikerül őket leválasztani a fegyverrel harcolókról.[163] A párt ügye egyértelműen vesztésre állt: ha eddig azt gondolták, hogy ellenőrzésük alatt tartják a folyamatokat, ezt követően aligha tehettek így. A Kossuth téri mészárlás délutánján szovjet jelentések szerint „*Nagy Imre elvtárs kérte,* [hogy] *növeljük a Budapesten tevékenykedő csapataink létszámát, különösen a gyalogságét".*[164] Mindez egyértelművé teszi, hogy a hatalom részéről semmiféle szándék nem volt a forradalom elismerésére, hiszen a miniszterelnök (a pártvéleményt képviselve) további megszálló csapatok bevetését kérte.

A hatalom tehát a nap folyamán továbbra sem tágított, bár Nagy Imre délutáni rádióbeszédében óvatosan utalt arra, hogy a szovjet csapatokat visszarendelik, amint azok a „kis számú ellenforradalmár" ellen eljárnak. A nép szemében túlságosan későn, csak délben váltották le – az előző nap tisztségében még meg is erősített – Gerőt az állampárt éléről, helyére Kádár János került, aki továbbra is a békésen induló felvonulás soraiba férkőzött *„népellenes ellenforradalmi elemek* [...] *népi demokrácia államhatalma ellen irányuló fegyveres támadásáról"* beszélt.[165] Ebből két dolog következett: 1) a legkisebb lépés sem történt a diktatúra felszámolására, 2) a szovjet csapatokat továbbra is bevetendőnek tekintette a párt és ennek révén a kormány is. A nép lehűtésére és a fegyveres felkelőkről való leválasztására megfogalmazott ígéretek egyfelől gyengék voltak, másfelől a régi rend fenntartását szolgálták.

163 *Ötvenhat októbere és a hatalom.* i. m. 2. számú dokumentum, 34.

164 *Mikojan és Szuszlov jelentése az SZKP KB-nek.* Budapest, 1956. október 25. Közli: *A „Jelcin-dosszié" – Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Szerk. és ford.: Gál Éva és ts. Századvég–1956-os Int. Bp. 1993. II/2. dokumentum, 51.

165 Közli: *A forradalom hangja.* i. m. 71–72.

A IV. kerületi gyárak munkásaival összeköttetésben álló Újpesti Forradalmi Bizottság általános sztrájkot hirdetett egészen addig, míg be nem fejeződnek a harcok és a kormány nem valósítja meg a 23-ai követeléseket. Az elmúlt napok szovjet beavatkozása és az MDP makacskodása a fegyvereseken kívül a munkások részéről is kemény ellenállást szült: a munkabeszüntetés üzemről üzemre terjedt és városszerte folytatódott az önigazgatási szervezetek felállítása is: a fővárosban *a munkások kezébe került gyáraik irányítása.* A nehéz- és szerszámgépipar fellegváraiban (csepeli Vas- és Fémművek, Danuvia, Ganz, Láng) megalakult munkástanácsokat a közlekedési (Ikarusz, MÁVAG, Óbudai Hajógyár) és a finommechanikai (Beloiannisz Híradástechnikai Gyár, Gamma, MOM), valamint a könnyűipari (textil- és ruhaüzemek) munkásautonómiák megszervezése követte. Követeléseik között a 23-ai forradalmi program megvalósítása szerepelt, amelynek nyomatékot a sztrájk adott.

A szovjet járőrökkel ezen a napon továbbra is a már bevált rögtönzött módszerekkel vették fel a harcot a felkelők. A Corvinnál a világháború óta nem látott veszteségeket szenvedtek a szovjetek egyetlen nap leforgása alatt: a felkelőknek legalább két tankot és két páncélautót sikerült Molotov-koktéllal megsemmisíteniük, a vezetők lelövésével megállították két teherautót, amelyek közül az egyik után egy 76-os löveget vontatott. A páncéltörő ágyút bevontatták a mozi bejáratához, és a következő napon sikeresen harcba is vetették. Már ekkor látni lehetett, hogy a főváros legerősebb ellenállási központja ebben a kereszteződésben lesz.

Annak ellenére, hogy aznap pár ezer felkelőnél és hevenyészve felállított barikádnál nem volt nagyobb és pláne nem szervezett ellenállás Budapesten, 25-én a fővárosban tevékenykedő szovjet erők létszámát háromszorosánál is többre, még két hadosztály bevetésével összesen 20 ezer főre emelték és fegyverzettel is tovább erősítették. Ám a felkeléssel még a két gépesített és egy lövész-gárdahadosztály sem bírt el. Mala-

senko visszaemlékezése szerint *„kezdetben a felderítés és biztosítás nélkül előremozgó »Obaturov«* [vezérőrnagy által vezetett] *hadosztály* [amely október 25-én érkezett meg] *egységei nagy károkat szenvedtek. Két ezredparancsnok kocsiját kilőtték, a törzs rádióállomását megsemmisítették. A tüzérezred a Ferenc körúton a felkelők erős tüzébe került, súlyos veszteségek érték a 2. tüzérosztályt. Az ezred parancsnoka, E. N. Kohanovics is halálosan megsebesült.* [...] *Nem sikerült azonban bevenni a Corvin közi ellenállási gócot és a Kilián laktanyát* [...] *Itt helyezkedtek el az ellenállás legerősebb csoportjai, a felkelés legfontosabb erődítményei.*"[166]

A 25-én megjelenő első forradalmi újság legelső számában, az Obersovszky Gyula szerkesztette *Igazság*ban az állt, hogy *„a nép politizál. Politizál fegyverrel a kezében. Radikális politika ez, de már nem tud kérni, mert minden kérése hasztalan volt.*"[167] S valóban, a forradalom harmadik napjának végén világossá vált, hogy a párt és a hozzá kötődő kormány hatalmával, valamint a hozzá hű erőszakszervezetekkel és a megszállókkal szembeni harc egymástól megkülönböztethetetlen és azonos. A forradalmi harcból nem volt visszaút.

Október 26-án, pénteken a helyzet politikailag továbbra sem javult: a hatalom nem engedett a felkelőknek, továbbra is a szovjet csapatokra támaszkodott, sőt kora reggel Budapesten ismét egész napos kijárási tilalmat rendelt el. A rádió bemondta, hogy *„az intézkedésre azért van szükség, mert ma kora reggeltől az egész városban megindul a fegyveres ellenforradalmi csoportok maradványainak felkutatása, a rend helyreállítása*"[168] – ehhez képest napközben minden korábbinál hevesebb ellenállás bontakozott ki. Az MDP Központi Vezetősége újra csak azt ígérte, hogy a „rend helyreállítása után a szovjet csapatok haladéktalanul vissza-

166 MALASENKO, i. m. 233.

167 A Nép nevében! In: *Igazság*, 1956. október 25. 1.

168 Közli: *A forradalom hangja*. i. m. 76.

térnek támaszpontjaikra" – azaz nem vonulnak ki az országból. Háromnegyed óra múlva a fegyvert letevő felkelőket kecsegtették amnesztiával. Ennek őszinteségét jellemzi, hogy ugyanekkor a párt Katonai Bizottsága – tagjai többek között Apró Antal, Bata István hadügyminiszter, Mező Imre, Földes László, Münnich Ferenc és Piros László belügyminiszter voltak – tervet dolgozott ki a Corvin köz felszámolására, amelynek végrehajtását 28-ára virradóra tűzték ki. Nem csoda hát, ha a fegyveresek nem bíztak a kormányban. Az MDP vezetése eközben megbénult: nemcsak a PB és a KV hezitált és bizonytalankodott, de általános politikai instabilitásra utalt, hogy képtelenek voltak döntést hozni a személyeiben átalakuló – de továbbra is az állampárthoz kötött – kormány összetételéről. Kádár egyenesen attól félt, hogy ez is „alulról jövő nyomás kényszereként jön létre". A keményvonalasok (Földes, Gerő, Hazai Jenő, Kovács István, Münnich) a kényszerűen megtett engedmények, vagyis a kormány átalakítása és a forradalom ellenőrzés alatt tartása (amelyet Donáth Ferenc, Kádár János, Nagy Imre és Vas Zoltán szorgalmazott) helyett végső esetben fegyveres leszámolásra tettek javaslatot.[169] Bármit döntött is azonban a magyar pártvezetés, azt mind az itt tartózkodó szovjetek (Malinyin, Mikojan, Szerov, Szuszlov) tanácsára tették, akik Moszkva helytartóiként viselkedtek.

A fegyveresek és a munkások eközben kitartottak elhatározásuk mellett: *harc és sztrájk.* A Csepeli Forradalmi Ifjúsági Szövetség aznap terjesztett röplapján ez állt: „*A Nagy Imre vezetésével megalakult kormány tisztázza szerepét a magyar ifjúság vérontásában.* [...] *a kormány nevezze meg a Rádió útján, hogy az első napi vérontás után a szovjet csapatok miért nem lettek kivonva.*"[170] Hiába adott ki nyilatkozatot a jelentéktelenné váló SZOT, *a fegyveresek mellett a munkásokat sem sikerült*

169 *Ötvenhat októbere és a hatalom.* i. m. 4. számú dokumentum, 54. és 5. számú dokumentum, 67–81.

170 Közli: *1956 plakátjai és röplapjai. Október 22.–november 5.* Összeáll. és szerk.: Izsák Lajos és ts. Zrínyi, Bp. 1991. 80. számú dokumentum, 72.

pacifikálni. Aznapra már városszerte megalakultak a munkástanácsok a nagyobb ipari övezetekben, mint amilyen a Csepeli Vas- és Fémművek területe is volt, s minden gyár saját munkástanácsot hozott létre és sztrájkba kezdett. Csak idő kérdése volt, hogy ezek mikor kapcsolódnak össze egymással és alakítják ki egységes területi szervezeteiket.

A Corvin közi felkelőközpont az elmúlt napokban sikerrel védte meg magát, amely újabb és újabb felkelőket vonzott oda. A vezetés Iván Kovács László körül látszott kialakulni, akit kezdtek parancsnokuknak tekinteni. Benzines palackokkal és a 76-os páncéltörő ágyúval – amelyet eleinte egy vélhetően képzett tüzér kezelt, aki a tömegközlekedési dolgozókra jellemző egyenruhát hordott („Beszkártos") – egyes források szerint öt páncélost tettek mozgásképtelenné.[171]

Miután a Corvinköziek tartósan ellenőrzésük alatt tartották a környéket és létszámuk egyre növekedett, kisebb csoportok váltak ki belőlük. Az egyik a szintén közeli Vajdahunyad utca 41. számú házába vonult, ahol Kiss Károly honvéd és Jánoki Attila géplakatos vezetésével több tucatnyi fegyveres tartózkodott. Mások a körút 32-esek terével szemközti sarkán, Bacsó László vezetésével, a Bányász mozit szállták meg. A Kisfaludy utcában is új csoport alakult, Kasza János és Fáncsik György esztergályos irányításával, akit csak „Vadászkalaposnak" hívtak. Ugyanekkor a Práter utcában lévő csoport annyira megerősödött, hogy kettévált, sőt már a Kilián laktanya egyik szárnyában is a felkelőkhöz átállt építő katonák tartózkodtak. A szomszédos kerületben a ferencvárosi Tompa utcában és a vele átellenben lévő Ráday utca környékén is megerősödtek a felkelők bázisai, majd az Üllői út és a Mester utca közötti kisebb utcákban is megjelentek. A nap végére a VIII. és a IX. kerület felkelőközpontjai komoly fegyveres erőt képviseltek.

171 PONGRÁTZ Gergely: *Corvin köz 1956* [1982] Szerzői kiad. Bp. 1989. 70–73.

Szombaton, október 27-én reggel meghosszabbították a kijárási tilalmat, majd a délelőtt folyamán taktikai lépésként némileg átalakították a kormányt. A korábbi évekből ismerős arcok helyett újak kerültek be. De két tag kivételétől eltekintve ez még mindig MDP-kabinet volt. A szovjeteket 23-án este még kormányfőként „behívó" Hegedüs miniszter-helyettest eltávolították, államminiszter lett viszont Tildy Zoltán és földművelési miniszter a szintén kisgazda Kovács Béla. A Rádió előtti tüntetés engedélyezéséről, majd betiltásáról elhíresült Piros László belügyminiszter helyére a nem kevésbé keményvonalas Münnich került, a rákosista Bata Istvánt helyettese, Janza Károly váltotta a honvédelmi tárca élén, a diktatúra alatt kompromittálódott Darvas József helyett pedig Lukács György lett a népművelési miniszter.

Az új honvédelmi miniszter elrendelte, hogy *„a fegyveres csoportok ellen bevetett katonai egységek szünet nélkül folytassák azok megsemmisítését és a rend helyreállítását"* – vagyis az állampárt kormányának felkelőkhöz való hozzáállása jottányit sem változott. A hatalom továbbra sem hátrált meg, és a szovjet erők bevetésének jóváhagyása mellett a harcoktól tartózkodó Néphadsereget még mindig be akarta vetni a felkelők ellen. Röviden: Moszkva és az MDP döntése nyomán az „új" Nagy Imre-kormány továbbra is a régi módon harcolt a forradalom ellen. Mindennek kísérletei azonban rendre kudarcba fulladtak, mert a katonák nem akartak a megszállókkal együttműködni. A szovjetek megadásra felszólító – és elutasított – ultimátumot juttattak el a Corvin védőihez, amelynek közös magyar–szovjet támadási tervének megírása estére befejeződött. Márton András ezredes, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia parancsnoka azonban mindent elkövetett az akció megakadályozására. A szovjetek egyedül maradtak.

A Corvin körüli harcok ezen a napon sem szüneteltek, a szovjetek újra és újra megpróbálták bevenni a felkelők központját: újabb két harc-

Vass József (szül. 1937) és mögötte Lévi István (1927–1956) a Corvin köziek páncélkocsiján (Cultiris Képügynökség)

kocsit vesztettek, egy harmadikat pedig sikerült épségben a felkelők oldalára állítani. Eközben a Práter utcaiak komoly haditettet hajtottak végre: az utca körúthoz közel eső részén megsemmisítettek két teherautót, amelyek páncéltörő ágyúkat vontattak. Csövük egy ideig ott meredt az égre (ezt több egykori fotó is megörökíti), majd az egyiket a Corvinhoz vontatták.[172] A körúton a felkelők egy légvédelmi üteg oszlopát semmisítették meg, amelynek épen maradt gépágyúit szintén a mozi mellé vontatták. Ezen kívül minden bizonnyal a Tompa utcaiak sikeres akciója nyomán szert tettek egy 122-es ágyúra is, amelyet a Corvin Üllői út felőli kijáratához állítottak be. A Corvin a nap végére erőddé vált.

Aznap viszont Budán érzékeny veszteség érte a felkelőket: miközben a Széna tériek vezetősége a Bem laktanya tisztjeivel tárgyalt, egy összehangolt magyar–szovjet támadás elsöpörte a téren maradottakat. A nagy területen elnyúló Széna tér a Corvinnál jóval nehezebben volt védhető és erődíthető.

Miután a helikopterről való bombázás ötletét elvetették, a közműalagutak pontos térképének hiányában pedig az aláaknázást nem tudták volna kivitelezni, október 28-án hajnalban tüzérségi támogatás nélküli, de szovjet gyalogos fedezettel végrehajtott harckocsitámadást indítottak az addigra már a budapesti ellenállás fő színhelyének számító Corvin köz ellen, magyar közreműködés nélkül (Nagy Imre két nappal korábban telefonon az épületek tüzérségi lövetését ugyan megtiltotta, de magát a támadást *nem*). Ez a gyanús helyzet jelezte, hogy a magyar párt- és különösen az állami vezetés mennyire erőtlen és önállótlan, és mivel önerőből nem volt képes „rendet tenni", a szovjetek a korábbinál is jobban saját kezükbe vették az irányítást. Először három T-34-es közelített a Corvinhoz az Üllői úton, ám azok közül egyik sem

172 Iván Kovács László: *Önvallomás* (részlet) [1957] Közreadja és bev.: Eörsi László. In: Évkönyv II. 1956-os Int. Bp. 1993. 211.

tért vissza. Egy óra múlva három T-54-est küldtek ki, amelyek közül egy tért vissza épen, egy másik pedig sérülten. A Corvin közi védelem olyan erős volt, hogy a szovjetek valójában a támadás előzetes felderítésénél sem jutottak tovább. A támadást elhalasztották. A Corvin bevehetetlenségének *de facto* elismerése azt jelentette, hogy a VIII. kerület többi felkelőközpontja és a IX. kerületi bázisok is érintetlenek maradnak. A nap utolsó összecsapására Kőbányán került sor, ahol a Mázsa téren átvonuló oszlop több páncélautóját semmisítették meg a felkelők.

A fegyveres felkelés győzelmeinek hatására meghátrált a hatalom: a katonai győzelem egyúttal politikai győzelmet jelentett.

A forradalmi harc győzelme – 1956. október 28.–november 3.

Ötnapos heves harc után egyfelől világossá vált, hogy az államvédelem megsemmisült, a magyar hadsereg pedig bevethetetlen, vagyis a hatalomnak nem áll rendelkezésére számottevő belső erő a forradalom leverésére; másfelől az is bebizonyosodott, hogy külső erő, vagyis még a megerősített szovjet hadsereg sem képes elfojtani a felkelést. A felkelők katonai sikereinek következményét politikai síkon volt kénytelen levonni a párt. A főbb ellenállási központok érintetlensége és a lakosság részéről érezhető erős támogatásuk folytán végre meghátráltak. Ehhez az is nagyban hozzájárult, hogy 28-ára minden nagyobb üzemben felállították a munkástanácsokat, amelyek addig nem voltak hajlandók felvenni a munkát, amíg a kormány nem teljesíti a követeléseket, és a szovjetek ki nem vonulnak az országból. A sztrájkot nyomatékosította, hogy a munkástanácsok gyári milíciákat állítottak fel. A budapesti gyárak ekkorra már nem a rezsim, hanem a benne dolgozók ellenőrzése alatt álltak. A párt és kormánya egyedül maradt.

Vasárnap, október 28-án délelőtt a pártvezetőség értekezletén Nagy Imre és Kádár azt javasolta, hogy álljanak a folyamat élére, nehogy az

elsöpörje a rendszert. Bár Gerő és Hegedüs makacskodott, Mikojan és Szuszlov beleegyezett az „engedmények" megtételébe, mert attól féltek, hogy máskülönben még többet vesztenének. A „kompromisszum" arca Nagy Imre lett.

A döntés folytán 13 óra 20 perckor a rádióban általános és azonnali tűzszünetet hirdettek és a magyar fegyveres erőket arra utasították, hogy csak akkor nyissanak tüzet, ha támadás éri őket. Négy órával később Nagy Imre szólt az országhoz, és bejelentette az október 23-án megfogalmazott politikai követelések *egy részének* végrehajtását. Szimbolikus változás történt, ugyanis a kormányfő már nem ellenforradalomnak, hanem „nemzeti demokratikus mozgalomnak" nevezte az elmúlt napok eseményeit. A kormány új programja néhány pont teljesítésére tett ígéretet abból, amit a nép öt nappal korábban követelt. Bejelentették a szovjet csapatok azonnali kivonulását Budapestről (de *nem* az országból), és ezzel egyidejűleg új karhatalom (azaz a Nemzetőrség) megszervezését, amelybe a reguláris erők (honvédség, rendőrség) mellett a milíciák (egyetemi és gyári fegyveresek) és a felkelők is beletartoznak majd.

A politikai helyzet egyértelmű volt: a fegyveresek és a sztrájkolók kitartása és állhatatossága kényszerítette rá a hatalmat arra, hogy többnapos harc, vagyis a rendszerhű erők szétverése és a szovjet csapatok megállítása után *elfogadjon a forradalom alapvető követelései közül néhányat.* Fegyveres harc nélkül a szovjet csapatok minden bizonnyal érvényesítették volna a kelet-berlini receptet, jobb esetben pedig valamiféle – a 23-ai követelésektől jócskán visszalépő – kompromisszum született volna.

Bár a hangzatos szavak a forradalmi követelések elismerését hirdették, mindez – természetesen szovjet tanácsra – csak időnyerő taktikázás volt, hogy kis áldozatok árán a nagy cél, vagyis a hatalom megtartása, elérhető legyen. Ami október 28-án történt, nem a „fordulat napja" volt,

hanem kényszer szülte, őszintétlen, óvatoskodó lépéssorozat, amely arra volt hivatva, hogy megakadályozza, hogy a hatalomra és a szovjetekre nézve valami még rosszabb következzen be. Amit feltétlenül muszáj volt, azt elfogadták, de amiről lehetett, hallgattak. Moszkva ugyanis felismerte: kissé engedni kell, hogy a párt hatalmát – Nagy Imre kormányfőként való megerősítése által és ennek segítségével – meg lehessen őrizni. A diktatúra alapvető szerkezete továbbra is érintetlen volt: az MDP hatalmon, a szovjet csapatok pedig az országban maradtak.[173] Az ország politikai berendezkedése továbbra is szovjet típusú diktatúra volt, demokráciáról (többpártrendszer, szabad választások, parlamentarizmus) pedig szó sem esett, amint a szovjet integrációból való kilépésről sem.

A kommunista hatalom késlekedését sokan szóvá is tették, de a napokkal korábbi „Nagy Imrov" feliratú gúnyos röplapoknál már sokkal komolyabban. A kormány korábbi habozása miatti harag és a 28-án elért eredményekkel szembeni elégedetlenség – a megkönnyebbülés dacára – fennállt. Az Egyetemek Bizottsága aznap készült röplapja tükrözte is ezt: *„A kormány nem ismerte fel a forradalom jelentőségét, amit tegnap tett, azt tegnapelőtt kellett volna."* A látlelet kíméletlenül pontos volt. Egy aláírás és dátum nélküli röplap úgy szólt, hogy ötnapos harc után a kormány ne csak bejelentéseket tegyen a szovjetek távozásáról, hanem „haladéktalanul szükséges, hogy a felkelők által követelt" célokat azonnal valósítsa meg. Fontos jelzés volt, hogy a béke és a rend biztosítását egyúttal – a kormány és/vagy a párt által felügyelt szervek helyett – a röplap követelése szerint *„a nemzeti bizottságok, a munkástanácsok karöltve az ifjúság forradalmi fegyveres szervezeteivel"* végezzék.[174] A hatalom félfordulatának

173 Október 28. értelmezésére lásd: Horváth Miklós: Adalékok a „fordulat napja" történetéhez. In: *Új Honvédségi Szemle,* 1999. 10. szám és Lomax: *Magyarország 1956-ban.* i. m. 56–57.

174 *Felhívás a kormányhoz! Vonják ki a szovjet csapatokat!* című röplap. ÁBTL, 3.1.9. V-150006/14. Váradi Gyula és társai.

napján a Corvin köziek a szovjet főparancsnoksághoz elvárásokat címeztek, amelyben közölték, hogy nem ismerik el „a jelenlegi ideiglenes kormányt" és új kabinetet követelnek.[175] Jól jelezte a Nagy-kormány legitimitásának végső szertefoszlását, hogy a legnagyobb felkelőközpont tagjai vele kapcsolatban azokhoz fordultak, akikkel harcban álltak.

A forradalom dinamikájára mindvégig az volt a jellemző, hogy mire a hatalom a forradalom követeléseinek igencsak késlekedve eleget tett, addigra a nép már rendre előrébb tartott. Mindezek alapján *Nagy Imre inkább a forradalom alatti miniszterelnök volt, mintsem a forradalom miniszterelnöke.*[176] Bár 23-án határozottan és hangsúlyos helyen jelent meg az a követelés, hogy ő legyen a miniszterelnök, a volt kormányfő Parlament előtti beszéde – amelyet „elvtársak" megszólítással kezdett – már az elején igencsak csalódást keltett. Azonban ezt követően sem akadt olyan szereplője a magyar politikai elitnek, akit a forradalom első napjaiban önmagát még erősnek gondoló (poszt)sztálinista pártvezetés, a moszkvai döntéshozók és a magyar nép *egyaránt* elfogadott volna, így hát az MDP a követeléseknek ezt a pontját (szovjet tanácsra) másnap teljesítette. Nagy Imre éppen ezért október–novemberben inkább olyan személyi minimum volt, akivel a többség kiegyezett, semmint a forradalom netovábbja. Ugyanakkor az is egyre világosabbá vált, hogy a forradalom nem azért tört ki, hogy – az MDP és az SZKP kegyelméből – Nagy Imre miniszterelnök legyen, hanem mivel a fennálló politikai helyzetben nem volt más választási lehetőség (és ez okozta a hatalomnak a legkisebb kárt), így kétségkívül ezzel kellett járnia. Kinevezése a budapesti és a moszkvai párvezetés számára azért volt előnyös lépés,

175 Közli: Pongrátz, i. m. 99–100.

176 Vö.: M. Kiss Sándor: *A forradalom miniszterelnöke? Miniszterelnök a forradalom idején?* In: Uő: *Közelítések – 1956. (Tanulmányok, esszék, előadások)* Kairosz, Bp. 2011. és Uő: *Kinek a forradalma?* In: Korrajz 2007. XX. Század Int. Bp. 2007. Vö.: Rainer M. János: *Nagy Imre* (2. kiad.) Nagy Imre Alap. Bp. 2016. 138–139.

mert ezzel gondolták pacifikálni a forradalmat, ám csakhamar rá kellett jönniük, hogy ez sem lesz elég ahhoz, hogy a felkelés és a forradalom befejeződjék.

Nagy Imrének mindvégig az események után kellett szaladnia, hogy hiteles maradhasson. Az első négy-öt napban tanúsított forradalomellenessége és habozása után világossá vált számára, hogy két tűz köré került, hiszen az MDP keményvonalasai és a konfliktus gyors lezárását követelő szovjetek egyaránt szorongatják, miközben a felkelés lassacskán győzelmet aratott, a forradalom pedig saját logikáját követve folytatódott. Nagy Imre tehát nem belső, forradalmi meggyőződését, hanem politikusi számításait követte, amikor igen lassan és tétovázva – s közben az MDP-nek és a moszkvai vezetésnek is megfelelni akarva – teljesítette a nép követeléseit, pontosabban azok egy részét. Október 25-ei viselkedése is azt bizonyítja, hogy célja a forradalom pacifikálása volt, amelyhez szovjet csapatokat is igénybe vett. Illyés szellemes megfogalmazása szerint egyébként is annak kellett volna miniszterelnöknek lenni, aki október utolsó hetében végig mer menni a körúton.

A tűzszünet bejelentésekor azonban már szinte mindegy volt, hogy ki a miniszterelnök, ugyanis mind a fegyveres felkelők, mind a munkástanácsok és forradalmi bizottságok megszervezték magukat és Budapestet, s persze a vidéki forradalmi intézmények az országot.[177] 1956 valóban „vezér nélküli forradalom" (Németh László) és parancsnok nélküli népfelkelés volt.

Október 28-a körül alakult meg az Auschwitzot túlélt vasbetonszerelő, Angyal István vezetésével a környékbeli garázsokat és munkás-

177 Emiatt nagyon is egyetértünk azzal a megfogalmazással, hogy az október végi Nagy Imre-kormány *„még abban a tudatban volt, hogy elég kiegyezni a felkelt társadalommal"*, ám eközben az már *„építeni kezdte a magyar és a szovjet politikai vezetéstől is független, önálló formáját. Ez a folyamat volt az '56-os forradalom egyik lényeges vonása."* (Kahler–M. Kiss: *Kinek a forradalma?* i. m. 134.) Sőt: értelme és célja.

szállókat bázisul választó Tűzoltó utcai csoport, amely szoros kapcsolatba lépett a régebb óta harcoló Berzenczey utcai felkelőkkel. A IX. kerületi felkelőkhöz később többen csatlakoztak, így szétválások után a Ferenc téren és körút másik oldalán lévő Bakáts téren is megjelentek. Október folyamán együtt mintegy tíz páncélost semmisítettek meg, a szovjet halálos áldozatok száma ötven volt. A ferencvárosi csoportok közül a legerősebbek és legszervezettebbek a Tompa utcaiak és a Tűzoltó utcaiak voltak. Utóbbi a Corvin-komplexumhoz hasonló nagy területet ellenőrzött a Ferenc körút, az Üllői út, a Mester utca és a Hámán Kató utca (ma Haller utca) között, sőt a Nagyvárad teret is befolyásuk alá vonták. A corvinisták és más környékbeli felkelők közvetlen ellenőrzése ekkor már az Üllői út–Nagykörút–Baross utca–Szigony utca térségének egészére kiterjedt.

Október 28-án este újjáalakult, másnaptól pedig a Petőfi laktanya honvédjeinek segítségével ismét kiépült a Széna téri felkelők bázisa, akikhez bányászok csatlakoztak. A csoportot a karizmatikus Szabó János fuvaros („Szabó bácsi") vezette. A csoport az elkövetkező napokban, korábbi körlete többszörösét, Óbudát és a Hűvösvölgyet is ellenőrzése alá vonta, sőt Marosán Györgyöt is elfogták. Eközben a Baross utcaiak már a Keleti pályaudvart, a Fiumei út Baleseti Kórházig tartó szakaszát, a Rákóczi utat a Divatcsarnokig és a Rottenbiller utcát egészen a Péterfy Sándor utcai kórházig ellenőrizték.

Október 29-én, hétfőn az Egyesült Államok kormánya biztosította a moszkvai vezetést, hogy nincsenek tervei Magyarországgal, így Zsukov marsall nyugodtan mondhatta, hogy az országban tartózkodó szovjet erők elegendőek lesznek „a rend helyreállítására". Münnich Ferenc belügyminiszter feloszlatta az államvédelmi szerveket (az önálló ÁVH valójában már 1953-ban megszűnt), a Belső Karhatalmat lefegyverezték, a HM szovjet főtanácsadója elhagyta az országot. A honvédelmi

tárca közleménye szerint „az ellenállók megkezdik fegyvereik átadását a szovjetek egységeket felváltó magyar csapatoknak" – ami azonban nem volt igaz. A Nemzetőrség szervezésével egy időben a budapesti felkelők ugyanis fegyverben maradtak. Sőt több helyen röplapok jelentek meg, amelyek arra hívtak fel, hogy a szovjet csapatoknak az egész országból való végleges kivonulásáig senki ne tegye le a fegyvert. Mindez azt jelentette, hogy *a felkelők bizalmatlanok voltak a kormánnyal szemben*, amelynek újfent nem sikerült őket pacifikálnia. Ezzel a miniszterelnök is szembesült, 29-én ugyanis a Corvin köz és a Tűzoltó utca felkelőinek küldöttei nála jártak és a szovjet csapatoknak az egész országból való távozását követelték.

A munkástanácsok szintén nem hátráltak meg. Október 29-én kilenc újpesti gyár küldöttei gyűltek össze, amelynek példáját Angyalföld, Ferencváros és Óbuda is követte. A kormány ellenőrzése többé nem terjedt ki a fővárosi gyárövezetekre. Amint a kelenföldi Beloiannisz Híradástechnikai Gyár munkástanácsának elnökhelyettese később mondta: *„természetesnek tartottuk, hogy a forradalom kivívta: ne az igazgató dirigáljon, hanem mi vegyük kézbe a gyárat."*[178] A párt által a gyárak élére helyezett igazgató és a helyi párttitkár kipenderítése mellett a legfontosabb feladat a gyárak őrzésének megszervezése volt. A tűzszünetet követő két napban Budapest-szerte forradalmi és nemzeti bizottságokat választottak, amelyek átvették az összeomlott pártállami/állampárti irányítás helyét. Különösen a nagyipari körzetekben (Csepel, Ferencváros, Újpest) voltak erősek a munkástanácsokkal együttműködő kerületi önigazgató szervek, amelyeknek öt fő követelése minden esetben a következő volt: 1) a szovjetek azonnali kivonulása Budapestről, majd az

178 Rácz Sándor interjúja [1983] Közli: *„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!" Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk.: Kozák Gyula–Kőrösi Adrienne. Századvég–1956-os Int. Bp. 1993. 152.

ország egész területéről, 2) az államvédelem lefegyverzése, 3) szabad választások tartása, amelyeket a jelenlegi kormány csak előkészíthet, 4) munkástanácsok létrehozása és a gyárak rájuk bízása, 5) Nemzetőrség létrehozása, méghozzá a felkelők bevonásával.[179]

A forradalom hetedik napján Budapest életének szervezése, irányítása és ellenőrzése a különböző önigazgató szervek kezébe került. A gyárak munkástanácsai aktívan összekapcsolódtak a kerületek forradalmi bizottságaival és együtt határoztak. *Amikor elült a harc zaja és füstje, akkor lehetett pontosan látni, miért is folyt*! Csak október 29-én rajzolódott ki a forradalom teljes politikai programja, amelyet addig háttérbe szorított a megszállók elleni harc. Amint Angyal István fogalmazott: a forradalom fegyveres szakasza alatt nem volt idő politikai kérdésekkel foglalkozni. De azt is mondhatnánk, hogy az első héten a forradalom politikai célkitűzéseinek fegyveres képviseletéről volt szó.

Egy héttel a forradalom kezdete után vált világossá, hogy hová is tart a forradalom, amelynek elsődleges követelése a 1) megszállók kiűzése, második pedig az ezzel szoros összefüggésben álló 2) diktatúra megszüntetése volt. Harmadikként, ráadásul most már egyre határozottabb körvonallal csatlakozott ehhez az 3) önigazgatás igénye is, amely az önvédelem szerveiben, a munkahelyeken, a fegyveres testületeknél és a helyi közigazgatásban egyaránt az első naptól kezdve megjelent. Miután a diktatúra összeomlott és a felkelés bebizonyította, hogy képes megállítani a megszállókat – vagyis a jelen problémáit, ha csak egy pillanatra is, de megoldotta –, a jövő alakítására került a sor: ez volt a *népi önigazgatás megszervezése*, amely az utolsó lövés eldördülése után azonnal éles körvonallal bontakozott ki. Kovrig válaszadóinak 40 százaléka „a *szindikalizmus* valamilyen válfaja mellett voksolt", a tár-

179 Például: *Csepel dolgozó népe!* című röplap [1956. október 29.] OSZK, Aprónyomtatványtár, 1956/271.

sadalom vágyott berendezkedését pedig az igazságosság, a kizsákmányolástól való mentesség és az önkormányzás érvényesülésével öntötték szavakba.[180]

Ebből az is látszik, hogy nem az október 23-át megelőző és csupán egy szűk körre kiterjedő, a későbbiekhez képest pedig csak igen bátortalannak nevezhető értelmiségi reformtörekvések (a Petőfi Kör vitái, Nagy Imre köre, az *Irodalmi Újság* összeállításai vagy az Írószövetség zúgolódása) robbantották ki a forradalmat, hanem az évek óta érlelődött és egy szikra hatására robbant ki. A forradalom legradikálisabb csoportjainak (felkelők *és* munkástanácsok) társadalmi és életkori összetétele is azt mutatja, hogy *a forradalom nem értelmiségi belügy, hanem széles körű népakarat volt.*[181]

A munkásság meghatározó szerepe természetes módon nyitott utat a munkás-önigazgatás megjelenésének. Amint Arendt két évvel a forradalom leverése után összegezte: *„a forradalmi és a munkástanácsok együtt jöttek létre [...] az előbbiek elsősorban a politikai zsarnokságra adott választ jelentették, az utóbbiak pedig a magyar forradalomban a szakszerve-*

180 Kovrig, i. m. 159. (kiemelés tőlem) A felkelés szocializmus-képének elemzésére lásd: 156–157.

181 Bill Lomax: Az értelmiség forradalma vagy a munkásoké? [ford. nélk.] In: *Magyar Füzetek*, 1981. 9–10. szám [*1956* című tematikus szám] 107., 110. és 114. Az viszont mindenképpen korrekcióra szoruló tévedés, hogy a forradalom csupán „szociális feszültség következtében robbant ki" (I. m. 103.) – ez az összetevő nyilvánvalóan jelen volt, ráadásul nemcsak a munkások, hanem a parasztság rétegében is, de *a forradalom politikai célból robbant ki*, jóllehet a szociális elégedetlenség táplálta azt. Lomax munkás-önigazgató felfogásához hasonló nézetre lásd még: Peter Fryer: *Hungarian Tragedy*. New Park Publ. London, 1986. Ezen túlmenő baloldali anarchista ideológiai éllel is interpretálták a magyar forradalomnak ezt az igen fontos aspektusát. Erre vonatkozóan lásd bővebben a francia *Socialisme ou Barbarie* 1956. december–1957. februári, 20. számának két írását: Pierre Chaulieu [Cornelius Castoriadis]: *La révolution prolétarienne contre la bureaucratie* és Claude Lefort: *L'insurrection hongroise* – utóbbi magyarul elérhető: Uő: *A magyar fölkelés*. In: *'56 és a franciák*. i. m. Ezen kívül létezik a munkástanácsok meghatározó szerepéből kiinduló *forradalmi szindikalista* olvasat is: Andy Anderson: *Hungary '56*. [1964] AK Press, London, 2002. és *The Hungarian Workers' Revolution*. Syndicalist Workers' Federation, London, 1957.

zetekkel fordultak szembe, amelyek nem a munkásokat, hanem a felettük gyakorolt pártellenőrzést képviselték."[182] Bár október 23. pontokba szedett követelései között nem szerepelt a társadalmi és gazdasági, helyi és munkahelyi önigazgatás (lévén azokat egyetemisták és nem munkások írták), a fegyveres harccal egy időben ez mintegy *magától megvalósult.* Végső soron a forradalom radikálisabbnak bizonyult, mint legelső napjának széles körben ismert követelései. A kerületi, munkahelyi és katonai forradalmi bizottságok, valamint a munkástanácsok az egypártrendszer azonnali felszámolását jelentették, méghozzá nemcsak a zsarnokság béklyóinak leverésével, hanem a bürokrácia felszámolásával.

A fegyveres forradalmi harc győzelmével egy időben nyílott meg az út a szabad és önigazgató szervezetek előtt – mihelyst szétesett a diktatúra és vereséget szenvedett a mögötte álló megszálló hadsereg, az autonómia a maga természetes módján bontakozott ki. Márpedig az önigazgatás legerősebb szervei a munkástanácsok voltak, amelyek a politikai hatalmat azon nyomban megszerezték. Claude Lefort szerint: *„Mindenütt* a munkástanács irányította az eseményeket, *ez fegyverezte föl a harcolókat, szervezte meg a közélelmezést, fogalmazta meg a politikai és gazdasági követeléseket. Ebben az időben* [ti. október végén] a budapesti kormány nem képviselt senkit, *csak kapkodott, ellentmondó közleményeket bocsátott ki* [...] *a kormánynak semmi tekintélye nem volt."*[183] 1956-ban drámai erővel valósult meg egy addig nem látott politikai együttállás, mégpedig a nemzeti függetlenségé és a társadalmi szabadságé.

A szovjet erők autonómiáját és a Nagy Imre-kormány gyengeségét jelzi, hogy a szovjet egységeknél a tűzparancsot csak október 29-én este 8-kor vonták vissza. Ha az amúgy is kevés számban fegyvert fogni hajlandó magyar erők letették is azt október 28-án délután, a szovjetek-

182 Arendt: *A totalitarizmus gyökerei.* i. m. 623.

183 Lefort: *A magyar fölkelés.* i. m. 162. (kiemelés tőlem)

kel még ezt követően másfél napig tartott a harc! A nap során előkészületek történtek a Szovjet Hadsereg erőinek fővárosból való kivonására: megkezdődött az épületek szovjet őrségének magyarra cserélése, és több honvédalakulatot a városba vontak, hogy a hamarosan távozó szovjet erőket velük pótolják.

Az egynapos nyugalmat a felkelők is kihasználták. A napok óta folyó harcok alatt többek beszámolója és visszaemlékezése szerint a budapesti felkelők többsége már nem ment haza vagy diák- és munkásszállására aludni, hanem a felkelőbázisokon töltötte az éjszakát, vagy Angyal Istvánhoz és Lassan György csoportjához hasonlóan koffeinkapszulával maradt ébren. A pihentető alvás és a tápláló étkezés, valamint a tisztálkodási lehetőségek hiánya alaposan leromlott állapotba juttatta a fegyvereseket. Az állandó feszültség, a folyamatos harci készültség és a napokig tartó szüntelen szovjet támadások sokaknál idegkimerültséget okoztak. A civil ruhába bújt államvédelmisektől és a tetőről tüzelő orvlövészektől való – nem is alaptalan – félelem, az ország több pontján lezajlott sortüzek (például Esztergom, Kecskemét, budapesti Kossuth tér, Miskolc, Mosonmagyaróvár, Nyíregyháza) híre és a forradalom szükségszerűen zavaros napjai alatt terjedő szóbeszédek mindenkit megviseltek. Az októberi harcok kaotikusságára így emlékezett az egyik résztvevő: *„a forradalom azért egy ördögi kavalkád volt. Egyszerűen nem lehetett fölismerni, hogy ki kinek a barátja, és ki kinek az ellensége. Hol innen lőttek, hol onnan lőttek. […] soha nem tudhatta az ember, ki honnan és miért lő. Az egyik az emeletről lőtt, a másik a földszintről, a harmadik az utcasarokról, ahol nem lehetett mást látni, csak a puskacsövet.”*[184] Pongrátz Gergely („Bajusz”) egy fodrászüzletben rejtőző ávós tűzfészek

184 Hrozova Erzsébet interjúja. Közli: *Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből.* Szerk.: Bindorfer Györgyi–Gyenes Pál. Századvég–1956-os Int. Bp. 1994. 35.

kifüstölése közben 26-án idegösszeomlást kapott.[185] Az október 28–29-i magyar–szovjet tűzszünetek híre, a szovjet kivonulás megkezdése és a legalapvetőbb politikai követelések teljesülése tehát a lehető legjobbkor jött. *A felkelők megpihenhettek, hogy a forradalom erőt gyűjtsön.*

A 28-án és 29-én szakadó őszi eső eloltotta az égő roncsok lángjait, elverte a leomlott homlokzatok porát, és lemosta a vért az utcáról. Harmincadikán kisütött a nap. Az Astoria, a Kálvin tér, a Baross tér és a Nagyvárad tér negyedeit bejáró szemtanú egyik reggel ezt látta: *„A Baross utcától távolodva az Üllői út felé haladok. Térdig járok a romok, a törmelékek között. A járdán, az úttesten felszakított villamossín, felfordult gépágyú, elégett teherautó és nem utolsósorban halottak. Orosz, magyar vegyesen.”*[186] A harcok végeztével és a szovjetek távozásával Budapest belső kerületei iszonyú pusztítás nyomait viselték magukon. Egy sajtóbeszámolóban például ez állt: *„Törött ablaküvegek, véráztatta aszfalt, tátongó sebek a házakon és a szívekben, piszok, szemét, üvegtörmelék az utcákon. Leszakadva lógnak a villamosvezetékek, a villamosok néhol felborítva.”*[187] A pusztítás mértékére utal, hogy napok múlva is így írtak a lapok: *„fővárosunk szörnyű képet mutat. Leomlott házfalak, ablaktalan lakások, szétlőtt villamoskocsik, teherautók, földre lelógó villamosvezetékek. El kell takarítani a romokat, szabaddá kell tenni az utcákat.”*[188] Egy újságíró egyenesen tankcsata utáni harcmezőnek látta a Kálvin teret. A belvárosban tömegközlekedés nem volt, a közműellátás akadozott.

Október 30-án, kedden ismét átalakult a kormány (ezt előző nap rádión Nagy Imre jelentette be), újabb két kommunista politikus, a pártvezető Kádár János és Losonczy Géza bevonásával (mindketten állam-

185 PONGRÁTZ, i. m. 79.

186 Üllői út, Nagyvárad tér, Kálvin tér. In: *Népszava*, 1956. október 31. 3.

187 ILLÉS Sándor: Öt nap. In: *Magyar Nemzet*, 1956. október 30. 4.

188 A forradalom parancsa: beszüntetni a sztrájkot! In: *Igazság*, 1956. november 2. 1.

miniszteri rangot kaptak). Ez azt jelentette, hogy sem az MDP nem engedte ki kezéből a hatalmat, sem a kormány nem szabadult meg a kommunista befolyástól. Igaz, a két „hazai kommunista" kormányba emelése némi irányváltást jelentett a moszkovita Gerő-garnitúrához képest. Kádár, miután 1948 és 1950 között belügyminiszterként vett részt a Rákosi-diktatúra kiépítésében, Rajkhoz hasonlóan elvtársai áldozatává vált és másfél évet töltött börtönben; Losonczy pedig Révai 1949–1951 közötti államtitkárából lett három évre elítélt, majd Nagy Imre körének tagja. A kormányátalakításnak tehát volt egy olyan olvasta, hogy a miniszterelnök a Rákosi-féle „törvénytelenségek" áldozatait emeli maga mellé – akik egyébként egykor maguk is tettesek és a diktatúra működtetői voltak. Bár más emberek jöttek, a módszerek ugyanazok maradtak. A forradalommal szemben az eddig megszokott eszközök (sortűz, statárium, szovjet erők bevetése) továbbra is érvényben maradtak. A kormány átalakítása együtt járt a többpártrendszer elismerésével és a kormány összetételének „1945-ös koalíciós alapra helyezésével", ugyanis három kisgazda politikust is bevontak: a diktatúra kiépítése ellen nem sok emlékezeteset tevő Tildy Zoltánt, a kollaboráns Erdei Ferencet és a Gulágról Pécsre visszatért Kovács Bélát (Tildy és Kovács napok óta a minisztertanács tagja volt). Jellemző, hogy az 1948-as pártegyesítés idején margóra szorított szociáldemokraták nem léptek be a kormányba, amely mellesleg még mindig nem az első számú döntési központ volt.

E napokon a kormány átalakítása és a különböző színezetű kommunista miniszterek cserélgetése egyébként sem jelentett semmit. *A forradalom megállíthatatlanul saját útját járta.* Október végén a nép ugyanis már jócskán előtte járt egy személyeiben ugyan átalakult, de továbbra is döntően kommunista összetételű és még mindig az MDP-nek alávetett kabinetnél. A kormányfő sietve deklarálta az egypárt-

rendszer megszüntetését, amely különben magától és a párt engedélye nélkül is elenyészett. Egyre-másra alakultak ugyanis újjá az 1945 és 1948 között szabadon működő demokratikus pártok: a szociáldemokraták és kereszténydemokraták, a Kisgazdapárt és Petőfi Párt néven a volt Parasztpárt. Több más kisebb frakció is létrejött, amelyek az októberi pontokat vagy különböző keresztény programokat vallottak magukénak.[189] Bár spontán módon jelentek meg a polgári pártok, és kértek részt a hatalomból, valójában semmit nem tettek az önkény megdöntéséért. Amit Németh László november elsején megírt, sokak nézetét tükrözte: *„Végzetes tévedés lenne, ha a feltámasztott pártokkal, nem kívánt kísértetjárásként az akkori pártélet szelleme is visszatérne."* Azt is hozzátette: *„ezek a feltámadt pártok voltaképpen csak új pártok szervezőhelyei lehetnek, amelyekben mi, régiek* [...] *fokról fokra a forradalomcsináló s abban megtisztult fiataloknak adjuk át a helyet."*[190] Angyal István a csoportja ellenőrzése alá tartozó garázsból kizárólag a munkástanácsoknak, az élelmiszer-ellátásban és az egészségügyben dolgozóknak adott autót, míg a környéket ellepő pártaktivistákat elküldte. *„Határozottan leszögeztük, hogy mi forradalmárok vagyunk, és nem pártpolitikusok. A forradalomnak nincsen ideje most pártoskodással foglalkozni"* – emlékezett erre.[191]

A forradalom nemcsak jócskán az MDP és a Nagy-kormány előtt járt, hanem a polgári demokratikus pártok most visszatérő vezetőit is megelőzte. A pártok vezetői nem vettek részt a fegyveres harcokban

189 A témára vonatkozóan lásd: *1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok.* Szerk.: Vida István. MTA Jelenkor-kutató Biz. Bp. 1998.; Izsák Lajos: *Pártok és programjaik Magyarországon, 1944–1956.* Baranyai Megyei Könyvtár, Pécs, 1994. és *Pártok 1956 – Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk.: Kőrösi Zsuzsanna–Tóth Pál Péter. 1956-os Int. Bp. 1997.

190 Németh László: *Pártok és egység.* In: *Új Magyarország,* 1956. november 2. 1. [A szöveg november elsején íródott.] Vö.: Németh: *A magyar forradalomról.* i. m. 59–60.

191 Angyal *István saját kezű vallomása* [1956] Szerk.: Eörsi László. Pesti Szalon, Bp. 1991. 49–50.

és a kialakult önigazgatási szervezetekben sem képviseltették magukat – fordítva még inkább így állt a helyzet, hiszen a fegyveres felkelők nem foglalkoztak (párt)politizálással, a munkástanácsok és a gyakran a fegyveres felkelőket is tömörítő kerületi forradalmi bizottságok pedig nem feltétlenül a polgári demokrácia parlamentáris megoldásában gondolkodtak. Az egykori munkásmozgalmi aktivista, gépészmérnök, a Szabad Nép-székházban székelő Dudás József Magyar Nemzeti Bizottmány néven például nem pártszerű politikai csoportot alapított, amelyet a felkelők képviselőjének szánt. Lapjában szalagcím hozta a hírt, hogy nem ismerik el a jelenlegi kormányt, és nem engednek a fegyver-beszolgáltatás felszólításának sem: *„A fegyvert nem tesszük le, a szabadságharcosok fegyverben maradnak, fegyverüket nyíltan hordják.”*[192] Aznap a szintén nem párt jellegű Forradalmi Ifjúság Tanácsa is röplapot adott ki, rajta egyértelművé téve, hogy a szovjetek teljes magyarországi kivonásáig kell érvényben tartani a sztrájkot.[193] A parlamentáris utat választó pártok – bár mindenképpen a diktatúra elleni küzdelem részei voltak (demokratikus követeléseikkel, a létükkel bizonyított többpártrendszer kívánalmával) – bizonyos fokig a forradalom pacifikálását jelentették, szemben a fegyveres felkelőkkel és a mélyebb politikai változásokat követelő munkástanácsokkal.

A forradalom napjaiban létrejött üzemi és gyári munkástanácsok egyesülni látszottak egymással: október 30-án megalakult a Csepeli Központi Munkástanács, másnapra pedig meghirdették a nagy-budapesti munkástanácsok parlamentjét. Eközben a nyilvánosság szerkezete is jelentősen átalakult, hiszen a nyomdák elfoglalásával napok óta megtört a kommunista tájékoztatási monopólium, és röplapok, forradalmi

192 [Dudás József:] Nem ismerjük el a jelenlegi kormányt. In: *Függetlenség,* 1956. október 30. 1.

193 OSZK, Aprónyomtatványtár, 1956/169.

újságok (a Dudás-féle *Magyar Függetlenség*, az Obersovszky szerkesztette *Igazság*, valamint a *Magyar Szabadság)* jártak kézről kézre.

A megelőző napokban több alkalommal is beszámoltak arról, hogy az MDP budapesti pártbizottságának a józsefvárosi Köztársaság téren (ma II. János Pál pápa tér) álló épületéből ismeretlen fegyveresek napok óta ki-kijárnak járókelőket zaklatni. Miután a délutáni órákban a Baross téri csoportból kiküldött járőrök nem tértek vissza, nagyobb felkelőegység érkezett a pártház elé, ahol heves tűzharc kezdődött. A pártházból kilövöldözőknek könnyű célpontot jelentettek a csupán padok és fák mögé bújt fegyveresek, a bentiek számára ráadásul a tér jól belőhető, felülről áttekinthető látványt nyújtott. Miután a városból egyre több felkelő jött a térre és vett részt a csatában, civilek is megjelentek, akiknek a haragját fokozta a térre érkező mentősök lelövése. Miközben az Erkel Színház tetejéről és egy szomszédos épületből is géppuska- és golyószórótűz alá vették a pártházat, öt honvédségi páncélos érkezett a térre, akiket a magyar katonai vezetés küldött oda, védeni a pártházat. A harckocsik között nem volt rádióösszeköttetés, a raj vezértankja pedig – azt gondolván, hogy nekik a kinti tömeget kell védeniük a benti támadóktól – tüzet nyitott az épülettömb egyik részére, mire a többi harckocsi is így tett. Ezzel a tévedéssel el is dőlt a csata, a felkelők rövidesen elfoglalták az épületet. A megelőző egy hét harcain és kegyetlenkedésén, valamint a megelőző tíz év elnyomásán és megaláztatásán felgyűlt népharag elemi erővel tört ki és töltötte ki mérgét a bentről előjövőkön.[194] A Köztársaság téri népítélet nem szervezett és a későbbi kádári koholmányok beállításánál jóval kevesebb áldozattal járó, kivételes eseménye volt a forradalomnak, amelynek megtörténtében a felelősség a tömeget provokáló pártbizottság-béli fegyvereseket terheli.[195]

194 TULIPÁN Éva: *Ostrom 1956-ban – A Köztársaság tér emlékezete*. Jaffa, Bp. 2014.

195 A Kádár-rendszer propagandájának alapvető legendája lett a Köztársaság téri pártház

A pártház ostromával egy időben Budapest összes kerületében győzött a forradalom, ennek a folyamatnak végpontja a kőbányai pártház és posta elfoglalása, valamint a X. kerületi Nemzetőrség megalakítása volt.

Pontosan egy héttel a forradalom kitörése után, október 30-án jött el az első teljes nap, amikor a felkelőknek a szovjetek ellen nem kellett fegyverhez nyúlniuk. A Nemzetőrség két nappal korábbi megalakulása után immár szervezetten zajlott a forradalmi erők összefogása. A kormány tudomásul vette, hogy a felkelők és a Néphadsereg forradalomhoz csatlakozó része megkezdte a Forradalmi Karhatalmi Bizottság felállításának előkészítését, a munkahelyekhez hasonlóan a fegyveres testületekben is önigazgató szervezetek (egyszerűen szólva katonatanácsok) alakultak. A budapesti katonai akadémiák hallgatói és a forradalom oldalára álló tisztek kimentek a felkelők központjaiba és a nehézfegyverek kezelésére tanították őket, valamint katonai rendbe osztották a felkelőket. Ettől a naptól kezdve Budapesten már nem voltak jelentősebb szervezett forradalomellenes erők, amelyek akár önállóan, akár a szovjet csapatokra támaszkodva kezet emelhettek volna a forradalomra.[196]

ostroma, amelyet úgy állítottak be, mintha a felkelők indították volna a támadást a bent lévők ellen, és számos, az ostromot túlélt személyt halottnak állítottak be. (Például: Hollós Ervin–Lajtai Vera: *Köztársaság tér, 1956*. Kossuth, Bp. 1974. Vö.: Lénárt András: *A Köztársaság tér arcai: bűnösök ábrázolása két propagandafilmen*. In: *Bűnbak minden időben: bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerk.: Gyarmati György és ts. ÁBTL–Kronosz, Pécs–Bp. 2013.)

196 A Kádár-rendszer propagandájához hozzátartozott a forradalom ellen fellépő erők misztifikálása (felnagyítása, sok esetben kitalálása). Ha voltak is Budapesten ilyen csoportosulások, ezek sem elég erősek, sem elég szervezettek nem voltak. (A különösen Angyalfölddel kapcsolatban előállított fikciókra vonatkozóan lásd: Berecz János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel – 1956* [1969] (2. bőv. kiad.) Kossuth, Bp. 1981. 93–111.; Biszku Béla interjúja. Közli: *Visszaemlékezések – 1956*. Szerk.: Berecz János. Zrínyi, Bp. 1986. és *Vaskerület*. Szerk.: Mezei András. Móra, Bp. 1958.) Vidéken a kecskeméti 3. hadtest parancsnoka, Gyurkó Lajos tábornok nevéhez október–decemberben öt sortűz köthető, kiskunhalasi ezredének parancsnokát, Hodosán Imre őrnagyot pedig a fővárosba vezényelte, aki itt október 26–27-én össze is csapott a felkelőkkel.

Miután október 30-án délután hat órától megkezdték, majd másnap délre befejezték a szovjet csapatok fővárosból való kivonását, azok elhagyták ugyan a főváros határait, de attól 15–20 kilométerre körletbe vonultak, és elkezdték eszközeik karbantartását, készleteik feltöltését. A helyzet nem úgy festett, hogy huzamosabb ideig maradnának távol és Moszkva nem akarna többé beleszólni az ország belügyeibe. Ilyen nyugtalanító körülmények közepette zajlottak le a jelentős politikai változások, amelyek kikényszerítése mögött a budapesti felkelők fegyverben maradása mellett a vidék minden zugára kiterjedő forradalmi átalakulások (régi tanácsok elkergetése, a rendőrség és honvédség átállása, a termelőszövetkezetek spontán felbomlása, nemzeti és forradalmi bizottságok, üzemi és munkástanácsok megalakulása) és az ország egészét érintő sztrájk érvényben maradása állt.

Október 31-én, szerdán Maléter Pál ezredest, a Katonai Műszaki Kisegítő Alakulatok parancsnokát honvédelmi miniszternek nevezték ki. A döntés nem okozott osztatlan lelkesedést, ugyanis a harcok alatt ambivalensen viselkedett a Kilián laktanyával szemközt lévő Corvin köz fegyvereseivel, de ez mégis minőségi csere volt.[197] Király Béla vezérőrnagy – a Honvéd Akadémia volt parancsnoka, aki 1952-től 1956-ig koncepciós perben hozott ítélet nyomán börtönbüntetését töltötte – pedig a főváros katonai parancsnoka lett. A Kiliánban megalakult a Forradalmi Karhatalmi Bizottság, amely a Nemzetőrség szervezésében vett részt. A szervezet s egyben a Nemzetőrség parancsnoka szintén Király Béla lett, akiben Maléterrel ellentétben fenntartások nélkül megbíztak a felkelők is. A felkelők elérték a céljukat, ugyanis a Nemzetőrségbe testületileg léptették be őket, s nem bontották szét a fegyveres csoportokat.[198]

197 Vö.: Pongrátz, i. m. 162–172. Személyére lásd: Horváth Miklós: *Maléter Pál.* (2. jav. kiad.) H&T, Bp. 2002.

198 A budapesti Nemzetőrségre lásd: Bokodi-Oláh Gergely: *Nemzetőrség 1956.* Argumentum, Bp. 2016. 167–184. és Horváth Miklós: *A Nemzetőrség megalakításának*

Eközben a forradalom másik frontján is zajlottak az események. A XI. kerület munkástanácsai (többek között a Beloiannisz, a Goldberger Gyár, a Gamma, a MOM, a Műszaki Egyetem és a kelenföldi könnyűipari vállalatok autonómiái) határozatot hoztak, amely szerint „addig, amíg magyar földön vér folyik és Magyarországon szovjet csapatok tartózkodnak, nem veszik fel a munkát". Követelték az általános választásokat, a „régi miniszterek azonnali leváltását" és a Varsói Szerződésből való kilépést.[199] Ehhez képest a hatalom megelégedett volna a korábban kicsikart engedményekkel: a némileg átalakított kabinettel, a szovjetek csak Budapestről való kivonásával és a többpártrendszer kényszerűségből való elismerésével. Miután az elmúlt napokban a legnagyobb gyárak mind munkástanácsokat alakítottak, kéttucat szervezet részvételével október utolsó napján fővárosi munkástanács-parlamentet hívtak össze, amely konkrét politikai programot hirdetett. Ezek között szerepelt, hogy „az üzem a munkásoké", a dolgozók által választott munkástanács választja az igazgatót, irányítja a vállalatot, dönt a tervekről, a bérekről, a külföldi szerződésekről, a munkaviszonyról és a nyereségről.[200] Ez már egyértelműen kész politikai program volt: a *szindikalista munkásautonómiáé*.

Este Nagy Imre jelezte Moszkvának, hogy a kormány tárgyalásokat kezdene a szovjet csapatoknak az egész országból való kivonásáról. A kéréssel szembeni nem elutasító magatartás, a Budapestről való kivonulás és vidéken a laktanyákba való visszatérés jogosan keltette azt a reményt, hogy miután a forradalom rászorította a hatalmat az egyhetes harc politikai következményeinek levonására, esetleg Moszkva is hajlandó

körülményei és tevékenysége november 4-ig. In: *„Tizenhárom nap, amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből.* Szerk.: uő. HIM, Bp. 2003.

199 Közli: *Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok.* Sajtó alá rend.: Kemény István–Bill Lomax. Magyar Füzetek kiad. Párizs, 1986. 42.

200 Közli: I. m. 42–43.

lehet ezekbe belemenni. Miközben az ország ebben reménykedett, a szovjet politikai és katonai vezetés új haditervet kovácsolt. Még aznap megbízták a „Vihr" (Forgószél) nevű hadműveletet előkészítésével Konyev marsallt, a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek főparancsnokát (aki 1945-ben az 1. Ukrán Front parancsnokaként részt vett Berlin elfoglalásában). Október 31-én újabb szovjet csapatok lépték át a határt és november 4-éig a megszálló alakulatokból két hadsereg-csoportosítást szerveztek. Megkezdődött a magyar repülőterek körülzárása is. Mindennek politikai magyarázata az volt, hogy míg a szovjetek október 24. és 30. között hittek abban, hogy Nagy Imre ellenőrzése alatt tudja tartani az eseményeket, 31-én ez már nem így volt, ezért döntöttek a beavatkozás mellett. Miután a moszkvai pártvezetés a politikai megoldásban nem bízott többé – mondván: Nagy Imre „kettős játékot játszik" –, katonaihoz nyúlt.

Eközben Budapesten immár reguláris keretek között, határozottan védelmi jellegű lépések történtek: három körzetre osztották a fővárost, a Petőfi Katonai Akadémia felfegyverezte az egyetemistákat, a piliscsabai ezred fegyverhez juttatta a Baross térieket, megkezdődött a Corvin köziek katonai minta szerinti átszervezése a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia segítségével, a HM pedig a Forradalmi Karhatalmi Bizottság döntése értelmében központilag látta el fegyverekkel a Nemzetőrséget.

A fegyvernyugvás napjaiban indultak újra az alapvető közellátást biztosító üzemek: a kenyérgyárak és vágóhidak. A legsúlyosabb harcok által sújtott belső kerületekben a villamos-, busz- és troliközlekedés nem tudott újraindulni, de október 29-én már lehetett taxit fogni, a külvárosok forgalma pedig zavartalan volt, akárcsak városszerte a posta szolgáltatása. Harmincadikán az élelmiszerüzletek 70 százaléka kinyitott, másnapra pedig a boltok és a vendéglők is ezt ígérték.[201] Október 31-én reggelre, azaz hétnapos kimaradás után lett elegendő kenyér

201 Gárdonyi Jenő: Jelentés Budapest ellátásáról. In: *Magyar Nemzet*, 1956. október 30. 4.

a fővárosban és aznap a fővárosi autóbuszüzemben elkezdték a járművek kijavítását.

Csütörtökre, azaz november elsejére virradóra a kárpátaljai közös határszakaszon át friss, korszerűbb harckocsikkal felszerelt szovjet hadosztályok bevonulása kezdődött Magyarországra. Miután a kormány követelésére Moszkva nem adott erre magyarázatot, Nagy Imre kora este bejelentette a Varsói Szerződésből való kilépését, és deklarálta az ország semlegességét (függetlenségről szó sem eshetett, hiszen Magyarországot megszállták). A nap folyamán Király parancsot adott Budapest körül védelmi öv létrehozására, amely azonban az idő rövidsége miatt nem készült el. Budapesten a honvédek segítségével és járműveivel megkezdődött a romok eltakarítása, főváros szerte zajlott az üvegcserepek összesöprése és a boltok kinyitása. Este, mindenszentek napja lévén, sok ablakban gyertyák jelentek meg, amellyel a forradalom elesett hőseire is emlékeztek.

Október utolsó és november első napján végre a kommunista párt is feladta vezető szerepét és új néven mutatkozott be. Kádár elsején elhangzott késő esti rádióbeszédét, amelyben bejelentette az MSZMP megalakulását, azonban már felvételről közvetítették, hiszen éppen úton volt Moszkvába. A beszédben kijelentette, hogy a „dicsőséges felkelés" válaszút elé érkezett, ahol is fenyegető, hogy „szembe kerülünk a nyílt ellenforradalommal". A párt ezért szakít „Rákosiék népellenes politikájával", és a szocializmus képviseletére hív fel. A beszédben még a fegyveres felkelésben részt vevőket is elismerés illette Kádár részéről, amelyet vagy a kényszer vagy a cinizmus mondatott vele. Az új kommunista párt Intéző Bizottságában rajta és a kormányfőn kívül helyet kapott Donáth Ferenc, a fővárosi rendőrfőnök Kopácsi Sándor, Losonczy Géza, Lukács György és Szántó Zoltán.[202] A két párt direktóriuma lényegében ugyanazokból az emberekből állt,

202 Közli: *A forradalom hangja*. i. m. 370–371.

az új párt csupán megpróbált úgy tenni, mintha az október 31. előtti időkhöz nem lenne semmi köze. Nem csoda, ha a forradalom alatt kénytelen-kelletlen megszüntetett MDP romjain megalakított MSZMP-t Kádár „vitte magával". Az árulás világos volt. Kádár azonban nem a forradalmat árulta el, hiszen azzal sohasem tartott, hanem Nagy Imrét és kormányát, amelyben részt vett. A kérdés egyedül az, hogy mikor árulta el őket? Csak november elsején vagy már jóval előtte? Miközben az MDP-ből MSZMP-vé alakuló kommunista párt két vezető funkcionáriusa, Kádár János (a Nagy-kormány államminisztere) és Münnich Ferenc (a Nagy-kormány belügyminisztere) a Szovjetunióba távozott, a Budapest körüli körletben állomásozó szovjet csapatok megkezdték a harcfelderítést.

Budapest nem érezte magát biztonságban: a főváros körbezárva, országszerte szovjet csapatok állomásoznak, a repülőterek elfoglalva, további megszálló erők érkeznek északkelet felől. Éppen ezért a fegyveres harc győzelme után más eszközhöz nyúlt a forradalom: általánossá kellett tenni a sztrájkot. Miután a belpolitikai változások megvalósulni látszottak, a cél a teljes függetlenség kivívása volt. A forradalmi ifjúmunkások lapja így írt elsején: „A nép nem áll meg félúton. *A függetlenség kérdésében* nem alkuszunk. *Az ifjúmunkások az általános sztrájk folytatása mellett vannak mindaddig, amíg az utolsó szovjet katona elhagyja az ország területét.*"[203] A munkabeszüntetés alól csak a romeltakarítás, az újjáépítés és a közlekedés feladatainak ellátása mentesül – tették hozzá. A munkástanácsok nyomást gyakoroltak a kormányra, amikor a Vasas Magdolna utcai székházában összeültek, a szintén megjelent régi szakszervezeti funkcionáriusokat az ifjúmunkások csendre utasították, és a szovjetek távozását, a gyárak dolgozói önigazgatását és a kompromittált vezetők leváltását követelték.[204]

203 Igaz népi hatalom, – függetlenül, szabadon [sic] In: *Magyar Ifjúság*, 1956. november 1. 1. (kiemelés az eredetiben)

204 Nagy Elek interjúja [1986] Közli: „*Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!*" i. m. 23–24.

November másodikán, pénteken Nagy Imre szóvá tette Kádár „eltűnését" a KGB Budapesten tartózkodó vezetőjének, aki azonban „határozottan visszautasította Nagy Imre gyanakvását", és letagadta, hogy a követségnek köze lenne hozzá.[205] Ez nyilvánvaló hazugság volt, hiszen november elsején Kádár a Parlamentből a szovjet követségre távozott, onnan Tökölre, a Budapest körüli szovjet csapatok parancsnokságára, majd repülővel Moszkvába. Másodikán pedig már Münnichhel együtt a szovjet pártelnökséggel tárgyalt. A nap folyamán Konyev marsall Szolnokra érkezett, a Szovjet Hadsereg magyarországi főhadiszállására, hogy eligazítást tartson. Eközben a katonai előkészületek egész nap folytatódtak, amit a magyar katonai vezetés is tudott, mert repülőgéppel sikerült felderíteni a Budapest körüli csapatmozgásokat. Király Béla törzse véglegesítette a főváros védelmi tervét, amelyben a nagyobb bevezető utakhoz tüzérséget terveztek állásba rendelni. A szovjetek készülődéséről és felvonulásáról egész Budapest tudott: még október utolsó napján Záhonyról jelentették, hogy újabb csapatok lépik át a határt, a megyeszékhelyek szovjet csapatátvonulásokról adtak hírt és a repülőterek körbezárása is ismert volt. Amint az egyetemista forradalmárok lapja írta: *„Záhonynál ömlenek be az oroszok. Repülőtereinket körülvették."*[206] Kelet-Pesten a járőröző nemzetőröket és a körletben állomásozó szovjet csapatokat nem sok választotta el egymástól. A mátyásföldi repülőtér közeléből tudósító riport szerint *„sűrű egymásutánban szürkésbarna foltok ködlenek az esőben. Bokorsávnak nézné az ember, de a hosszú ágyúcsövek árulkodnak: páncélosok sora szegélyezi a repülőteret. Tankok, páncélautók állnak az erdőszéleken."*[207]

205 *Andropov jelentése.* Budapest, 1956. november 2. Közli: *A „Jelcin-dosszié".* i. m. II/16. dokumentum, 82.

206 Pártharcok most? In: *Egyetemi Ifjúság,* 1956. november 4. 1.

207 Baktai Ferenc–Nógrádi Gábor: Két óra a körülzárt Budapest keleti peremén. In: *Népakarat,* 1956. november 3. 1.

Eközben Budapesten megkezdték a villamospályák és áramszedők helyreállítását, az októberi harcokban kevésbé sérült külső kerületekben pedig már a kötöttpályás tömegközlekedés is újraindult. Másnapra ígérték a külvárosi buszjáratok indulását, mintegy 45 vonalon, háromszáz busszal. Úgy folyt az élet a forradalmi Budapesten, mintha a győzelmet semmi sem fenyegetné. A nagyvároson különös hangulat lett úrrá, mégpedig „a váratlan győzelem majdnem őrült reménysége" (Raymond Aron). Október–november fordulóján Budapest győzelemben fürdött.

November első napjaiban a forradalom győzelme után annak értékelése is elkezdődött. Az *Irodalmi Újság*, amely a forradalom első hetében nem jelent meg, másodikán adta ki híres számát, amelyben az írók vonták le a konzekvenciákat. Pálóczy Horváth György vezércikke szerint a fővárosi népfelkelés központi szervezés és értelmiségi előkészítés nélküli ösztönös megmozdulás volt, hiszen: *„Harcunk spontán volt és tiszta. Nem népes értekezleteken történt döntés, senki sem várt utasításra. Amikor ütött az óra, Budapest csatatérré lett, élet-halál harc közben szerveződött egy világváros felkelése."*[208] Déry Tibor hasonlóképpen látta a helyzetet, mert amint írta, ez *„az első győzelmes forradalom, amióta a magyar történelmet jegyzik. Ezt nem egyes emberek, nem politikai csoportok, nem nézetek és vélemények szították és hajtották végre, hanem a népakarat."*[209] Németh László a címlapon „emelkedő nemzetnek" nevezte a magyarságot, amely minden előzetes szervezés nélkül vívta ki forradalmát. Cikke végén őszintén vallott múzsájáról, egy Kálvin téren hősi halált halt felkelőlányról: *„ő int a ház tetejéről: »Rajta, öreg hullajelölt! Ha én odadobtam a szép ifjú életem, mi az neked, szegény emberi maradvány, a magadét megtenni.«"*[210]

208 Pálóczy Horváth György: Lábhoz tett fegyverrel. In: *Irodalmi Újság*, 1956. november 2. 1.

209 Déry Tibor: Barátaim. In: *Irodalmi Újság*, 1956. november 2. 1.

210 Németh László: Emelkedő nemzet. In: *Irodalmi Újság*, 1956. november 2. 1. Vö.: Németh: *A magyar forradalomról*. i. m. 58.

Ugyanebben a számban jelent meg Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című verse, amely az 1956-ot megelőző több mint fél évtized zsigerekbe ivódó félelmét és mindent átható diktatúrájának közérzetét szólaltatta meg, döbbenetesen ihletett szavakkal. Mondván, hogy az a bizonyos megfoghatatlan rossz érzés a hétköznapi és legártatlanabb emberi gesztusokban is jelen volt:

az itt van
a búcsúcsókban,
ahogy így szól a hitves,
mikor jössz haza kedves;

az utcán oly szokottan
ismételt hogy-vagy-okban
a hirtelen puhábban
szorított kézfogásban,

ahogy egyszercsak
szerelmed arca megfagy,
mert ott van
a légyottban

Ugyanekkor Kassák Lajos *A diktátorban* a sztálini zsarnokság megdöntésének elementáris élményét örökítette meg, a forradalom széles körben ismert *Piros a vér a pesti utcán* című megindító költeményében pedig Tamási Lajos írt a harcok áldozatairól, amikor a szabadságért „munkások – ifjak vére folyt".

November elejére a forradalom addigi szakaszát értékelők számára három dolog kristálytiszta volt:

1. a forradalom politikai követelések nyomán indult és visszafordíthatatlan folyamat – tehát nem gazdasági igények miatt vagy a rendszer reformja érdekében indították, lassítani és mérsékelni nem lehet, mert mozgása öntörvényű és belső logikát követ;
2. a forradalom győzelmét a többségükben fiatal felkelők (diákok, ifjúmunkások, ipari tanulók) fegyveres harca vívta ki – azaz győzelme nem a régi politikai elit vagy az újabban (újjá)alakult pártok műve;
3. a politikai mozgalom célja a szabadság és a nemzeti függetlenség kivívása, amelyhez harmadik törekvésként társul a népi önigazgatás kívánalma – vagyis a régi és a még régebbi rezsimek restaurációja helyett a forradalom új, autentikus céllal lép fel.

November harmadikán, szombaton az újjáalakult pártok képviselőinek bevonásával koalíciós kormány alakult, ismét Nagy Imre vezetésével. A kabinetben újra helyett kaptak az FKgP eddig is kormánytag képviselői (Kovács és Tildy), valamint rajtuk kívül még B. Szabó István, most már csatlakoztak hozzá a szociáldemokraták is (Fischer József, Kelemen Gyula és Kéthly Anna), továbbá bevonták a parasztpártiakat (őket Bibó István és Farkas Ferenc képviselte). A tizenkét tag negyedét az új kommunista párt, az MSZMP adta (a miniszterelnökön kívül: Losonczy és Szántó Zoltán személyében). Maléter Pál honvédelmi miniszter egyik párthoz sem csatlakozott. Kádár és Münnich ezúttal kimaradt a kormányból. A kormány hivatalosan csak ezen a napon vált el a kommunista párttól, és az 1945–1947 közötti „koalíciós idők" összetételét idézte, de a forradalom kivívói (a felkelők) és biztosítói (a munkástanácsok) nem képviselhették benne magukat.

A két legfontosabb novemberi lépés, vagyis a semlegesség kinyilvánítása (azaz a Varsói Szerződésből való kilépés deklarálása és a szovjet csapatok teljes kivonásának kezdeményezése) és a több párt részvételével megalakított kabinet bejelentése (tehát a diktatórikus egypártrendszer felől a parlamentáris demokrácia irányába megtett lépések), csupán a forradalom legelső követeléseinek tudomásulvételét jelentette. Ezek szerint október 23-a végül is november másodikán–harmadikán győzött volna, ugyanis ekkorra vált hivatalossá az ország semlegessége és formálissá a kommunista párt kizárólagos hatalmának megsemmisülése. A forradalom persze a hatalom tudta és beleegyezése nélkül is győzött, csak a „nagypolitikának" tartott tíz–tizenkét napig, hogy ezt önmaga is beismerje. Amint Aron megfogalmazta: Nagy Imre és kormánya mindvégig „nem volt képes irányítani vagy mérsékelni a forradalmat", noha mindkettőre kísérletet tett.[211]

Bár november első napjaiban a kormány utolérte a népet (amely persze a forradalom logikájából következően már ismét előbbre járt), az világossá vált, hogy e kettő elszakadt egymástól. Egyfelől, mert a nép a forradalmat Nagy Imre és kormánya nélkül és annak ellenére valósította meg, hiszen volt hozzá ereje (elsősorban a fegyveres felkelés és a munkástanácsok által); másfelől, mert ugyan a Moszkvával való szakítás küszöbére érkező kormány most már kénytelen volt a népre támaszkodni, eközben azonban a forradalmat továbbra is mérsékelni, annak alanyát pedig lecsendesíteni igyekezett. Ez a kettős dinamika október 24-étől november 3-áig meghatározta az eseményeket. Röviden: a forradalom járta a maga útját, a kormányfő pedig október–november fordulóján ráébredt, hogy nem lehet egyszerre megfelelni a népnek és a szovjeteknek is, ám mire erre rájött, a nép fegyveres ereje és önszerveződése már olyan erős lett, hogy nem kért a kormányból, ám eközben a szovjetek is más megoldás után néztek.

211 Raymond Aron: *Budapest, 1956: egy forradalom sorsa* [1966] In: *'56 és a franciák.* i. m. 239.

Nagy Imre 1956/57 fordulóján, snagovi fogságában úgy látta, hogy ha a pártvezetés és Moszkva nem dönt a fegyveres beavatkozás mellett, akkor a forradalom nem válik fegyveres felkeléssé és a politikai követelések sem radikalizálódnak. Felfogása szerint ezek hiányában „meg lehetett volna állni az 1953. júniusi platformon".[212] Vagyis Nagy Imre 1) a fegyveres felkelést a szovjet beavatkozás által kiprovokált következménynek tartotta (noha az államvédelem fél nappal előbb lőtt a népre, mint a szovjetek), 2) a forradalom 1953-as programon jócskán túlmenő követeléseit helytelenítette, és azokat a Gerő-féle pártvezetés döntéseire adott reakciónak minősítette. Úgy látta, hogy a kommunista pártvezetés merevsége és a megmozdulásra válaszoló szovjet erőszak indukálta az ő céljainál sokkal radikálisabb követeléseket (többpártrendszer, a szovjet csapatok azonnali kivonása, függetlenség), amelyek tehát ezek nélkül nem történtek volna meg. Ezzel pedig sem a forradalom autonóm logikáját, sem a szovjetellenes szabadságharcot nem ismerte el. Vagyis úgy gondolta, hogy a többpártrendszer, a koalíciós kormányzás, a semlegesség deklarálása inkább (előre siető) kompromisszum volt, amelyet kikényszerítettek, semmint önként vállalt cél – és akkor még nem beszéltünk a társadalmi önigazgatás elismeréséről! Ráadásul Nagy Imre mint a pártvezetés mindenkori magas rangú tagja, nem egyszerűen csak sodródott az eseményekkel és a párt uralkodó véleményével, majd egy adott pillanatban – mintegy a forradalom mellé állva – kilépett ez utóbbi keretei közül, hanem mindvégig részt vett a legrosszabb döntések meghozatalában, aztán amikor látta, hogy ezek többet ártanak, mint használnak, élére állt annak, amit addig ellenzett.

212 Nagy Imre: *Gondolatok, emlékezések* [1957] In: Uő: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–57.* Szerk.: Vida István. Gondolat Nagy Imre Alap. Bp. 2006. 57. Vö.: Rainer M. János: Nagy Imre, 1956 és a szocializmus. In: *Korunk*, 2016. 10. szám és Uő: Nagy Imre „végrendelete". A snagovi politikai feljegyzések. In: *Európai Utas*, 2005. 2. szám. Nagy Imre alakjára és forradalom alatti szerepére lásd bővebben: Méray Tibor: *Nagy Imre élete és halála* [1958] Bibliotéka, Bp. 1989. és Rainer M. János: *Nagy Imre – Politikai életrajz.* II. *1953–1958.* 1956-os Int. Bp. 1999.

A november eleji napokban látni lehetett, hogy a lakóhelyi és munkahelyi autonómiák, forradalmi tanácsok nemcsak a *kommunista* irányítást szüntették meg, hanem a bürokratikus–centralizált *hierarchiát* is eltörölték. Az MDP és a kormány kommunista szervezetként és adminisztratív központi apparátusként október végére egyaránt elveszítette hatalmát, de a kis-, majd nagykoalíciós kormánynak sem jutott belőle sok. Kevés szó esik az önigazgató szervek autonóm irányítás iránti természetes igénye mellett egy másik, legalább ennyire jellemző vonásáról, ti. hogy felszámolták a bürokratikus irányítást, amely a kommunista politikai–gazdasági modellre (is) fokozottan jellemző volt.

Bár a „mi lett volna ha" kérdések valóban túlságosan tág perspektívát nyitnak az értelmezhető válaszok megszületéséhez, nem kell sok fantázia, hogy belássuk: amennyiben a végzetes szovjet támadás nem (vagy jóval később) indul meg Magyarország ellen, a munkás- és más népi önigazgatás rövid időn belül komoly fejfájást okozott volna Nagy Imrének; hiszen: 1) november elejére ők, s nem az immár koalíciós kormány ellenőrizte az országot, 2) a tél beköszöntével a már október végén kezükbe került áram- és fűtésellátás, valamint a kommunális szolgáltatások nagyon komoly politikai ütőkártyát adnak a kezükbe, 3) a hatalom alanyáról egészen más elképzelésük volt, mint a kormánynak, 4) mely utóbbit maximum ügyvivőnek tekintettek. Az újabban átalakult Nagy-kormány, valamint az országot irányító népi önigazgató szervek, kiegészülve a fegyveres felkelőkkel, úgy érkeztek el a szovjet támadás küszöbére, hogy merőben eltérő politikai koncepcióval rendelkeztek, s kettejük közül a nép volt az erősebb.

Angyal István tökéletesen megfogalmazta a forradalom politikai dinamikáját, amikor azt írta: „az egész forradalom alatt a helyzet" úgy állt, hogy *„a kormányok, a Parlament, a politikusok kullogtak az események után. Míg a Parlament tárgyalt és vitatkozott és gondolkozott a következő*

lépésen, a nép az utcán cselekedett, csinálta a forradalmat a gyakorlatban [...] A Parlament csak konstatálni tudta a történteket, de nem irányítani a forradalmat."[213] A forradalom fedezete mindvégig a fegyverben maradó felkelők (nemzetőrök), a forradalom alatt eleinte passzív, most már hozzájuk csatlakozott honvédek, a sztrájk mellett kitartó munkások és a várost élelmező vidék kitartása volt. Míg az ún. „második Nagy Imre-kormány" csak szaladt az események után, és jókora késéssel – s akkor is kényszerűségből – teljesítette a követeléseket, amely késedelem során azonban minden elmulasztott napért elesett felkelők halálával kellett fizetni; addig a „harmadik Nagy Imre-kormány" november harmadikára utolérte a forradalmat, pontosabban annak egy korábbi szakaszát. A polgári pártokkal kibővített kormány és a szovjet csapatok távozására vonatkozó *remény* immár kevés volt: a forradalom fegyveres és sztrájkoló képviselői teljes és közvetlen képviseletet, valamint azonnali kivonulást akartak. Bürokrácia nélküli közvetlen hatalmat és függetlenséget – most!

A corvinisták közleményeit is megjelentető egyik lapban az állt, hogy a koalíciós kormányzás (amely ráadásul a cikk születésekor még nem is volt teljesen koalíciós) ugyan előrelépést jelent, de ettől „még nem mondhatjuk, hogy a kormány és a forradalmi erők között megszületett a teljes összhang", a bizalmatlanság megszűnéséhez ugyanis egyedül az vezet, hogy „a forradalmi erők jelentős közvetlen képviselethez jussanak a kormányban".[214] Dudás pedig már október vége óta követelte, hogy kooptálják a kabinetbe a felkelők képviselőit. A kiragadott példákból is világosan látszik, hogy bár az egypártrendszerű diktatúra után komoly előrelépést jelentett, hogy a kormány a parlamentáris demokrácia útjára lépett és ezzel együtt a kommunista párt elfogadta a többpártrendszert,

213 Angyal *István saját kezű vallomása.* i. m. 114.

214 Lóránt György: A forradalmi erők és a kormány. In: *Magyar Szabadság,* 1956. november 1. 2.

sőt Nagy Imre személyében olyasvalaki állt az ország élén, aki „nemzeti minimumot" jelentett, mégsem volt teljes a politikai képviselet.

A forradalom két legnagyobb ereje: a fegyveres felkelők és a munkástanácsok egyaránt közömbösek voltak a pártalakulások iránt – a fegyveres forradalmárok bizalmatlanok voltak velük szemben, és nem egy felkelőközpontból kizavarták a pártaktivistákat, a gyári és kerületi önigazgatás szervei pedig nem pártokon keresztül, hanem *közvetlenül képzelték el a képviseletet.* Az egyre inkább ideiglenesnek és csupán a kiírandó választásokig hivatalban lévőnek gondolt Nagy Imre-kabinetben nem kaptak szót azok, akik – fegyverrel és/vagy sztrájkkal – rábírták a hatalmat a forradalom elismerésére, a szovjeteket pedig kiszorították Budapestről. Az erre vonatkozó követelések mögött ugyanazok álltak, akik a diáktüntetésből forradalmat, a forradalomból pedig népfelkelést csináltak: ifjúmunkások, fiatal felkelők, fegyvert fogó ipari tanulók.

Míg a korábbi „tisztán kommunista" kormányból (fél)polgári kabinet alakult, az ország számos helyén nem a néhány napja alakult pártok, hanem az önigazgatás egy hét óta spontán kialakult szervei vették át a hatalmat: nemzeti bizottságok és forradalmi tanácsok, munkástanácsok. Végső soron fennállt a veszélye annak, hogy a fegyveres felkelés és az autonómia szervezetei egyesülnek, és kialakul egy *fegyveres önigazgatás.* Az októberi forradalom pár nap alatt létrehozta fegyveres és önigazgatási szerveit, amelyek november elejére új struktúrát adtak az országnak. Amint Arendt bölcsen megjegyezte: „*A magyar forradalom egyik legmeglepőbb vonása az, hogy a tanácsrendszernek ez az alapelve itt nemcsak újból megjelent, hanem tizenkét rövid nap alatt a benne rejlő lehetőségek nagy része is láthatóvá vált.*"[215]

Harmadikán alakult meg a Nemzetőrség Főparancsnoksága (főparancsnoka Király Béla, helyettese Kopácsi Sándor rendőrezredes lett),

215 Arendt: *A totalitarizmus gyökerei.* i. m. 625.

amelyet a felderítés által jelzett, közelgő szovjet támadásra készülve operatív törzsként állítottak fel. Király fontos felismerése az volt, hogy a forradalom vívmányait csak a forradalmi harcot megvívó felkelőkkel együtt, rájuk támaszkodva lehet megvédeni.[216] Budapestet elképzelhetetlen lett volna novemberben az októberi felkelés résztvevőinek felfegyverzése és megszervezése nélkül védelmezni.[217] A Bárány János vezette Tompa utcaiak aznap adták ki negyedik számú „harci röplapjukat". Ezen az újabb harcra készülve, a következő állt: *„Bajtársak! Bővítsétek harci tapasztalataitokat a honvéd bajtársaktól szerzett szakismeretekkel! Ismerjük meg alaposan a robbanó és robbantó fegyvereket: a kézigránátot, gyújtólövedékeket és nem utolsósorban az automata fegyvereket."*[218]

Aznap az Országházban lezajlott a magyar–szovjet csapatkivonásról szóló első tárgyalás, ám a szovjetek nem árulták el, hogy az előző napon Moszkvában döntés született a bábkormányról. A szovjetek ravaszkodására jellemző, hogy a tárgyaláson a komoly politikai, katonai és diplomáciai kérdések helyett olyan marginális dolgokról esett szó, mint például a kivonuláskor játszott katonazene. A védelmi előkészületek tovább folytatódtak: a Néphadsereg alakulatai közül az esztergomi légvédelmi tüzérosztály ütegei elfoglalták kijelölt helyüket Soroksáron és a Juta-domb térségében, más alakulatok a Nagykőrösi és a Határ úthoz, a Jászberényi és a Kőbányai úthoz vonultak, illetve Kőbányán és Csepelen is állást foglaltak. A nap második felében a szovjet csapatok csellel lefejezték a katonapolitikai vezetést: Tökölön a tárgyalásra kiküldött magyar

216 M. Kiss Sándor: *A Nemzetőrség szerepe az 1956-os forradalom és szabadságharcban.* In: Uő: *Közelítések – 1956.* i. m. 115.

217 Ez kísérletiesen hasonlít arra, ami 1870-ben a porosz ostrom alá került Párizsban történt, hogy ti. *„Párizst azonban nem lehetett megvédeni anélkül, hogy munkásosztályát felfegyverezzék, tényleges haderővé szervezzék, soraikat magában a háborúban képezzék ki."* (Karl MARX: *Polgárháború Franciaországban* [1870–71] Ford. nélk. Kossuth, Bp. 1981. 46.)

218 ÁBTL, V-143260/2. Nagy József és ts. i. m. 219.

delegációt – köztük a honvédelmi minisztert és a vezérkari főnököt – Ivan Szerov, a KGB vezetőjének jelenlétében elfogták, és ezzel egyidejűleg körülzárták a Ferihegyi repülőteret. Mindeközben Moszkvában fontos döntés született: maga Hruscsov döntött úgy (Tito javaslatára), hogy ne Münnich, hanem Kádár legyen az ellenkormány vezetője. A szovjetek úgy készültek a második intervencióra, hogy a védelem katonai megszervezését ellehetetlenítették, a regnáló kormány helyett kollaboráns kabinetet szerveztek, Nagy Imrét pedig elszigetelt helyzetben tudták.

Ugyan teoretikus természetű a kérdés, de érdemes feltenni: vajon az intervenció és a bábkormány a független vagy az önigazgató Magyarország kialakulásának veszélye miatt vált-e inkább szükségessé? A Nagy Imre-kormány elmozdítása ugyanis még nem oldotta volna meg a szovjetek másik problémáját: az önmagát kormányzó népét, hiszen az a hatalom beleegyezése nélkül is létrejött. Jegyezzük meg, hogy a fegyveres ellenállás brutális leverése után nem kevésbé erőszakosan számolták fel a munkástanácsokat, amelyek ráadásul nemcsak a megszállást és a restaurált rendszer működtetését lehetetlenítették el, de annak ideológiája ellen is végzetes kihívást intéztek. Mindebből az következik, hogy a forradalom győzelme után vette kezdetét egy hosszabb *láthatatlan történet*, amely a népi önigazgatás megszületését eredményezte (volna) Magyarországon.

Még a röplapok és újságcikkek politikai programtöredékeiből is kiolvasható egy *nemzeti szindikalista forradalom erőfeszítése*, amelyet persze természetéből fakadóan nem hosszas viták és értelmezések sokasága, hanem *spontán* tettek, hősies gesztusok és az önszerveződés ereje formált. Georges Sorel minden bizonnyal egy ehhez hasonló világtörténelmi fordulatra gondolt, amikor az általános sztrájk mítoszáról, a kényszertörő erőszak erkölcsnemesítő hatásáról és az óvatos reformizmust a fennálló rendszerrel együtt elsöprő forradalom energiájáról írt.

A soreliánus fogalmak mindegyike a valóságos gyakorlatban is megjelent az 1956-os magyar forradalomban. Az októberi felkelés magába sűrítette ugyanis a rendszer struktúráinak erőszakkal való *azonnali*, kompromisszummentes szétrombolását és helyükbe egy új világ létrehozását, amely a régi rendtől független autonóm szerveződésen és magasabb rendű erkölcsiségen alapul.[219]

A forradalom utolsó győztes napja szombatra esett: az ország várta a rákövetkező vasárnapot és az új hét indulását, amelynek első napján a tervek szerint megszűnt volna a sztrájk és a termelés mellett a közigazgatás, a közlekedés, a tanítás és az áramellátás is teljesen újraindult volna. Már aznap újraindult az autóbusz-közlekedés és két napja munkába álltak a vasutasok. Harmadikán vetődött föl a legerősebben, hogy a forradalom győzelme után a gyárakban most már újrakezdődhet a munka. A Darugyárban már pénteken dolgoztak, szombaton további angyalföldi gyárak álltak munkába, hétfőre pedig az egész XIII. kerület ígéretet tett a sztrájk beszüntetésére. A III. kerület jelentősebb ipari nagyvállalataiban: az Óbudai Hajógyárban és a Goldberger Textilüzemben is így döntött a munkástanács. A Láng Gépgyárba már előző nap bementek a dolgozók, a Ganzban pedig szombaton munkába álltak. A két legjelentősebb munkás-önigazgató szervezet, a Csepeli Központi Munkástanács és az Újpesti Forradalmi Bizottság – amelyre nagy befolyással bírt az Egyesült Izzó munkástanácsa – is úgy döntött, hogy ötödikén felveszik a munkát.

219 Georges Sorel: *Gondolatok az erőszakról* [1908] Ford.: Szénási Éva. Osiris, Bp. 1994. 1956 és az erőszak viszonyáról lásd: *1956: erőszak és emlékezet.* Szerk.: Müller Rolf–Takács Tibor–Tulipán Éva. Jaffa, Bp. 2017. és Horváth Sándor: Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban: forradalmi terek elbeszélése. In: *Múltunk*, 2006. 4. szám.

Háború Magyarország ellen – 1956. november 4–11.
Négynapi előkészület után döntött úgy a szovjet vezetés, hogy a magyar forradalmat eltiporja, az ország semlegességét megszünteti, és visszaállítja az október 23. előtti politikai állapotot. Azaz továbbra is megszállja Magyarországot, és az élére szovjetbarát kormányt ültet. Miután ehhez sem politikai, sem katonai értelemben nem álltak rendelkezésre hazai erők, a második intervenciót egyedül a Szovjet Hadsereg hajtotta végre, kollaborációra hajlandó erőket pedig Moszkvából hozott. Miután Magyarországon nem akadt kipróbált sztálinista vezető politikus, hiszen Rákosi az év nyarától, Gerő pedig október legvégétől a Szovjetunióban tartózkodott, a régi MDP-gárda itthon tartózkodó többi tagja (Farkas Mihály, Péter Gábor, Révai József) pedig alkalmatlan volt a feladatra, ráadásul Hruscsov sem akarta visszaengedni a hatalomba a gyűlölt sztálinistákat, így csak a Kádár-csoportra támaszkodhattak.

Vasárnapra virradóra, november 4-én hajnali 4 órakor a Népligetből, a Gellért-hegyről, a Kamaraerdőből és a városon kívülről megkezdődött a Budapest elleni tüzérségi támadás, ágyúkkal, tarackokkal és nehézaknavetőkkel. A nagyobb utakon a T-54-esek, a nehézharckocsik és a páncélozott önjáró lövegek beléptek a főváros területére. A novemberi „Vihr"-hadművelet jelentősen eltért az októberi beavatkozástól, hiszen a cél is más volt: a második intervenció a „belső zavargás" leverése és a „rend helyreállítása" helyett *egy másik ország elleni háború volt*, amelyben az irreguláris erők mellett most már a reguláris hadsereg is ellenségnek számított.[220] Egyfelől, mert a Néphadsereg bizonyos alakulatai kivették a részüket a védelemből, másfelől, mert megelőző jelleggel ellenségnek nyilvánították őket (a laktanyákat és repülőtereket a Szovjet Hadsereg körbevette, a Petőfi laktanyát rövid összecsapás után egy óráig tűz alatt tartották). Jól jellemzi a konkrét ellenségességet,

220 PALÁGYI, i. m. 11.

hogy a honvédség 1956-ban elszenvedett halálos áldozatai (körülbelül 250–300 fő) közül 16 százalék a szovjetekkel vívott tűzharcban, további 46 százalék pedig egyoldalú szovjet támadás során vesztette életét – vagyis a Néphadsereg kötelékéhez tartozó halálos áldozatok kétharmadával a szovjetek végeztek![221]

Noha a kormány deklarálta az ország semlegességét, és hivatalos tárgyalások kezdődtek a csapatkivonásról (amelyet a szovjetek aligha gondoltak komolyan), nem volt tisztázott a két ország közötti diplomáciai viszony. Így klasszikus értelemben nem, de a bevetett eszközök mennyiségét és a szovjetek részéről választott harceljárását tekintve bízvást nevezhetjük háborúnak azt, ami Budapesten november 4-e után és még egy héten keresztül zajlott. Éppen ezért – a jogi és katonai megszorításokat most mellőzve – összehangolt, több fegyvernemet egyszerre bevető háborúról kell beszélnünk, amely két ország között zajlott, és amelyet politikai okokból indítottak.[222] Utóbbival kapcsolatban Arendt egyenesen a „totalitárius imperializmus" hódító háborújáról írt.[223]

A lakott területekre mért tűzcsapás váratlanul érte a főváros védőit, akik többnyire az októberben is bevált módon jártak el. Az új haditerv azonban most már nem gyalogsági támogatás nélkül küldte harcba a sérülékeny páncélozott járműveket és a korszerűtlen T-34-eseket, mindenféle felderítés, helyismeret és tüzérségi támogatás nélkül; hanem a napokig tartó tüzérségi támadás után, pontos térképekkel és nagy tűzerejű

221 Tulipán: *A forradalom és szabadságharc humán veszteségei.* i. m. 103.

222 Horváth Miklós: *1956 – Az első háború két szocialista ország között.* In: Korrajz 2007. XX. Század Int. Bp. 2007. Az „első háború szocialista országok között" fordulatot Király Béla használta először egy 1981-es előadásában, amelyben a november 4-én induló második intervenciót háborús aktusnak minősítette. (Király Béla: *Honvédségből Néphadsereg.* Co-Nexus Prít-ter Kiad. Bp. 1989. 245–246. [a kötet 1956-tal kapcsolatos részei 1981-ben keletkeztek])

223 Arendt: *A totalitarizmus gyökerei.* i. m. 627–636. és Uő: *Die Ungarische Revolution und der totalitäre Imperialismus.* i. m. 7–9.

gépkarabélyokkal felszerelt gyalogsággal hatoltak be a városba a modern közepes- és nehézharckocsik. Tanulva az októberi vereségből, a szovjetek a harceljárást is megváltoztatták: a háztömböket harckocsikkal vették körül, a nagyobb utakhoz kivezető kisebb keresztutcák torkolatát páncélosokkal elállták és belőtték, az össztűz után pedig gyalogsági rohammal foglalták el az épületeket. A lövészek mellett ejtőernyősdeszant-egységeket is bevetettek.[224]

A főváros elleni támadás lépcsői a következők voltak: 1) Budapest körülzárása (ez még október 31. és november 2. között megtörtént), 2) tüzérségi előkészítés, majd bevonulás a főútvonalak mentén (november 4-én), 3) a reguláris hadsereg lefegyverzése (szintén november 4-én és a rákövetkező napokban), végül 4) a felkelőközpontok legázolása.

Az egyórás tüzérségi előkészület után – amely olyan pokoli volt, hogy a város minden részén hallani lehetett –, reggel 5 órakor különböző irányokból szovjet hadoszlopok törtek be Budapest területére. A nyugati irányból megkezdett támadás rövid idő alatt elérte a Széna teret és a Móricz Zsigmond körteret. Pestet kelet felől három irányból is megtámadták: északkelet-kelet, valamint délkelet felől. Ennek megfelelően a Thököly út, az Üllői és a Határ út, valamint a soroksári Nagykőrösi út voltak a felvonulás főbb csapásirányai.

A főváros ostromát és elfoglalását ez alkalommal is a Különleges Hadtest kapta feladatul, amelyet az eddig is bevetett három hadosztály mellett harckocsi- és tüzéregységekkel, sőt deszantosokkal egészítettek ki. Három körzetük is megegyezett az októberivel, és számítani lehetett arra, hogy újra a főváros délkeleti részén ütköznek a leghevesebb ellenállásba. A túlerő világosan megmutatkozott: a szovjetek Budapesten a forradalom

224 A Szovjet Hadsereg légierőt nem vetett be az ellenállás megtörésére Budapesten, ám Sztálinváros (ma Dunaújváros) védői ellen igen. Miután a védők nem adták meg magukat, az ostromban november 7-én MiG-17-eseket is használtak.

Felkelők géppuskával (Michael Rugier felvétele, Getty Images)

első napjaiban hatezren, október végén hozzávetőleg húszezren, a második intervenció idején viszont már közel 33 ezren voltak (összehasonlításképpen: az ország többi részét ugyanennyi katonával szállták meg). A főváros elfoglalásához 1142 harckocsit és önjáró löveget, 350 ágyút és aknavetőt, valamint 179 légvédelmi löveget vetettek be. A fegyveres védők ehhez képest maximum hétezren voltak, és mindössze legfeljebb féltucat (zsákmányolt vagy átállt) harckocsijuk volt, azokat sem igen tudták harcba vetni, a még októberben az ellenségtől megszerzett és a Néphadsereg részéről melléjük állított tüzérségi eszközeik között pedig csupán 25 ágyú és aknavető, 35 légvédelmi löveg és egyetlen sorozatvető volt.[225]

A kormányfő komoly politikai bűnt követett el, hiszen amikor a szovjet csapatok már beléptek Budapest területére, akkor sem adott parancsot az ellenállásra, pedig Király Béla valósággal könyörgött neki. Király november harmadikáról negyedikére virradó éjjel, éjfél után kapott hírt arról, hogy a szovjetek megközelítették a Budapest körüli védelmi állásokat, majd Nagy Imrét arra kérte, adjon ki kiáltványt, amelyben a magyar csapatokat védelmi harcra rendeli. Nagy Imre ezt megtiltotta. Hajnalban, amikor egy szovjet harckocsioszlop már a főparancsnokság Deák téri épülete előtt haladt el és a Parlament felé vette az irányt, ismét felhívta a kormányfőt, aki azonban nem kért több jelentés, majd ezt követően nem lehetett telefonon elérni.[226]

Nagy Imrének másfél órával a tüzérségi támadás megindulása után elhangzó rádiószózata, amely szerint: *„Csapataink harcban állnak. A kormány a helyén van"*, vitán felül drámai, ám kétséges volt. Egyfelől ugyanis

225 A második intervenció harcaira vonatkozó adatokra felhasználtuk: Fórsi: *Budapest ostroma 1956.* i. m.; Uő: *Corvinisták 1956.* i. m.; Uő: *Ferencváros 1956.* i. m.; Uő: *Kőbánya 1956.* i. m.; Uő: *Zugló 1956-ban.* i. m.; Horváth: *1956 hadikrónikája.* i. m. 415–435. és Molnár: *A Vörös Hadsereg magyarországi hadjárata 1956-ban.* i. m.

226 Az esetet leírja: Király: *Honvédségből Néphadsereg.* i. m. 279–280. Vö.: Horváth: *1956 hadikrónikája.* i. m. 419–420.

a várost többnyire a Nemzetőrséghez tartozó felkelők védték, a csatlakozó honvédekkel együtt (a csapatoknak a HM épületében tartózkodó ex-miniszter Janza megtiltotta az ellenállást); másfelől a kabinet ekkorra már megszűnt létezni. Nagy Imrét híveivel és Losonczy Gézával együtt a jugoszláv követségre csalták, Tildy a szovjet támadással egy időben elhagyta az Országházat, Malétert egy nappal korábban már letartóztatták, a többi miniszter lakásán tartózkodott, minisztertanácsi ülés tehát nem volt. A kormány képviseletében egyedül Bibó István államminiszter maradt hűségesen a helyén, vagyis a törvényhozás rövidesen elfoglalt épületében. Az Elnöki Tanács elnöke, Dobi István – a Rákosi-diktatúra alatt előbb miniszterelnök, majd egészen 1967-ig ezen tisztségének birtokosa – ittasan ődöngött a Parlament épületében. A Magyarország ellen indított háborúval egy időben, Szolnokon a Kádár-féle ellenkormány felhívást intézett az országhoz, amelyben november elsejével megszűntnek nyilvánította kapcsolatát a Nagy Imre-kormánnyal, mondván, hogy az „a reakció nyomása alá került", és tehetetlen az „ellenforradalmi veszéllyel szemben". A kollaboráns kabinet (amely még össze sem állt) a Szovjet Hadseregre támaszkodva jelentette be igényét az ország vezetésére; két vezetője, Kádár és Münnich a Budapest elleni hajnali tűzcsapással egy időben érkezett Moszkvából Szolnokra. A nemzetőrök politikai és katonai szempontból is egyedül maradtak az országra bejelentés és hadüzenet nélkül rátörő inváziós szovjet túlerővel szemben.

Miközben a vidéki és fővárosi honvédalakulatok nagy részét a betörő szovjetek bekerítették és lefegyverezték, Király elvben az ellenállás folytatása mellett döntött, de a Szabadság-hegyről nem állt összeköttetésben a Nemzetőrség alakulataival, amelyek spontán védekezésbe kezdtek. Így azokat nem tudta – és látva az erőviszonyokat, nem is akarta – sem irányítani, sem szervezett ellenállásra parancsolni. Vélekedése szerint célja csak annyi volt, hogy *„ha Nagy Imre mégis köt valamilyen*

elfogadható kompromisszumot, akkor legyen valami szervezet, amire támaszkodhat".[227]

Pusztán katonai szempontból az eredményes védekezés valóban lehetetlen volt. Ennek ellenére a légvédelmi és páncéltörő ágyúkkal felszerelt honvédségi alakulatok és a felkelők több helyen sikeresen vették fel a harcot a behatolókkal. Ahová a katonák nehézfegyvereket hoztak és irányították a tüzet, ott nagyobb volt az esély a sikeres ellenállásra és jobban el is húzódtak a harcok. Kőbányán súlyos harcok alakultak ki. A felkelők a Néphadsereggel együttműködve az Éles sarokra és a Zalka Máté térre (ma Liget tér) légvédelmi ütegeket vontattak. Az Éles sarokra kora reggel két T-34-es érkezett, amelyből egy megsemmisült, majd a kora délután odavonuló, négy tankból álló harckocsioszlopot támadták meg olyan sikeresen, hogy mindegyik találatot kapott, és csak egy tudott elmenekülni. A Néphadsereg részéről a legsikeresebb szervezett ellenállást a (Kádár-rendszerben nem véletlenül elhordott) Juta-dombnál lévő légvédelmi tüzérosztály fejtette ki, Rémiás Pál hadnagy és Kicska János főhadnagy vezetésével. Az idevontatott páncéltörő lövegek és légvédelmi ütegek igencsak érzékeny veszteségeket okoztak a támadóknak: negyedikén délelőtt két tankot és egy személygépkocsit lőttek ki, amely az állásaik előtt elvonuló hadoszlop része volt. A csepeli Imre téren állást foglaló légvédelmi tüzérek a felkelőkkel együtt páncéltörő ágyúval semmisítettek meg egy páncélautót és egy tankot. Újpesten, Zuglóban, Kispesten, Pesterzsébeten és Angyalföldön is heves ellenállásba ütköztek a megszállók, már az első napon.

A Baross téren előzőleg két löveget állítottak fel: az egyiket a Kerepesi útra, a másikat a Fiumei útra irányítva. Előbbi vélhetően nem volt beirányozva, és amikor kezelőszemélyzete elvétette a lövést, az útról közeledő szovjet harckocsi válaszul telibe találta az ágyút. A helyi Nemzet-

227 Király, i. m. 285.

őrséget október 31-e óta vezető élmunkás műszerész, Nickelsburg László („Zsidó Laci") értelmetlennek tartotta a további harcot, és sebesülten visszavonult. A Keleti pályaudvarnál még napokig tartó szórványos lövöldözések az erzsébetvárosi felkelők védekezését jelezték. Nem messze innen, a Thököly út és a Dózsa György út metszéspontján is felvették a megszállókkal a küzdelmet. A „pokol kereszteződésében" zajlott le Erzsébetváros-Zugló legnagyobb ütközete.

A Corvin köz ellen szintén az általános támadás napján indultak harcba a szovjetek. Az októberi csapatmozgásokhoz hasonlóan a Nagyvárad tér és a Boráros tér felől támadtak: kora reggel tizenöt páncélautó és hat harckocsi indult rohamra a Corvin ellen. A Kisfaludy utca Üllői úti torkolatához páncélos állt, és ezzel az ottani felkelőcsoportot elvágták a Práter utcaiaktól. A késő délelőttig tartó ütközetben súlyos vereséget szenvedve vonultak vissza a szovjetek. Ekkorra a Corvin felé vezető keresztutcák (Kisfaludy, Vajdahunyad, Nagytemplom) Üllői úti kijáratain kisebb-nagyobb szervezett felkelőközpontok alakultak, amelyek most már összehangoltan vették fel a harcot az Üllői úton és a Nagykörúton vonuló hadoszlopokkal, amelyek elindulásáról riadóláncuk révén már jó előre tudtak. A tankokat kilövő páncéltörőt ekkor Mesz János („Falábú Jancsi") alkalmi munkás irányozta. Két héttel később a támadás első napján szerzett sérülésébe halt bele. A ferencvárosi felkelők közül a Ráday utcaiak és a Tompa utcaiak szintén összehangolt védelmet folytattak a Nagykörút hozzájuk közel eső szakaszán, a Tűzoltó és a Berzeviczy utcaiak s a Ferenc tériek pedig az Örökimádás templom, a Nagyvárad tér és a Mester utca környékén együtt védekeztek. A támadás első két napján a két kerület fegyveresei közösen vették fel a harcot az Üllői úton bevonuló támadókkal.

A VII. kerületben az októberinél sokkal hevesebb és kiterjedtebb harcok folytak az első naptól kezdve. A kerület felkelőcsoportjai ezúttal

szervezetten védekeztek: a Rákóczi utat a Baross tértől a Blaha Lujza térig lezárták a két végén elhelyezkedő felkelőcsoportok, a Rottenbiller utcát átszelő keresztutcákat és a Király utca körútig terjedő részét az Izabella utcai felkelők ellenőrizték, az utcájáról elnevezett Wesselényi-zászlóalj pedig a körút New York kávéháztól a Nyugati pályaudvarig terjedő részének, valamint egy sor utcának (Aradi, Csengery, Hársfa) és térnek (Almássy, Hunyadi, Klauzál, Rózsák) a védelméről gondoskodott. Erzsébetvárosban Steiner Lajos alkalmi munkás szervezte meg az ellenállást november 4. és 10. között.

A Széna téri felkelők nagyobb része november 4-én este letette a fegyvert, a csoport vezetője, Szabó János és társai a Mechwart-ligetnél található KSH-épületbe vonultak vissza, mások a Rózsadomb felé menekültek. Miután másnap a környéket heves tűzcsapás érte, a Széna tériek innen a budai hegyekbe vonultak. Buda másik jelentős felkelőközpontja, a Móricz Zsigmond körtéri napokig kitartott.

Este hétkor Zsukov jókora túlzással a következőt jelentette Budapestről: *„A városban az ellenállásnak két góca maradt; a Corvin filmszínház és Buda nyugati részén a Moszkva* [valójában Széna] *tér. A filmszínházban, amely a szomszédos épületekkel együtt egy egész tömböt foglal el, tankokkal és tüzérséggel megerősített jelentős számú felkelő csoport összpontosult.”*[228] A rögtön a támadás első napján kiadott „győzelmi jelentés" után még egy héten keresztül folyt a harc Budapesten!

November 5-én folytatódott a város lövetése, a városon belül tombolt a harc. A szovjetek visszafoglalták a korábban többször gazdát cserélt Rádiót, Kőbányán a felkelők az Éles sarokra koncentrálták a védelmet, és este egyórás tűzharcban 4-5 harckocsit megsemmisítettek, és az óbudai magaslaton lévő Schmidt-kastély felkelőit katonai rendbe

228 *Zsukov jelentése a magyarországi helyzetről.* 1956. november 4. Közli: *A „Jelcin-dosszié"*. i. m. II/23. dokumentum, 95.

szervező Pércsi Lajos őrnagy is védelmi harcokba kezdett. Két aknavető és egy tarack is rendelkezésére állt, amelyekkel a Bécsi úton behatoló hadoszlopokat lőtték. A nap folyamán a Móricz Zsigmond körteret körbezárták és többórás harc után elfoglalták. A másnap reggelig zajló ütközetben három tank égett ki, és 140 szovjet katona halt vagy sebesült meg. A három napig kitartó erős védelmet két leszerelt katona, Oláh Jenő volt hadnagy és Kiss Amádé szervezték meg.

A leghevesebb harcok október végéhez hasonlóan november elején is a VIII. és a IX. kerületben voltak. Minél közelebb vonultak a szovjetek a belvároshoz, főként a József- és Ferencváros belső részeihez, annál hevesebb ellenállásra számíthattak. A Corvint november 5-én jóformán egész nap lőtték. Miután több órán át folyt a tüzérségi csapásmérés 170 ágyúval és aknavetővel, ami miatt a védők nem tudtak előjönni fedezékükből, délután három órakor harckocsik fedezete alatt gyalogsági roham indult. A Kisfaludy köz kijáratait újra tankokkal állták el, az ellenállásra esély sem volt. A kilátástalan harcot a felkelők aznap este adták fel. A Práter utcaiak a Corvin feladása után átvonultak a Jázmin utcai iskola épületébe, ahol másnapig kitartottak, majd a Rákóczi téri csarnokban gyülekeztek a kerület többi felkelőcsoportjának megmaradt tagjaival. A VIII. kerületben 7-én este hallgattak el a fegyverek, miután a Szigony és a Práter utcánál még két-két tankot felgyújtottak a felkelők.

A Corvin köz és a vonzáskörzetébe tartozó felkelőközpontok, valamint a Tompa utcaiak eleste után a ferencvárosi Tűzoltó utca és a Ferenc téri csoport tartott ki legtovább – itt novemberben több mint féltucat szovjet páncélost semmisítettek meg. Az elkeseredett harcok során, amikor egyre kisebb esély nyílott a tüzérség és a gyalogság együttes bevetése miatt a harckocsik ellen felvenni a harcot, a forradalom baloldalán elhelyezkedő Angyal István – mondván: a magyar a nagy, októberi és szocialista forradalom – november 7-én kitűzte a vörös zászlót. Ezt

követően nem sokkal a szovjet tűzvihar őket is elsöpörte. Másnapra a IX. kerületben is véget értek a harcok.

A Corvinnál alkalmazott eljárással november 8-án felszámolták az óbudai ellenállást, és elfoglalták a Citadellát, valamint komoly harcok árán a budai Várat, amelyet diákok védtek. Ezzel egy időben befejezték Józsefváros maradékának elfoglalását a Fiumei út, Népszínház utca és Rákóczi út közé eső rész bevételével. Aznap esett el Kőbánya is.

Még korántsem csitultak el a harcok, amikor Grebennyik gárdavezérőrnagy, a szovjet egységek városparancsnoka parancsot adott ki november 6-án, amelyben ez állt: *„A szovjet csapatok a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány kérésére ideiglenesen bevonultak Budapestre, hogy testvéri segítséget nyújtsanak a magyar népnek szocialista vívmányai megvédésében, az ellenforradalom leverésében és a fasiszta veszély elhárításában."*[229] Másnapi közleménye szerint: *„A fasiszta bandák maradványai a város nyugodt kerületei felé szivárognak."* Ez hazugság volt, hiszen bár a belvárosban alább hagyott a harcok intenzitása, a külvárosban még mindig zajlott a küzdelem, sőt jó pár nappal tovább is tartott!

A peremkerületekben elhúzódó, szervezett és mozgó védekezés folyt egy héten át. Soroksáron Kálmán Béla hadnagy vezetésével november 5-én a Határ útnál nyitottak tüzet a szovjetekre. Ezek a felkelők másnap átvonultak a Hangya-dombra, később feltűntek a Nagykőrösi úton és a Juta-dombon is, ahol rendre megzavarták a Szovjet Hadsereg bevonulását. A kezelésükben lévő sorozatvetővel a Népligetet is tűz alatt tartották. A csoport 11-én oszlott fel. Kőbányán 8-áig folyt a szervezett védekezés, komoly veszteségeket okozva a szovjeteknek: az Éles sarok körüli harcokban összesen legkevesebb féltucat harckocsit és három páncélautót semmisítettek meg, s harminc szovjet katona vesztette

229 Közli: *Egy népfelkelés dokumentumaiból – 1956.* Vál. és szerk.: Korányi G. Tamás. Tudósítások, Bp. 1989. 82. dokumentum, 118.

életét. A kerületben még 11-én is szórványos lövöldözések voltak, és Pesterzsébeten is csak ezen a napon hallgattak el a fegyverek.

Budapesten – szervezett körülmények között – legtovább a csepeli ellenállók tartottak ki, az itteni Nemzetőrséget Kőrösi Sándor főhadnagy vezette. Hatodikán az Imre téren felállított üteg kezelői lelőttek egy felderítést végző IL-28-as gépet, s még aznap egy újabb szovjet harckocsi pusztult el. Hetedikén sikeresen állították meg a szovjetetek, akik nem tudtak belépni Csepelre. Nyolcadikán eltorlaszolták egy újabb támadó harckocsioszlop útját és egy tankot kilőttek. Ezt követően a szovjet tüzérség kíméletlenül lőtte az Imre teret és környékét. Másnap újabb rohamot vezényeltek, amelynek kudarcára Malasenko így emlékezett: *„November 9-én reggel a gépesített hadosztály harcba lendült Csepelen. Egységeit erős tűz fogadta. A légvédelmi gépágyúk négy harckocsinkat kilőtték, jelentős veszteség érte gyalogságunkat is. A tűzharcot követő ismételt támadás sem hozta meg a sikert. A vezetés alábecsülte a felkelők erőit.”*[230] Tizedikén reggel Zsukov azt jelentette Moszkvának, hogy *„a felkelők egy csoportja szívós ellenállást tanúsított Budapest egyik külvárosában, Csepel északi peremén. Ebben a körletben kilőtték és felgyújtották három harckocsinkat.”*[231] Aznap és a rákövetkezőn ismét a lakóházakat érte tüzérségi támadás. A szigeten az ellenállás 11-én reggelre szűnt meg.[232] A csepeli védelmet csak azt követően tudták megtörni, miután a város többi felkelőközpontját megsemmisítették, és a Különleges Hadsereg immár csak a szigetre tudott koncentrálni. Csepel földrajzi helyzetét, társadalmi összetételét és a forradalomban betöltött szerepét tekintve egyaránt

230 MALASENKO, i. m. 270.

231 Közli: *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* i. m. 140.

232 A forradalom és szabadságharc Csepel-szigeti eseményeiről lásd: BOLLA Dezső: *Csepel 1956.* Budapest–Csepel Önkorm. '56-os Emlékbiz. Bp. 2005. és TÓTH Eszter Zsófia: A Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsainak története (1956–1957) In: *Múltunk*, 1999. 4. szám.

nagyon fontos ellenállási központ volt. A csepeli munkások eposzba illő hősiességgel a kerületet, gyáraikat és lakónegyedüket védték.[233]

November 10–11-ét követően komolyabb fegyveres összetűzésre nem került sor sem Budapesten, sem az országban, de utóvédharcok folytak: 10-én Király visszavonuló törzsét csak heves tűzharc után fogták el Nagykovácsi térségében, Szabó János felkelői 13-án Solymárnál kerültek összetűzésbe a szovjetekkel, a Pécs körüli hegyekben rejtőző „Mecseki Láthatatlanok" pedig szórványos rajtaütéseket hajtottak végre a hónap végéig.

Miközben Budapest élethalálharcot vívott, minden katonai és főként politikai irányítás nélkül, a szolnoki kollaboráns kabinet kibővült. Kádár és Münnich után Marosán György és Apró Antal érkezett a városba november 5-én, méghozzá egyenesen a tököli szovjet parancsnokságról. Aznap este tért vissza Kossa István Csehszlovákiából, majd berendezkedett a „tájékoztatási osztály" is, olyan levitézlett sztálinistákkal, mint Andics Erzsébet és férje, Berei Andor (mindketten a Rákosi-diktatúra miniszter-helyettesei, majd a felkelők foglyai voltak), akik azonnal egykori hangnemével indították újra a pár napig működő *Szabad Nép*et. Hatodikán este Kádár szovjet harckocsin, Marosán és Kossa pedig páncélautón Budapestre indult, éspedig egy szovjet légvédelmi üteg kíséretében.[234] November 7-én hajnalban érkeztek a Parlamenthez, a későbbi Kádár-kormány tagjai közül Szolnokról követte őket Münnich és Apró, Budapesten csatlakozott hozzájuk Biszku Béla, Dögei Imre pedig Csehszlovákiából tért haza. Hamarosan városszerte a közbeszéd csak úgy

233 Úgy látszik, hogy ez a felkelések természetes dinamikája. A párizsi Kommün ostromakor hasonló helyzet állt elő: *„az ellenállás [...] hevesebbé és szívósabbá vált, minél jobban közeledtek a benyomuló csapatok a keleti részhez, a tulajdonképpeni munkásvároshoz"*. (Friedrich ENGELS: *Előszó* [1891] In: MARX: *A polgárháború Franciaországban*. i. m. 17.)

234 CSEH Géza: *Válogatás az 1956-os forradalom levéltári dokumentumaiból – Szolnok megye*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok, 2006. 53–54.

emlegette őket, hogy kormányt alakítottak „Kádár apró kis dögei" (Kiss Károlyt is közéjük sorolva). Mindvégig az Országházban tartózkodott a szintén hozzájuk csatlakozó Rónai Sándor, az Országgyűlés elnöke.

A forradalom idejéből Kádár két dolgot tartott meg: az MSZMP-t és pártlapját, a *Népszabadságot*. Utóbbi november 8-ai száma tudósított arról, hogy előző nap délután Dobi Istvánnak esküt tett a „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány", amely még aznap megtartotta első ülését – mindez még a „szocialista törvényesség" keretein belül is törvénytelennek számított, az Országgyűlés ugyanis nem szavazta meg a Kádár-kormányt, hiszen össze sem ült. Ugyanitt a kommunista párt felhívást tett közzé, amelyben ez állt: *„Teremtsetek baráti viszonyt népünk és a szovjet hadsereg katonái között, akik segítenek a magyar néphatalom megvédésében, a reakciós ellenforradalmi támadással szemben."*[235] Kevés olyan dokumentuma van a világtörténelemnek, amelyben egy csoportosulás ennyire nyíltan vállalta volna a megszállókkal való feltétlen együttműködést és az elnyomás skrupulusok nélküli kiszolgálását. *Ahogyan a forradalom nem győzhetett, míg tartott a megszállás, úgy a forradalmat sem lehetett leverni megszállás nélkül.*

A szovjetbarát kormány vezetője Kádár, helyettese és egyúttal a fegyveres erők minisztere Münnich lett, Dögei a mezőgazdasági, Apró az ipari tárcát kapta, pénzügyminiszternek Kossát nevezték ki, féltucatnyi tárcát pedig jelentkező híján nem tudtak betölteni. A szintén betöltetlen belügyi tárca vezetőjének Biszku Bélát majd csak 1957 májusában iktatták be, egészen addig a belügyek a „fegyveres erők" részeként Münnich tárcája alá tartoztak. Marosán hivatalosan nem kapott kormányzati pozíciót, de a párton belüli erőviszonyoknak és a szovjeteknek köszönhetően mindvégig erős ember, kvázi-állam-

235 Közli: *Népszabadság*, 1956. november 8. 1.

miniszter volt, aki Münnichhel és Biszkuval együtt a kegyetlen megtorlás követelői közé számított.[236]

Az első Kádár-kormány tagjai közül, a miniszterelnököt is beleértve, ketten is megjárták a Rákosi-diktatúra csúcsait és börtönét: Kádár belügyminiszterből lett elítélt 1952 és 1954 között, Marosán pedig a Szakasits-per folytán 1950 és 1956 között ült börtönben, majd Hegedüs András helyettese lett. De voltak, akiknek nem esett bajuk ekkoriban sem: Apró az 1950-es évek első felében SZOT-vezető, majd az első Nagy Imre-kormány iparügyi miniszterelnök-helyettese volt, Dögei 1951–1952-ben az Országgyűlést elnökölte, Kossa az Állami Egyházügyi Hivatalt irányította, azután a Rákosi-diktatúra csúcsán gépipari miniszterré nevezték ki, Münnich 1954 és 1956 között a moszkvai nagykövetséget vezette. Kádár külügyminisztere, Horváth Imre 1946-tól 1956-ig külszolgálati vezető volt (Moszkvában, Berlinben, Londonban, Prágában), majd 1956 nyarától 1958 elejéig végig külügyminiszter, kivéve a harmadik Nagy Imre-kormányt. Biszku felemelkedését az 1955 óta irányítása alatt álló angyalföldi pártbizottság forradalomellenes szervezkedésében játszott főszerepe magyarázta. Még érdekesebb, hogy az első Kádár-kormány tagjai közül a kormányfő, Apró, Horváth és Münnich vezető beosztásban vett részt a második Nagy Imre-kormányban is.

Kádárék csak a legkompromittáltabb sztálinista vezetőkre nem támaszkodtak: Rákosit élete végéig a Szovjetunióban marasztalták, Piros László és Bata István 1958-ban jöhetett csak haza a szegedi Szalámigyár vezetőjének, illetve BKV-funkcionáriusnak, Hegedüs András eleinte szovjet és magyar akadémiai pozíciókat kapott, a csak 1960-ban hazaengedett Gerő pedig nem léphetett be az MSZMP-be, és fordításokból élt.

236 A korai Kádár-kormány összetételére és a miniszterek hátterére: BARÁTH Magdolna: *Bevezetés*. In: *Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei: 1956. november 7. – 1958. január 25.* Szerk., jegyz., bevezetés: uő. MOL, Bp. 2009. 7–11.

Péter Gábor 1959-ben, Farkas Mihály 1961-ban szabadult a börtönből, az 1957-ben a Szovjetunióból hazatérő Révai József két év múlva elhunyt. Kádárék látványosan nem számoltak a lejáratódott sztálinistákkal, miközben azok eszközeivel (módszereivel és végrehajtóival) verték le a forradalmat, és vezényelték le az 1963-ig tartó megtorlást. A Kádár-rendszer első fél évtizede nem volt más, mint *Rákosi nélküli Rákosi-korszak.*

Mindent összevetve, a szovjet fegyverek nélkül igencsak gyenge lábakon álló, itthon és külföldön egyaránt széles körben illegitimnek tartott kollaboráns kormány csupán egy szűk pártkabinet volt, amely a Rákosi-diktatúra első vonalának belharcok áldozataivá vált képviselőiből, a másodvonal kivárásra játszó gyáva alakjaiból és a hataloméhes harmadvonalból állt.

A restaurált párt Ideiglenes Központi Bizottságot hozott létre, amelynek nyolc tagja között a kormány részéről jelen volt Apró, Biszku, Kádár (akit majd csak 1957 februárjában választanak meg a végleges KB élére), Marosán és Münnich. Az IKB huszonegy tagja közül tizenöt korábban az MDP Központi Vezetőségének is tagja volt – a restauráció megtörtént. (Az MSZMP IKB jellemző módon a harcok utolsó napján, november 11-én mert először ülésezni.) A párt budapesti szervezetének Ideiglenes Intéző Bizottsága első, mindjárt november 8-án este megtartott ülésén – ahol a hangadók Biszku és Földes László voltak – a kozmetikázott jelentéseken túl elhangzott, hogy a budapestiek „elítélik, barbárnak tartják a szovjet hadsereg módszereit".[237]

A megtorlás előkészítése azonnal megkezdődött. November 9-én a Kádár-kormány és az MSZMP ideiglenes vezetősége határozatot fogadott el karhatalom felállításáról. A „forradalmi ezredek" létrehozására Münnich Ferenc adott parancsot. Budapestet három katonai körzetre osztották, és ennek megfelelően három honvédségi karhatalmi ezredet

237 BFL, XXXV.1.a.1. Az MSZMP Budapesti Ideiglenes Intéző Bizottságának ülései. 1956. 2.

állították fel, amelybe kommunista katonatisztek álltak be. Már előttük megalakult az addig bujkáló ávósokból, pártfunkcionáriusokból és leszerelt tisztekből önként szerveződő, hivatalos elnevezést nem is viselő milícia, akiket szovjet típusú öltözetük után „pufajkásoknak" csúfoltak. Egyheti harc után, november 11-étől a fővárost a szovjet csapatok és a nyomukban érkező karhatalmisták ellenőrizték. Utóbbiak novemberben mintegy 4500-an, decemberben közel hatezren voltak Budapesten, illetve Pest megyében.[238]

Budapesten november 12-én már nem lőttek, sokan azonban a hónap derekán is lövéseket véltek hallani, az áttört barikádok pedig még hetekig álltak.

Általános sztrájk – 1956. november–december

A felkelést leverték, de a forradalom folytatódott: a *fegyveres harc második szakasza* után következett a *forradalom második szakasza*. A fegyveres harc leverése után politikai eszközökkel folyt tovább az ellenállás, egészen 1957 elejéig. Jellemző példa a Tompa utcai felkelőket vezető Bárány Jánosé, aki a fegyveres felkelés leverése után munkahelye, a csepeli gépgyár munkástanácsának tagja lett, sőt ifjúsági küldöttként a csepeli gyárak központi munkástanácsába is beválasztották, amely mellett a Forradalmi Ifjúmunkás Szövetség helyi vezetője lett, és illegális röplapozásban is részt vett. A rendkívül népszerűtlen Kádár-kormány ellen napirenden voltak a tüntetések (november 23-ai néma tüntetés, december 4-ei asszonytüntetés), városszerte illegális lapok, gúnyos röpiratok és falfirkák jelentek meg.

A legnagyobb és legszervezettebb ellenállást az jelentette, amikor a munkástanácsok november közepére újraszerveződtek. Csepelen és

238 Forró János–Hibácskó Ferenc: *Adalékok a Karhatalom történetéhez.* Rendvédelem-történeti Füzetek. 19. szám. 2009.

Pesterzsébeten 11-én érték véget a harcok, de az újpesti munkástanács már másnap felhívást tett közzé, amelyben az állt, hogy a rákövetkező napon fővárosi munkástanácsot állítanak fel, hiszen *„a forradalom további útját csak maga a magyar nép s talán* elsősorban a budapesti munkásság szabhatja meg. *A budapesti munkásságnak ez nem csak joga, hanem hazafias kötelessége is.*"[239] A Nagy-Budapesti Központi Munkástanács végül november 14-én alakult meg ott, ahol 24-én az első is: az újpesti Egyesült Izzóban. Vezetője Rácz Sándor, a kelenföldi Beloiannisz Híradástechnikai Gyár szerszámgéplakatosa lett. A szervezet feladata az volt, hogy a fegyveres felkelés leverése után annyit őrizzen meg a forradalom vívmányaiból, amennyit csak lehet. Rácz értékelése szerint *„a Nagy-budapesti Központi Munkástanács mint egy pecsét hitelesítette az egész forradalmat: hogy ez nem huligánok, hanem* a munkások felkelése volt".[240] A fővárosi munkástanácsok legfontosabb közös követelése a szovjet megszállóknak az országból való kivonása, Nagy Imre vezetésével kormány felállítása, majd szabad választások tartása, a politikai foglyok szabadon bocsátása, a karhatalom feloszlatása és helyére olyan rendfenntartó erő létrehozása, amelyet *„a forradalmi ifjúság*[ból], *a magyar honvédség néphez hű fiaiból, a rendőrség*[ből] *és az üzemek dolgozóiból*" szerveznek meg. A követelések teljesítéséig általános sztrájkot hirdettek, amelyhez többek között csatlakoztak a diósgyőri kohászati művek és az ottani gépgyár, az egész borsodi szénmedence és a sztálinvárosi vasmű is.[241]

239 *Az újpesti munkástanács felhívása.* Budapest, 1956. november 12. Közli: *Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok.* i. m. 61. (kiemelés tőlem)

240 Közli: *„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni".* i. m. 160–161. (kiemelés tőlem)

241 A Nagy-Budapesti Központi Munkástanács aznap kiadott határozatát közli: I. m. 353–354. A megalakulásra lásd: Balázs NAGY: *La formation du conseil central de Budapest en 1956.* L'Hayles-Roses éd. Brüsszel, 1961. – magyarul: NAGY Balázs: A Nagybudapesti Központi Munkástanács megalakulása 1956-ban. In: *Múltunk,* 1996. 3. szám és A Nagy-Budapesti Központi Munkástanács három ülésének jegyzőkönyve [1956] Szerk. nélk. Közli: *Beszélő,* 1987. 1. szám.

A Kádár-kormány eleinte pacifikálni igyekezett a munkástanácsokat: miniszteri tárcákkal akarta lekenyerezni a munkásság vezetőit, vagy olyan kommunikációt folytatott, mintha a továbbiakban ezekre a szervezetekre támaszkodna, valamint (a bábkormányt meghirdető felhívás szavaival) az „október 23-án megindult tömegmozgalom" és „az elmúlt 12 esztendő mindazon vívmányainak" megőrzését ígérte, amelyek *„a Nagy Imre-kormány gyöngesége és a mozgalomba befurakodott ellenforradalmi elemek növekvő befolyása révén veszélybe"* kerültek. A szemfényvesztés nem sikerült: a munkástanácsok kitartottak a forradalom mellett, és nem működtek együtt a forradalmat leverők által hatalomra segített kvízlingekkel. Egy hét múlva, november 21-én a Sportcsarnokban – a kormány jóváhagyásával – országos konferenciát hívtak össze, amelyet azonban a létesítményt körbevevő szovjet harckocsik megakadályoztak, majd a kormány elrendelte, hogy a tőle független munkástanácsok hatásköre csak a gyáron belüli képviseletre terjed ki. Erre minden központi felszólítás nélkül újrakezdődött a sztrájk.

A kormány és a szovjetek tehát tehetetlenek voltak: a munkástanácsok fegyveres gyárőrségek felállítását követelték, és „kettős hatalmat" alakítottak ki. Egy héttel a nagygyűlés megakadályozása után, november 27-én felhívás jelent meg, amelyben megerősítették az autonóm politikai (és ezen belül a gazdasági) érdekképviselet iránti igényüket, mondván, „ma Magyarországon a munkásság igazi érdekeit a munkástanácsok képviselik", és „nincs erősebb politikai hatalom ma az országban, mint a munkástanácsok hatalma".[242] Tartott a sztrájk és kormány nem volt képes ellenőrizni a gyárakat, amint a szovjetek sem az ipari körzeteket. A Nagy-Budapesti Központi Munkástanács december 6-án memorandumot fogadott el, amelyben négy és fél millió magyar képviselőjének deklarálta magát és másnapi határidővel nyilvános

242 Közli: *Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok.* i. m. 86.

tárgyalásra szólította fel a kormányt, amely nem teljesítette ismert követeléseit.[243]

Miután a nógrádi szénmedencében a munkástanácsok gyakorlatilag átvették a hatalmat és Marosán lövetéssel fenyegette meg delegációjukat, december 8-án Salgótarjánban sortüzet vezényeltek a tüntető bányászokra és munkásokra. Erre újra spontán sztrájk alakult ki. A másnapra meghirdetett országos értekezlet megtartását ismét erőszakkal akadályozták meg, majd a fővárosi munkásvezetőket sorra letartóztatták, Rácz Sándort 11-én a Parlamentbe csalták és még a kapuban elfogták. A gyárakat szovjet csapatok vették körül, és fegyverrel kényszerítették munkára a sztrájkolókat, a munkamegtagadás immár politikai bűncselekménynek számított.[244] *Európa leghosszabb ideig tartó, másfél hónapos általános sztrájkja* 1957. január elején ért véget. A legerősebb munkástanáccsal bíró üzem, a Csepeli Vas- és Fémművek Munkástanácsa, amely november 29-én alakult újjá, január 8-án jelentette be megszűnését. Három nap múlva tüntetés és gyárfoglalás kezdődött Csepelen, ahol a karhatalmisták sortüzében életét vesztette egy munkás.

A kommunista rendszer visszaállításának és a szovjet megszállásnak – a forradalom fegyveres szakaszának leverése után – legnagyobb erővel és mindvégig szervezetten a munkástanácsok mozgalma állt ellen, amely egyben úgy mondott ítéletet a Rákosi-rendszerről, hogy a Kádár-rendszer ideológiája alól is kihúzta a talajt.[245] *A munkástanácsok a forradalom legautentikusabb és társadalmi céljait leginkább hordozó szervezetei voltak.*

243 Közli: I. m. 100–102.

244 Lomax: *Magyarország 1956-ban.* i. m. 140–168. Ezen kívül: Varga László: *Utóvédharc: munkástanácsok, 1956.* In: Uő: *Az elhagyott tömeg.* Cserépfalvi–BFL, Bp. 1994. 199–235.

245 Ezért volt fontos a berendezkedő hatalomnak, hogy valódi munkásképviselet helyett zavaros eszméket követő, soraikban „reakciós elemeket" is tömörítő szervezeteknek állítsa be a munkástanácsokat. (Lásd: Molnár János: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács.* Akadémiai, Bp. 1969.)

A Kádár-kormány első budapesti napjainak fontos feladata volt Kádár Jánosnak a Nagy Imre-kormányban betöltött – igencsak felemás – szerepéről és az MSZMP forradalommal kapcsolatos első nyilatkozatairól való elfelejtkezés, és az „ellenforradalmi, reakciós" narratíva kanonizálása, amelyben a népfelkelést hol nyugati provokáció eredményének, hol „kapitalista restaurációs kísérletnek", hol pedig Nagy Imre tudatos „jobbra tolódása" következményének nevezték. Ez a folyamat az Ideiglenes Központi Bizottság december 5-ei ülésén fejeződött be.[246] A párt legfelsőbb szervének határozata szerint a „*Rákosi–Gerő-klikk* [...] *szektás és dogmatikus politikát, ellentmondást nem tűrő, parancsolgató és bürokratikus vezetési módszereket honosított meg*", de a hibák kijavítása helyett a Nagy Imre vezette pártellenzék „*a kritikát – helytelenül – a párton kívülre, az utcára vitte ki, amelybe a reakciós elemek is bekapcsolódtak. Ilyenformán ez a kritika eltorzult*", s mivel a pártellenzék „*egyidejüleg a reakciótól nem határolta el magát. Felbátorította a reakció erőit, és jelentős mértékben hozzájárult az ellenforradalom kirobbantásához*". Ezen kívül az események hátterében, támogatóként a „Horthy-fasiszta és a magyar kapitalista–földesúri ellenforradalom" erőit és a „nyugati imperialista hatalmak" konspirációját nevezték meg.[247] Ahhoz, hogy a mindenki által emlékezetes októberi kádári állásfoglalásokat és a novemberi szovjet intervenciót el lehessen feledtetni, igen nagyot kellett hazudni.

A kádári propaganda komédiáját aligha vette bárki komolyan a „feudális–kapitalista restaurációról". 1956 forradalmának lényege éppen

246 Mindezek későbbi összefoglalására, az eddig idézett Kádár-korszakbeli forradalomellenes propagandairodalmon túl lásd: *Ellenforradalom Magyarországon, 1956.* [összeáll. az MSZMP KB Párttörténeti Int.] Kossuth, Bp. 1958. és *Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése.* Magyar Népközt. Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, Bp. 1958.

247 Közli: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962.* [összeáll. az MSZMP KB Párttörténeti Int.] Kossuth, Bp. 1964. 13–17. Vö.: Kahler–M. Kiss: *Kinek a forradalma?* i. m. 321–326.

az volt, hogy visszaállítandó állapotok híján (és helyett) *új világot akart teremteni*, amely a kapitalizmus és a kommunizmus rendszerein kívül és felül áll.

A Kádár-csoport legnagyobb hazugsága természetesen a „forradalom" szó használata volt, amely a kormány, sőt a karhatalom nevében félrevezető céllal meg is jelent. Ám a kollaboránsok maguk is tudatában lehettek a fogalom bitorlásának és használata jogtalanságának, hiszen sem 1956/57-ben, sem a rendszerről született későbbi apologetikus irodalomban nem derült ki soha, hogy konkrétan mi is volt az a bizonyos forradalom, amelynek a nevében felléptek. Erre egy absztrakt és általános magyarázatot használtak, amely az 1945 óta eltelt egész korszakot forradalminak tartotta, az '56-os felkelést pedig az annak „vívmányait" felszámolni akaró „ellenforradalomnak" nevezte, mondván: *„a marxizmus-leninizmus igazsága szerint hazánkban 1945–46-ban forradalom ment végbe, mégpedig proletárforradalom* [...] *Győzelmes proletárforradalom rendszerében nem lehetséges semmiféle forradalom, csak ellenforradalom."*[248] A történetileg igazolhatatlan ideológiai szofizmákon túl nyelvi-pszichológiai értelemben azonban inkább arról volt szó, hogy az általánosságban vett munkásmozgalmi forradalmiság szavakkal való vállalásával igyekeztek saját tettleges forradalomellenességüket elfeledtetni.

E dilemma eldöntésében koronatanúnak Raymond Aront hívjuk: *„Ha ellenforradalomnak a forradalom előtti rendszer visszaállítását vagy a forradalom áldozatául esett privilégiumok visszaállítását nevezzük, akkor itt ennek az elnevezésnek semmi alapja, és nem is érdemes róla beszélni."*[249] Ha 1956 bármit is visszaállított volna, az az 1945 és 1947 közötti időszak bizonyos vonásai lennének, de korántsem a korszak a maga

248 Idézi: Gulyás Martin: Kádár János és Nagy Imre politikai gondolkodása 1956 őszén. In: *Magyar Szemle*, 2013. 9–10. szám, 37. Lásd még: Kállai Gyula: *A magyarországi ellenforradalom a marxizmus-leninizmus fényében*. Kossuth, Bp. 1957.

249 Aron: *Egy antitotalitárius forradalom*. i. m. 45.

teljes egészében, tekintve, hogy a forradalom nemigen kért a pártokból, különösképp nem a „koalíciós időkben" is létező megszállásból! Inkább arról van szó, hogy az utolsó olyan állapot, amely még tartható (vagy akár nosztalgiaképes) volt, ezekhez az évekhez kötődött, valamint az ekkorra kialakult tulajdonszerkezetet *már és még* megőrzendőnek nyilvánították (többek között Mindszenty is).

Ellenforradalom nincs restauráció nélkül, márpedig aki 1956-ban forradalom előtti állapotokat állított vissza, az éppen a Kádár-csoport volt. A formális logika értelmében 1956 után eszerint valójában a Kádár-rendszer volt „ellenforradalmi", hiszen a forradalom *par excellence* leveréséből született, s annak eredményeit (munkástanácsok, semlegesség, szabadságjogok, többpártrendszer) egytől egyig eltörölte. Hogy mégsem nevezzük így, annak oka nem más, mint hogy az „ellenforradalom" szó eszmetörténeti értelemben véve gyökeresen más rezsimek (amelyeket többek között Franco, Horthy és Salazar nevével szoktunk fémjelezni, s ezek magukat így is nevezték) számára már foglalt.[250] Bőven elegendő és történetileg lesújtó a „forradalomellenes" szó alkalmazása, amely kifejezetten 1956 kontextusában jellemzi és egyben ítéli el a Kádár-rendszert. Ebből kiviláglik az is, hogy Kádár a forradalmat már a kezdet kezdetén ellenezte, győzelmekor fékezni akarta, leverésére pedig önként vállalkozott.

A kommunista párt október végére teljesen széthullott, az MSZMP megszervezésére pedig nem volt idő. Az állampárt fővárosi szervezetének újjászervezését csak december folyamán tudták elkezdeni, hiszen a gyárakba és üzemekbe a munkástanácsok nem engedték be Kádár aktivistáit, akiket amúgy is gyűlölettel fogadtak mindenütt. A budapesti

250 A korántsem mellékes fogalmi tisztázásra lásd: Egedy Gergely: A megújulás három feltétele. In: *Heti Válasz*, 2010. április 14. és Molnár Tamás: *Az ellenforradalom* [1969] Ford.: Turgonyi Zoltán. Kairosz, Bp. 2005.

pártbizottság december 8-án tartott értekezletén Biszku ismertette a forradalomról szóló hivatalos magyarázatot, és megígérte, hogy „a párttagok felfegyverzésének kérdését fel fogom vetni az elvtársaknak", bár mint mondta, az „ellenforradalom" olyan széles tömegbázissal rendelkezik, hogy a helyzetet még ez sem oldaná meg.[251] Rajta kívül Aczél Györgyöt, Szabó Piroskát (az '56-ot rágalmazó *Fehér könyvek* szerkesztőjének, Nemes Dezsőnek a feleségét) és a pártház egyik védőjeként ismert Csikesz Józsefnét is beválasztották a testületbe. A hónap végére a párttagok száma alig kilencezer fő volt az 1,9 milliós Budapesten. A legtöbben a közel 50 ezres Csepelen jelentkeztek át az MDP-ből az MSZMP-be, de ott is a korábbi 12 ezerből csupán ötszázan. A párt rövidítését széles körben csak Magyarország Szovjet Megszállásának Pártjával azonosították.

Ahogy elég erőt érzett magában a bábkormány, a szovjet csapatokra és a KGB-re támaszkodva azonnal megtorlásba kezdett, amely 1956 végétől egészen 1963-ig tartott. A megtorlások során 229 embert végeztek ki perekben hozott ítéletek nyomán, 860 főt a Szovjetunióba hurcoltak, 26 ezer embert ítéltek el, és 25 ezret börtönöztek be vagy internáltak. Több mint kétszázezer magyar ember kényszerült hazája elhagyására. Az 1956 decembere és 1957 januárja között elrendelt sortüzekben (a Nyugati téren és Csepelen, Tatabányán, Salgótarjánban, Miskolcon és Egerben) nyolcvanan haltak meg.[252] Mindez *a magyar történelem leg-*

251 BFL, XXXV.1.a.3. A MSZMP Budapesti Pártbizottságának ülései. 1956. 25.

252 A kádári megtorlás adataira és lefolyására lásd bővebben: Granville Johanna: Megtorlás Budapesten. Szovjet invázió és normalizáció, 1956–1957. In: *Történelmi Szemle*, 1997. 2. szám; Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon, 1945–1989*. Zrínyi, Bp. 1993; Uő: *Újabb adalékok a megtorlás történetéhez*. In: Korrajz 2003. XX. Század Int. Bp. 2004.; Kahler–M. Kiss: *Kinek a forradalma?* i. m. 209–210.; Kahler Frigyes–M. Kiss Sándor: *„Mától kezdve lövünk" - Tíz év után a sortüzekről*. Kairosz, Bp. 2003.; Kecskés D. Gusztáv: Rés a vasfüggönyön. Így menekültek a magyarok 1956-ban. In: *Múlt-kor*, 2016. 3. szám; Mikó Zsuzsanna: *A megtorlás hétköznapjai – A kádári megtorlás, 1956–1963*. Libri, Bp. 2016. és Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Hamvas Int. Bp. 2001.

súlyosabb politikai megtorlása volt – összehasonlításképpen 1849-ben az osztrák Haynau 120 főt végeztetett ki, és 1200-an kerültek börtönbe az akkor területileg háromszor akkora országban!

Ugyan a Rákosi-rezsim főszereplőire nem, de az 1950-es évek terrorjának kivitelezőire nagyon is számítottak, így a korai Kádár-rendszer jellege, szerkezete és a megtorlás végrehajtói a korábbiak restaurációját jelentették. Bőven elégséges bizonyíték erre az, hogy a forradalom elleni fellépés és a megtorlás fegyveres szakaszában, 1956–1957-ben igencsak előtérbe kerültek a korábbi államvédelmisek, a „tiszti nyilatkozatot" aláíró sztálinista katona- és rendőrtisztek, akikből a karhatalmi alakulatokat létrehozták. A volt ávósok tömegesen álltak be a különböző „forradalmi ezredekbe", vagyis a megtorlás legfőbb belföldi végrehajtói közé tartoztak. A fővárosi karhatalmat Uszta Gyula szervezte, aki 1952-ben lett vezérőrnagy és a magyar páncélos fegyvernem parancsnoka, s 1956 végén a honvédelmi miniszter első helyettesévé nevezték ki. A belügyminisztérium újjászervezésénél szintén felhasználták a korábbi ÁVH-alkalmazottak „szaktudását". Igencsak feltűnő volt a kádári belügy átszervezésénél az ÁVH személyi állományával való kontinuitás: 1957 legelején 4986 „felülvizsgált" korábbi államvédelmis közül 4971-nek adtak olyan igazolást, hogy nem volt részese a megelőző időszak „törvénytelenségeinek", így átvehető az új belügybe. A politikai nyomozati munkát szinte kizárólag kipróbált államvédelmisek vezették, csak a kémelhárítás és a „belső reakció elleni" osztály élére került új káder, utóbbi – a pártház ostromát túlélő – Hollós Ervin személyében, aki az általa kicsikart vallomásokból építette fel a kádári propaganda szolgálatába állított könyvei (*Hidegháború Magyarország ellen 1956*, *Drámai napok*, *Köztársaság tér 1956*) mondanivalóját. Az 1953-tól a belügy alá rendelt ÁVH Vizsgálati Főosztályával például annyi történt 1957-ben, hogy átnevezték Vizsgálati Osztállyá, sőt vezetője is (Szalma József) ugyanaz maradt. Az „ellenforradalmi ügyekben"

nyomozó hatóság 1957-es vezetői közül kilencen már hat évvel korábban is államvédelmi állományban voltak, heten vezető beosztásban, öten pedig egyenesen ugyanott! De előkerült a még 1947-ben Dél-Amerikába küldött (Moszkva helyi rezidenseként szovjet belügyi tábornoki rangot kapó) Tömpe István is, aki első feladatát a Nagy Imre-perben kapta, majd a belügyminiszter első helyettese volt, végül 1959-től vezérőrnagyi rangban a tárca Politikai Nyomozó Főosztályának hírszerző osztályát vezette. A Rákosi-rezsim erőszakszervezeteinek magasabb-alacsonyabb rangú működtetőiből tehát csak akkor lett „elbocsátott légió" (Moldova György), amikor a Kádár-rendszernek már megadták azt, amire annak szüksége volt.[253]

A magyar forradalmat és szabadságharcot, azon belül annak legerősebb bázisát, a budapesti felkelést csak idegen katonai túlerővel sikerült leverni, nem létezett ugyanis olyan belső erő, amely képes lett volna szembeszállni vele. A két alkalommal is beavatkozó szovjetek azonban igen érzékeny veszteségeket szenvedtek az összesen kéthetes harcban.

A Szovjetunió fegyveres ereje a II. világháborútól megszűnéséig, vagyis 1945 és 1991 között hivatalosan néhány alkalommal viselt hadat határain kívül: az 1953-as kelet-berlini felkelés leverésekor, 1956-ban a magyarországi két intervenció során, 1968-ban a prágai tavasz eltiprásakor és az 1980-as években Afganisztán megszállásakor. Az európai beavatkozások közül a budapesti volt az egyetlen, amikor az ellenállók fegyveresen vették fel a harcot a szovjetekkel szemben.

253 A folytonosság több szintjére és rétegére lásd bővebben: Baráth Magdolna: *A Belügyminisztérium „megtisztítása" a volt ÁVH-soktól, 1956–1962.* In: Évkönyv VII. 1956-os Int. Bp. 1999.; Horváth Miklós: *Kádár János és a hatalom ára 1956–1958.* In: *Mit kezdjünk vele? Kádár János: 1912–1989.* Szerk.: Vargyas Zoltán. XX. Század Int. Bp. 2007.; Papp István: A Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgálati Osztályának szervezettörténete (1956–1962) In: *Betekintő*, 2010. 1. szám és Krahulcsán Zsolt: *A párt belügye – A politikai rendőrség és az MSZMP a korai Kádár-korszakban: 1956–1962.* ÁBTL–L'Harmattan, Bp. 2013.

A Szovjet Hadsereg 1956. október 23. és november 11. között rendkívül súlyos veszteségeket szenvedett Magyarországon. 1956. október–novemberében – vagyis két hét alatt – összesen 669 halottat vesztett (85 tisztet és 584 közkatonát), és körülbelül másfélezer katonája sebesült meg, 51 fő eltűnt.[254] Negyven harckocsi és önjáró löveg, körülbelül 35 páncélautó, 20 ágyú, négy sorozatvető és tíz légvédelmi löveg semmisült meg, illetve zsákmányoltak tőlük. A szovjetek budapesti összveszteségének felét a Különleges Hadtest még októberben szenvedte el. Ezen belül is a mindkét intervenció során a Kerepesi úttól délre eső kerületekben tevékenykedő Obaturov-féle 33. gépesített gárdahadosztályt tépázták meg legjobban a harcok: ők 14 tank és önjáró löveg, kilenc páncélautó, 13 ágyú, az említett négy sorozatvető és hat légvédelmi löveg elvesztését ismerték el. Ezek közül csak a Corvin közben október 24. és november 5. között több mint húsz harckocsit, önjáró löveget és páncélozott szállító járművet semmisítettek meg. *A szovjetek Budapesten elszenvedett páncélos-veszteségeinek fele itt történt.* A megszállóknak a legnagyobb veszteségeket a felkelők a VIII. és IX. kerületben okozták, novemberi teljes emberveszteségük 65 százalékát! És ha az egész budapestihez viszonyítjuk a két kerületben elszenvedett veszteségüket, akkor ez az arány 80 százalékos![255]

254 A szovjet Hadügyminisztérium adatait közli: *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* i. m. 142. Horváth Miklós hadtörténész újabb adatai szerint 707 szovjet katona esett el 1956-ban Magyarországon.

255 Horváth: *1956 hadikrónikája.* i. m. 441. és 443. és Malasenko, i. m. 276. Vö.: Roger R. Reese: *The Soviet Military Experience: A History of the Soviet Army, 1917–1991.* Routledge, New York, 2000. 141.

„Spontán felkelés volt"[256]

1956 politikai értelemben kétségtelenül forradalom és szabadságharc volt, katonai értelemben azonban érdemesebb a nagy háborúktól és az ún. „kisháborútól" is elválasztani, és az alacsony intenzitású konfliktusok közé sorolni, azon belül pedig a gerillaharcok, még pontosabban a városi gerillaharcok közé helyezni.[257]

Az európai államok XVII. századi megszilárdulását követően a XVIII. századtól egészen a XX. század közepéig a kontinensen állami hadseregek vonultak fel egymás ellen, merev hadműveleti elveket érvényesítve a harcmezőn. Az iparosítás idejétől kezdve pedig összfegyvernemi támadást indító reguláris seregek világos frontvonalak mentén manővereztek és csaptak össze. Újdonságot a napóleoni háborúk kiterjedt népfelkelése hozott, amelyet több európai gerillavállalkozás és gyarmati nemzeti felszabadító harc folytatott, amikor a megszálló hadseregekkel és reguláris kormánycsapatokkal nem konvencionális módon harcoló, irreguláris erők vették fel a küzdelmet. A gerillaháború mégsem azonosítható a „kisháborúval", amely inkább területileg és időben egyaránt korlátozott, szimmetrikus konfliktus (a XIX. században a krími háború, a porosz–osztrák, a dán–német és a francia–porosz háború, a huszadikban például az Irak–iráni, legutóbb pedig az orosz–grúz háború), semmint a hadviselés külön fajtája.

A gerilla-hadviselés – mint külön hadikultúra – minden jellemzője megtalálható az 1956-os budapesti harcokban, akár a stratégiát (hadászat), akár a taktikát (harceljárás) vizsgáljuk. Éppen ezért *érdemes az 1956-os budapesti felkeléssel kapcsolatban városi gerilla-hadviselésről beszélni*, hiszen:

256 Csongovai Per Olaf interjúja. Közli: *Pesti utca – 1956.* i. m. 189.

257 Az alapul vett tipológiára lásd: A kisháborúk, irreguláris, gerilla- és partizánharcok, hadműveletek tanulságai [beszélgetés] In: *Új Honvédségi Szemle*, 1994. 7. szám, 47–52. és PALÁGYI, i. m. 9–28.

1. irreguláris erők folytattak védelmi, halogató harcokat egy megszálló hadsereg (és kisebb részben a reguláris kormányerők) ellen;
2. a résztvevők önkéntesen szerveződtek, csapataik irányítása esetleges, decentralizált volt;
3. saját erőiket megkímélve, az ellenségét folyamatosan zaklatva, szétforgácsolva, nyugton nem hagyva harcoltak;
4. rugalmasan állították fel a „láthatatlan frontvonalat";
5. mozgékony, kis csapatokban támadtak, amelyek könnyűfegyverzettel voltak felszerelve;
6. felszerelésükről, ellátásukról maguk gondoskodtak, előbbit az ellenségtől való zsákmányolással, utóbbit a lakosság önkéntes adományaival bővítették;
7. rendszeresen támadtak lesből, rendre kihasználták a meglepetés és a megtévesztés erejét, éltek éjjeli akciókkal, álcázással és a gyors „felszívódással";
8. a terep ismerete, a lakosság szimpátiája mindvégig őket segítette;
9. politikai céljaik kivívását fegyverrel folytatták;
10. gyakran az önelnevezés szintjén is „partizánként" azonosították magukat.

A bevetett szovjet haderő mérete mind a két intervenció során összehasonlíthatatlanul nagyobb volt a védelemben lévőkénél, mégis októberben sikerült megállítani, majd a városból való kivonulásra kényszeríteni, novemberben pedig egy hétig feltartóztatni őket. A Szovjet Hadsereg, mint a korszak legerősebb haderejе, nemcsak a Magyar Néphadseregnél volt (összehasonlíthatatlanul) hatalmasabb és fejlettebb, de kis megszorításokkal ez világviszonylatban is elmondható volt, akár a kínai, akár az amerikai haderőhöz mérve. A felkelőknek így csak a gerilla-harcmodor szokásos eljárásait alkalmazva nyílhatott esélyük

a hatékony védekezésre. Mindennek áttekintése választ ad a gerilla legfőbb kérdésére: *hogyan csináljuk?*

„Partizánharcot megtanult fiatal felkelők"[258]

Míg októberben a szervezetlen ellenállás hevessége és napról napra gyarapodó ereje megdöbbentette a magyar pártvezetést és a csupán „rendfenntartó" szerepre számító szovjeteket, addig novemberben szisztematikus háborút viseltek a részben már regularizálódott felkelők ellen. Számos világtörténeti és hazai társadalmi, politikai és kulturális ok vezetett oda, hogy *1956-ban városi gerillaharc alakult ki Budapesten.* Ezek egy részét ráadásul a rendszer – amely ellen a forradalom irányult – saját maga állította elő.

A történelem legironikusabb cselei közé tartozó mozzanatra hívja fel a figyelmet Németh László, amelynek talán nem tulajdonítunk olyan nagy jelentőséget, mint amekkorát a felkelők maguk. A kommunista nevelésről van szó. *„A gondosan szelektált, szemináriummal tömött ifjúság indította el a harcot, a diktatúra gazdájaként emlegetett munkásosztály vívta a derekát"* – olvassuk. Vagyis a hivatalosan a rendszer kegyeltjének számító, létszámában hirtelen amúgy is megszaporodó munkásság komolyan vette a párt szavát, és maga alakította jövőjét, ha kellett, az ezerszer hangoztatott, szép szavakkal lefestett forradalommal! Ráadásul a párttól ehhez még a fegyverforgatás tudását is megkapták, amikor *„forradalmi taktikát s elszántságot is oltottak beléjük* [...]. *A katonai tanszékek, a nyári keserves hadgyakorlatok megtanították őket a fegyverviselésre. A vonakodva tanult orosz nyelvnek is megvolt a haszna: ezen agitálták meg az orosz katonákat. Sőt még a kölcsönkönyvtárak szovjet könyvei sem múltak el hatástalan:* [...] *az* Ifjúgárda *s más partizánregények* [...] *kóvályogtak a fejükben."*[259]

258 MÁTÉ Iván: Riport egy ostromlott házból. In: *Népszava*, 1956. november 2. 2.

259 NÉMETH: *A magyar forradalomról.* i. m. 84–85.

A forradalom és szabadságharc legaktívabb, legelkötelezettebb és legbátrabb szereplője az ifjúság volt. *1956-ban életkor tekintetében ifjúsági forradalom zajlott, a fegyveres küzdelem maga pedig munkásfelkelés volt.* E kettő szorosan összetartozik, ugyanis az eseményekben részt vevő fiatalok túlnyomó többsége fizikai munkát végző dolgozó (ifjúmunkás) vagy ipari tanuló volt.

A beszámolók szerint a forradalmi és védelmi harcok oroszlánrészét a fiatalok vívták, amit az adatok egyértelműen igazolnak. A legendás „pesti srácok" és lányok, ezek a „szent suhancok" (Déry Tibor) alkották a felkelőcsoportok állandó és egyben legbátrabb részét.[260] A legfiatalabbak között 12-13 éveseket is találunk, a fiatal felkelők derékhada a felnőttkor küszöbén vagy húszas évei elején állt. A tizenéves felkelők legendája már a forradalom napjaiban kialakult. Pálóczy Horváth György nekik állított emléket, amikor a forradalom kivívásának dicsőségét kizárólag nekik adta: *„Tizenkét–tizennégy éves fiúk és lányok puszta kézzel rohanták meg az ÁVO-s pribékek csapatszállító autóit, és dobáltak benzines üvegeket a szovjet tankokra."*[261] Hamar elterjedt a pesti vicc, amely szerint azért győzött pár nap alatt a forradalom, „mert minden kapuban állt egy puskás öcsi" – szellemesen utalva arra, hogy 1956-ban két dolgot ismertek világszerte Magyarországról: az Aranycsapat futballklasszis csapatkapitányát és az ifjú felkelőket. Utóbbiakat a *Time* magazin 1957 elején az év embereinek választotta címlapján, Olaszországban – ahol a magyar felkelés szenvedélyes hullámokat vert – pedig dalt írtak róluk:

260 A fiatal felkelőkről szól többek között: Eörsi László: Civil felkelők az 1956-os forradalomban. In: *Hadtörténelmi Közlemények,* 2001. 4. szám és *Pesti srácok. Portrék 1956-ból.* Szerk.: Eörsi László. Stencil Kult. Alap. Bp. 2006. Lásd még: *1956 kézikönyve.* III. i. m. 21–188.

261 Pálóczy Horváth György, i. m. 1.

Előre pesti srácok,
Előre budai fiúk,
Diákok, parasztok, munkások,
A Nap többé nem kel fel Keleten!

Éjszakák százait virrasztottunk át,
Hónapokig álmodtunk róla:
Az októberi napokról,
A magyar ifjúság hajnaláról.

A Práter utcaiak egyik csoportját így írta le egy korabeli újság: „*Fiatal emberek, diákok puskával* [a] *vállukon, kézigránáttal a zsebükben, másik kezükben benzines üveg* [...] *A környéket megszálló fiatalok többsége 18 éven aluli volt.*"[262] A fővárosba a Dunántúlról élelmiszert szállító egyik teherautó mellé szegődött riporter így jellemezte őket: „*A Práter utcai fiúk* [...] *tizenkét-tizenhárom éves gyerekek* [...] *benzines üvegekkel gyújtottak fel egy tankot, négy ágyút és négy szerkocsit.*"[263] Az egykori Corvin köziek többsége emlékezett egy 13 éves fiúra, akit képtelenség volt hazaküldeni, mások a kispuskát is alig elbíró az általános iskola felső tagozatába járó fiúkat emlegették. A józsefvárosi Nemzetőrség száz tagjából hatan nem érték el a felnőttkort, ketten pedig még 16 évesek sem voltak.[264] Földes László 1956. október 26-án ezt mondta a pártvezetőségnek: „*690 embert fogtunk el. 28 éves volt a legöregebb. 14–18 éves gyerekeket találunk százával.*"[265]

A felkelők vezetői többségükben a húszas éveik derekán jártak: Lassan György húsz, Fáncsik György 23, Pongrátz Gergely és Csizmadi

262 ZSOLNAY László: Hősöket avatunk. In: *Igazság*, 1956. október 30. 4.

263 OROSZLÁN Imre: Özönlik az élelmiszer Budapestre. In: *Dunántúl*, 1956. november 2. 2.

264 HORVÁTH Miklós: Tizenévesek a barikádokon. In: *Múlt-kor*, 2016. ősz, 49.

265 *Ötvenhat októbere és a hatalom*. i. m. 5. számú dokumentum, 75.

Ferenc 24, Bárány János és Iván Kovács László 26, Angyal István 28 éves volt, Nickelsburg László pedig 32. A 34 esztendős Pongrátz Ödönt a fiatalabbak már „bácsinak" szólították, a Tűzoltó utcában egy 35 év körüli felkelőt társai „Papának" hívtak. A legidősebb a 44 éves Dudás József és az 59. életévét betöltő „Szabó bácsi" volt. Hasonló adatokat találunk a munkástanácsok tagjai körében is: a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács vezetője, Rácz Sándor mindössze 23 éves volt!

A korcsoport szerinti megoszlásról az országos adatok azt mutatják, hogy a harcok alatt életüket vesztettek 44 százaléka 25 év alatti, 28 százalékuk 25 és 39 közötti, 15 százalékuk ötven fölötti és 12 százalékuk a negyvenes éveiben járó volt. A „pesti srácok" korosztályához tartozók közül a 19 év alattiak az országos veszteségek 21 százalékát tették ki, az elhunytak 4 százaléka pedig a 16. életévét sem érte meg. Mindez azt jelenti, hogy *a forradalom és szabadságharc alatt Magyarországon elhunytak negyede nem volt felnőtt korú, vagy csak éppen hogy.* Az 1956-ban Budapesten életét vesztő 1945 fő közül 77-en 15 éven aluliak, 323-an pedig tinédzserek voltak, 357-en húszas éveik első, 216-an második felében jártak. Ezek szerint a fővárosban elhunytak közül legtöbben a tizen- és huszonévesek voltak: majdnem 17 százalékuk 15 és 19 év közötti, több mint 18 százalékuk 20 és 24 év közötti volt. Azaz *a Budapesten elhunytak pontosan felét tették ki a 30 alattiak!*[266]

Az 1956 és 1961 között rendezett perekben kivégzett 229 fő – akik legnagyobb része budapesti felkelő volt – majd' 43 százaléka 25–34 éves volt halálának idején, közel harmaduk 15 és 24 év között járt, amikor kivégezték.[267] A megtorlás során keletkezett nyomozati és bírósági iratokban szereplő 1700 személy többsége, közel 60 százaléka pedig 13 és 25

266 Horváth: *Tizenévesek a barikádokon.* i. m. 50.

267 *1956 kézikönyve.* III. i. m. 305. és 308.

év közötti volt, a 16 évnél nem idősebbek száma kettőszáz fő.[268] A fiatal mártírok ikonikus alakja lett Mansfeld Péter, aki a felkelés idején a Széna tériek gépkocsis összekötője volt, majd társaival részt vett a forradalom leverését követő ellenállásban. Ez utóbbiért ítélték halálra és végezték ki, ám az elterjedt szóbeszéddel ellentétben ehhez már nem kellett megvárniuk, míg betölti 18. évét, hiszen éppen a rendkívül sok fiatalkorúval szemben indított bírósági eljárás miatt a Kádár-kormány 1957 nyarán úgy határozott, hogy 16. életévét betöltött személyen is végre lehet hajtani a halálos ítéletet. Mansfeldet nem kevéssé cinikus módon a Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulóján akasztották fel.

Nem volt még olyan eseménye a magyar történelemnek, amelyet ilyen nagy számban a fiatalok határoztak volna meg. Mindez arra enged következtetni, hogy *1956 generációs karakterét tekintve ifjúsági lázadás volt.*

Az 1940-es évek végén és az 1950-es évek első felében lezajlott erőszakos társadalomátalakítás következtében drámaian átalakult a társadalom szerkezete. Míg a világháború előtt több mint 4 millió ember élt mezőgazdaságból, az iparból élők pedig két és félmillióonyian voltak; addig az 1950-es években az agráriumból élők száma 3,5 millióra csökkent, az iparból élőké viszont igen drasztikusan 4,5 millióra nőtt. A diktatúra bevezetésétől a forradalomig csak a gyáripari munkások létszáma 400 ezerről 700 ezerre emelkedett. A nehézipar különböző ágazataiban (acélgyártás, bányászat, erőművek, hajó- és gépgyártás, kohászat) és a közlekedésben (járműjavítás, vasút) dolgozók között a munkásmozgalmi tradíciók, a szolidaritás-vállalás és a szervezettségre való igény igen erős volt – akár a párttal szemben is.

Az 1950-es évek első felében a rendszer hivatalos kedvezményezettje, a munkásság korántsem élt olyan jól, mint mondták neki. Bár a bérek vonatkozásában volt bizonyos egyenlősítés (például egy jólfizetett vájár

268 Horváth: *Tizenévesek a barikádokon.* i. m. 50.

1800 Ft-ot, egy orvos pedig 1900 Ft-ot kapott), és az iparban dolgozók a tsz-tagok fizetésének 120 százalékát is megkeresték, sőt a sztahanovisták „prémiumot" és szolgálati lakást is kaptak, a munkásságon belül komoly kereseti különbségek voltak, a pártmunkások pedig jobban kerestek, mint a gyáriak. A munkásság 1000–1500 Ft-os átlagbérétől jócskán elmaradt a konzerviparban havonta felvehető 450 Ft-os összeg vagy az igen nehéz fizikai munkát végző csillések 550 forintja. A munkásságot ezen kívül rendkívül magas fluktuáció, lakásínség és a rendszer különböző elnevezés alatt futó, bújtatott „különadói" (békekölcsön-jegyzés, koreai műszak, kötelező újságelőfizetés, vasárnapi műszak), illetve a darabbérezés is sújtotta. Ehhez képest a pártapparátusban csillagászati fizetéseket osztottak: egy megyei tanácselnök és egy államtitkár például 3300 Ft-ot vitt haza – az egyéb, többnyire ezzel megegyező értékű, elszámolás alá nem eső juttatásokat nem is számítva.[269] A jólfizetett nómenklatúra-tag tipikus példája volt a Háy Gyula pamfletjének „Kucsera elvtársa". A munkásság elégedetlensége a diktatúrából eredő társadalmi-politikai viszonyok között nehezen talált utat magának, ám a szórványos vadsztrájkok, a szabotálás és a pártállam elvárásaival szembeni elfojtott, bujkáló ellenállás (mint a közöny, az érdektelenség, a nemtörődömség) jól jelezte azt.

A fiatalkorú felkelők többsége korának megfelelően ipari tanuló vagy középiskolás volt, a 18. életévüket betöltők között sokan sorállományú közkatonák, betanított és segédmunkások, ifjúmunkások voltak,

269 A forradalmat megelőző évtized munkásságáról lásd: Belényi Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965.* Belvedere-Meridionale, Bp. 2009.; Lomax: *Magyarország 1956-ban.* i. m. 18–21.; Mark Pittaway: *The Worker's State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958.* Pittsburgh UP, Pittsburgh, 2012.; Sztáray Zoltán: *A magyar munkásság útja a forradalomig: 1945–1956.* In: *Szemle.* Szerk.: Kozák Gyula. Századvég, Bp. 1992.; Varga László: *„A munkásosztály a paradicsomba megy" – Munkáspolitika az 1950-es években.* In: Uő: *Az elhagyott tömeg.* i. m. 59–84. és Vida István: A magyar munkásvilág 1956-ban. In: *Új Látóhatár,* 1976. 4. szám.

a huszonévesek között találunk egyetemistát és üzemi dolgozót. A fővárosi forradalom fegyveres és önigazgató szárnyát is nagyrészt a proletariátus alkotta és vezette.[270] Ebben jelentős szerepet játszott, hogy Budapest már a világháború alatt iparvárossá vált, majd a rákövetkező évtizedben tovább erősödött indusztriális jellege. A „fordulat évében" már a teljes magyar gyáripari munkásság közel 52 százaléka élt és dolgozott Budapesten, s számuk a forradalomig egyre csak nőtt – Nagy-Budapest 1950-es létrehozásával statisztikailag, az új gyárak létrehozásával pedig a valóságban is. A Rákosi-korszak a nehézipar erőltetett fejlesztésével tíz- és százezreket mobilizált a fővárosba, akiket iparitanuló-kollégiumokban és munkásszállókon helyeztek el. A városmaggal újonnan egyesített külső kerületekben (Csepel, Újpest) és a rohamosan bővülő hagyományos ipari övezetekben (Angyalföld, Ferencváros, Kőbánya) bő fél évtized alatt munkásnegyedek sora alakult ki. Az ország főbb nagyipari központjai (Győr, Miskolc–Diósgyőr, Ózd, Sztálinváros, Pécs, Salgótarján) mellett a budapesti góc lett a legnagyobb. A forradalom évében a fővárosban a gyárakban, a könnyű- és nehéziparban dolgozók családtagokkal együtt körülbelül 900 ezren voltak, azaz az ekkor százezer fő híján kétmilliós főváros lakosságának közel fele a munkásosztályhoz tartozott![271] Vagyis maga a Rákosi-rendszer hozta létre a fegyveres forradalom alanyát, a fél évtized alatt jócskán felduzzadt létszámú és elégedetlenkedő budapesti munkásságot.

A forradalmárok foglalkozásbeli megoszlását (ha tetszik: osztályhelyzetét) jól mutatja, hogy a kádári megtorlás során, 1956 és 1961 között perben hozott ítélet folytán kivégzettek több mint 60 százaléka

270 A munkásság és 1956 társadalmi és politikai vonatkozására: BARTHA Eszter: Reconstructing Legitimacy: The Socialist State, the Working Class and the Road to the Workers' Revolution against the Workers' State. In: *Social History*, 2014. 1. szám és BELÉNYI Gyula: Munkások az 1956-os forradalomban. In: *Múltunk*, 2006. 4. szám.

271 VARGA László: Várostörténet: 1945–1956. In: *Budapesti Negyed*, 1998. 2–3. szám

a munkássághoz tartozott. A mártírok szakmáinak aránya a következőképpen alakult:[272]

FOGLALKOZÁS	FŐ	SZÁZALÉK
Munkás bányász, gépész, építőipari dolgozó, hegesztő, ipari tanuló, lakatos, segédmunkás, szerelő, üzemi és vasipari dolgozó	141	61
Szolgáltatásban dolgozó adminisztrátor, kisiparos, kereskedelemben, közlekedésben és közellátásban dolgozó	28	12
Értelmiségi egyetemista, könyvelő, jogász, mérnök, orvostanhallgató, egyéb szellemi foglalkozású, tanár	24	10
Fegyveres testület tagja katonatiszt, rendőr	20	8
Földműves béres, gazdálkodó, traktoros	15	6

E több mint 60 százalék még több is lehet, hiszen sokaknak több szakmájuk is volt, és bizonyos – elvileg a szolgáltatáshoz tartozó – foglalkozást

272 A számítást a Terror Háza Múzeum oldalán található „Hősök falán" szereplő 228 személy figyelembevételével készítettük. A kivégzettek túlnyomó többségét a fővárosi felkelésben való részvételéért ítélték halálra, néhányan köztük vidéki városokban (például Győr, Miskolc, Nyíregyháza) csatlakoztak a forradalomhoz. A fegyveres testületek tagjaihoz a sorkatonai és szintén sorozott állambiztonsági szolgálatukat (a Belső Karhatalomnál, Határőrségnél) töltőket nem számítottuk hozzá, mert ők nem tartoztak a hivatásos állományhoz.

űzők pedig tanult szakmájukat a nagyiparban gyakorolták (például vállalati autószerelők, gyári villanyszerelők voltak). A fegyveres testületek hivatásos tagjai közül néhánynak eredeti foglalkozása szintén valamilyen fizikai munka volt. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy *a kivégzettek legalább kétharmad része munkás volt*, többségük harminc alatti.

Az összes 1956-ban életét vesztő budapesti áldozat, vagyis közel kétezer fő közül ezernél több volt fizikai dolgozó. Egészen pontosan *a fővárosban elhunytak több mint 52 százaléka volt munkás.* A valódi arány vélhetően még ennél is magasabb, hiszen ebben a számításban nincsenek benne az ipari tanulók és azok a katonák sem, akik éppen szolgálati idejüket töltötték, esetleg altisztek voltak, ám civil foglalkozásuk szerint szintén a munkássághoz tartoztak.[273] Míg az október 23-ai eseményeket a diákok (főiskolások, egyetemisták) kezdeményezték, addig az esti óráktól kezdve, különösen a Sztálin-szobor ledöntésénél, már a munkások voltak többségben. A 24-étől kezdődő harcokban már elsősorban munkások és ipari tanulók vettek részt, a felsőoktatásban tanulóknak csak kisebb része (például műegyetemisták, katonai akadémiák hallgatói, tisztiiskolások) csatlakozott a fegyveres szakaszhoz, amelynek sebesültjeit jelentős részben orvostanhallgatók látták el. Ahogy Illyés Gyula október–november fordulóján megfogalmazta: „*A diákok forradalmát a munkásság fordította fegyveres fölkelésre*", pontosabban „*ezt a harcot munkás, paraszt, értelmiségi származású diákok kezdték, munkásfiúk vitték döntésre, munkás és paraszt honvédok fejezték be.*"[274] Éppen ezért nem meglepő, hogy a harcok során megsebesült felkelők 80–90 százaléka fiatal munkás volt, és a sérültek legfeljebb öt százaléka tartozott csak az egyetemi vagy főiskolai hallgatók közé.[275] Kovrig úgy találta,

273 *1956 kézikönyve.* III. i. m. 305.

274 Illyés: *Naplójegyzetek 1956–1957.* i. m. 36. és 39.

275 Lomax: *Az értelmiség forradalma vagy a munkásoké?* i. m. 109–110.

hogy a válaszadó 1530 férfi negyede munkásként nevezte meg magát (30 százalékuk nem adott meg erre vonatkozó adatot), és arra jutott, hogy a kérdőívet kitöltők körében (ahol is a bizonyára felülreprezentált diákok számát korrigálni kell) „a munkások és bányászok aránya magasabb volt, mint 36% a felkelők között" – mindkét adat a válaszadók abszolút többségét jelenti.[276] Ezekből az adatokból is világosan látszik, hogy *1956 társadalmi karakterét tekintve munkásfelkelés volt, a fegyveres forradalom fő bázisát ugyanis a gyáripari munkásság képezte.*[277]

A felkelők összetételének hiteles lenyomata az az összefoglaló, amelyet Angyal István készített a Tűzoltó és Berzenczey utcai felkelők emlékezetesebb alakjairól. A (vele együtt) leírt tizenöt személy közül három volt értelmiségi (Csongovai Per Olaf filmrendező, Szirmai Ottó dramaturg és egy orvos), egy volt földműves, csatlakozott hozzájuk két hivatásos katona, egyvalaki volt fodrásztanonc, a többi pedig – vagyis a társaság fele – mind fizikai munkás (autószerelő, gép- és szerszámlakatos, segédmunkás, szakmunkás, vasbetonszerelő). Lakóhelyet tekintve két felkelő a Berzenczey utcában, egy a Tűzoltó utcában, Angyal és egy fiatal társa pedig az Üllői út egyik házában lakott. Életkor tekintetében három 18 évest vagy annál fiatalabbat és két harmincast találunk köztük, további nyolc ember 20 és 28 év között volt.[278] Vagyis az Angyal által számba vett Tűzoltó utcaiak több mint fele 30 alatti munkás volt.

1956 egy alapvetően háborús időszakban zajlott: bő évtizede ment át a front a fővároson, 11 éve ért véget a második, 38 éve az első világháború, három évvel korábban zárták le tűzszünettel a koreai háborút,

276 Kovrig, i. m. 232. és 307.

277 Varga László: *Munkás – munkásság – munkástanácsok történelmi távlatban.* In: Évkönyv. XXII. 1956-os Int. Bp. 2017.

278 Angyal István: *A Tűzoltó utca* [1956. december 4.] Közli: Eörsi László: *Angyal István (1928–1958) – Angyal István önvallomásai.* Noran, Bp. 2008. 261–286. a jegyzeteket lásd: 332–333. Vö.: Eörsi: A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban. i. m. 88–90.

két esztendővel előbb az első indokínai háborút, kezdett összeomlani a gyarmatrendszer (Egyiptom, India, Indonézia, Izrael és Malajzia függetlensége, kenyai mau-mau felkelés, jemeni összecsapások), a megelőző évtized második felében polgárháborúk dúltak Görögországban és Kínában, és éppen a magyar eseményekkel egy időben folytak a szuezi hadműveletek. A magyar forradalom évében egy sor felkelés volt: 1956-ban éppen, hogy befejeződött az évtizede zajló Fülöp-szigeteki lázadás, egy éve folyt már az első szudáni polgárháború és a ciprusi britellenes EOKA fegyveres kampánya, évek óta az algériai függetlenségi háború, az év során jutott győzelmes szakaszába a kubai forradalom, és nyitotta meg a második indokínai háborút a dél-vietnami felkelés. Utóbbiak mindegyike ráadásul többé-kevésbé beilleszthető a klasszikus gerillaháborúk sorába.

Azok a budapesti fiatal felkelők, akik zömmel az 1930-as évek második felében születtek, gyerekfejjel élték át a front átvonulását és a főváros ostromát, megtapasztalták a Vörös Hadsereg bevonulását, a nélkülözést és a diktatúra bevezetését. A világhelyzet és a hazai állapotok is hozzájárultak ahhoz, hogy az emberek nemcsak, hogy nem féltek fegyvert fogni, de azt is tudták, hogyan kell!

Az 1950-es évek közepén a férfitársadalom nagy része életében már fogott fegyvert. Az idősebb felkelők testközelből tapasztalták meg a második világháborút, sokan a fronton, sőt az első világháborús veterán „Szabó bácsi" vöröskatona is volt, a háború alatt felnőtt korba lépők pedig még részt vettek a leventeképzésen. A Rákosi-diktatúra hadseregfejlesztése és hidegháborús paranoiája miatt minden felnőtt férfi éveket (!) töltött sorkatonai szolgálattal a Néphadsereg, a Határőrség vagy sorozott állományú tagként a Belső Karhatalom kötelékében, a műegyetemisták pedig tartalékos tiszti képzésen vettek részt. Bosnyák Gábor segédmunkás, a róla elnevezett Práter utcai raj parancsnoka például

sorozott államvédelmis volt, Bárány János három évet töltött a Belső Karhatalom soraiban. A november 4-ei angyalföldi ellenállás egyik vezetője, a Váci út és a Rákos-patak kereszteződésénél harcoló csoport vezetője, Csizmadi Ferenc segédmunkás már katonaviselt ember volt, akárcsak a tizedesként leszerelt Tűzoltó utcai Csongovai Per Olaf. Utóbbi mondta: „[a Néphadseregben] *kaptam a katonai kiképzésem alapját, amit később a forradalomban jól fel tudtam használni*".[279] A harcokhoz rengeteg sorállományú honvéd csatlakozott, éppen szabadságát töltve vagy fővárosi laktanyáját elhagyva. Közülük a legszervezettebbek az építő zászlóaljakhoz tartozó Kilián-beliek voltak.

A felkelők közül néhányan gerillamúlttal is rendelkeztek! Dudás József a két világháború között Erdélyben részt vett az illegális kommunista mozgalomban, utóbbiért öt évet ült Romániában, 1944-ben pedig csatlakozott a budapesti ellenálláshoz.[280] A kucsmájáról ismert corvinista – később a Bányász moziban székelő csoport tagja –, a civilben villamoskalauz Papp József hadifogságba esése után partizánnak állt. A Corvin közben harcoló, majd a forradalom leverését követő ellenállásban is részt vevő Karászy János 16 évesen csatlakozott Maléter partizán-zászlóaljához, majd repülő-főhadnagy lett. A Práter utcaiak egyik vezéregyénisége, a november 4-én harcban elesett görög Konstantinidisz André hazájában fegyverrel harcolt a német–olasz megszállók ellen.[281]

Talán nem túlzás állítani, hogy részben a hidegháborús készülődés és a „munkáshatalom" megvédésére való képzés okozta a rezsim vesztét. 1949-ben szovjet mintára hozták létre a Munkára Harcra Kész mozgalmat, amely a tömegsportot ötvözte a honvédelmi képzéssel, s ebbe a

279 Közli: *Pesti utca – 1956*. i. m. 184.

280 Életének monografikus feldolgozására lásd: Drucza Attila: *A Dudás-ügy – 1956. Létezett-e Nemzeti Bal?* Porta Historica, Köröstárkány–Kápolnásnyék, 2017.

281 Markó György: *Hellasztól a Práter utcáig. Egy görög szabadságharcos a magyar forradalomban*. Kornétás, Bp. 2016. 27–28.

lövészet is beletartozott. Amint egy újpesti textilmunkásból lett felkelőlány mesélte: *„Naponta gyakorlatozunk géppisztolyokkal és megtanultuk, hogyan kell Molotov-koktélt készíteni egy üres palackból és benzinből. Azt mondták, hogy az amerikaiak ellen kell majd használnunk.”*[282] A Vajdahunyad utcaiakhoz csatlakozó Wittner Mária például a gimnáziumban kiváló eredménnyel végezte a kispuska kezelését és lövészeten bronzérmet is nyert. A Corvin köziekhez csatlakozó Hrozova Erzsébet pedig az üzemi és helyi szinteken egyaránt megszervezett, sport- és szabadidő-tevékenységet kínáló Magyar Szabadságharcos Szövetség nevű félkatonai szervezet tagjaként tanult meg lőni.

A hazai politikai változások egy másik úton is jelentősen hatottak. Népfelkelésre a két világháború közötti időszakban mentálisan nem lett volna esély. Egyfelől az 1918/19-es forradalmak megrázó élménye, másfelől a korszak hivatalos ideológiája miatt sem, amely negyedszázadon keresztül a polgári berendezkedést, a lassú társadalmi változásokat és a forradalmaktól való tartózkodás hirdette. Az önelnevezése szerint is „ellenforradalmi” rendszer – a hivatalos kormánykörök részéről legalábbis – semmilyen szinten nem legitimálta a radikális változásokat, hiszen éppen azok ellen jött létre! Magyarország kettős megszállása, a bombázások, a népirtás, a világháború sokkja, a kitelepítések azonban más helyzetet teremtettek, és az amúgy is idejétmúlt „neobarokk” rendszer összeomlásával a társadalmi változások kierőszakolása sem volt többé tabu. A rövid demokratikus kísérlet után bevezetett diktatúra szűk évtizedig másról sem szólt, mint a proletariátus forradalmi harcairól (francia és orosz forradalom, párizsi Kommün, Tanácsköztársaság), amelyeknek állami kultuszt teremtettek, valamint a fegyveres harcok jogosságáról, akár társadalmi célokért, akár a gyarmatrendszer

282 Idézi: Márton Endre: *Tiltott égbolt* [1975] Ford.: Kádár András. Kairosz–XX. Század Int. Bp. 2000. 145.

felbomlásáért vívják azokat. 1949-től 1953-ig ráadásul a „harmadik világháborúra" készült az ország: háborús felvilágosításokat rendeztek, lőgyakorlatokat és légiriadókat tartottak, óvóhelyeket építettek, propagandakampányokat vívtak Jugoszlávia és az „imperializmus" ellen.

1949-től az ifjúságnak szánt kötelező irodalom részei lettek a szovjet partizánkönyvek (1950-ben fordították le Ignatovtól az *Egy partizán feljegyzéseit*, Fagyejev könyve, az *Ifjú gárda* 1951-ben, Fjodorovtól a *Partizánok élén* 1952-ben, Gajdartól a *Timur és csapata* 1953-ban jelent meg magyarul), a mozikban a filmek előtt lelkesítő filmhíradókat vetítettek, a vásznon pedig a szovjet partizánok hősiességéről szóló darabok mentek (a korábban forgatottak közül a *Csapajev*, a *Tankosok* és az *Ifjú gárda* kétrészes adaptációja, majd 1950-ben a *Berlin eleste* és a *Bátor emberek*), az iskolákban Leninről, Zojáról és a „nagy honvédő háborúról" tanultak. Engels és Mao gerilla-hadviselésre vonatkozó művei magyarul már olvashatók, sőt olvasandók voltak ezekben az években, ezeket a legtöbben talán, Angyal István és a fiatal tisztek pedig biztosan ismerték (utóbbiaknak a katonai akadémiákon kellett is). Mindent összevetve a Rákosi-rendszer a békeévek alatt militaristább szellemiségű volt, mint a háború idején a Horthy-korszak. A kommunista rendszer teljes csődjére utalt, hogy az ideológia többéves sulykolása ellenére tört ki *a forradalom, amelyben a fiatal munkások jártak az élen.*[283]

A harchoz önként – egyszerű hazaszeretetből, politikai elkötelezettségből, véletlenül vagy kalandvágyból – csatlakozó felkelők közül sokan azonosították magukat a partizánhagyománnyal, mondván: ők is az idegen megszállók kiveréséért és a nemzeti függetlenség helyreállításáért küzdenek. Sokan a gerillaháború taktikáját is értették, és ennek törvényeit világosan meg is fogalmazták. Király Béla a gerillaháború

283 E tény igen korai, interjúk alapján való felvetésére lásd: Henry GLEITMAN: *Youth in Revolt: The Failure of Communist Indoctrination in Hungary.* Free Europe Press, New York, 1957.

Felkelők a Kisfaludy utca és a Práter utca sarkán (Mario de Biasi felvétele, Getty Images)

tankönyvbe illő jellemzését adta az 1956-os városi harcokról írva: *„A kisebb-nagyobb szabadságharcos csoportok remekül használták a szovjet típusú fegyvereket és* helyesen alkalmazták a szovjet típusú partizán harcmodort. *Rajtaütöttek az ellenségen, összpontosított tűzzel nagy veszteségeket okoztak neki és dolguk végeztével eltűntek.”*[284] Csongovai átgondolt gerilla-eljárás alkalmazására emlékezett, amikor így nyilatkozott: *„Az volt a taktikai elvem, hogy nagyon gyorsan, meglepetésszerűen le kell csapni az oroszokra, és utána hirtelen eltűnni, hogy minél kevesebb halott legyen, mert nekünk élő hősökre van szükségünk, nem pedig halottakra.”*[285]

A budapesti felkelők minden szempontból a gerillaháborúk kezdeti szakaszához hasonló szervezetben harcoltak, vagyis a csoporton belüli vezetés spontán dőlt el, a csoportok között pedig eleinte alig volt összeköttetés. A sporadikusan harcoló kisebb csoportoknak idő kellett, míg összehangolt felkelőhadsereggé váltak – ez a Nemzetőrség megszervezését jelentő, egy hétig tartó általános regularizálódás során elkezdődött, de november 4-éig nem fejeződött be.

A felkelők között a rátermettség döntött a vezetésre való alkalmasság dolgában. Pongrátz Gergelyről egyik korábbi beosztottja azt vallotta, hogy *„rendkívül agilis, biztos fellépésű, határozott volt.* [...] *Személyes bátorsága, a*[z október] *23-át követő harcokban emelte parancsnoki tisztségre.”*[286] A magáról szerényen nem beszélő Bárány Jánosról társai úgy nyilatkoztak, hogy azért tekintik vezetőjüknek, mert *„ő volt közöttünk a legbátrabb. Mindig egyedül fedezte a visszavonulókat. A saját életével nem törődött, csak minket mentett. Mindig tudta, mit kell csinálni, azért*

284 Király, i. m. 271. (kiemelés tőlem)

285 Közli: *Pesti utca – 1956.* i. m. 196.

286 ÁBTL. 3.1.5. O-16803. Corvin közi fegyveres ellenforradalom [1959] 8.

fogadtunk neki szót."[287] Vagyis harc közben alakult ki, hogy ki vezesse a felkelőket – a harctéri magatartás milyensége szabta meg a felelősség mennyiségét.

Nem egy „felkelőparancsnoktól" ismert olyan nyilatkozat, hogy nem állt szándékában parancsnok lenni, csak „így alakult". Iván Kovácsot, Angyalt és a Baross utcai csoport megalakulása után egy héttel érkező Nickelsburgot mindenki egyszerűen „elfogadta", egyedül a Corvin moziban tartottak vezetőválasztást november 2-án Pongrátz Gergely személyére, de az ő és öt testvérének ismertsége már napok óta megkérdőjelezhetetlen volt. „Szabó bácsi" perében úgy vallott, hogy idős kora, nagy bajusza és a környéken való közismertsége miatt választották vezetőjüknek: *„Október 26-tól 29-ig egyszerű fegyveres ember voltam a sok közül* [...] *október 27-én az oroszok szétvertek minket a Széna téren és így fegyveremet eldobva hazamentem. Másnap, október 28-án a nép ismét hívott a Széna térre és a nevemet emlegette.*"[288] A következő napon már mindenki parancsnokaként tisztelte. A Nagykörút két oldalán hasonló volt a felfogás októberben: Angyal szerint *„a forradalomban a vezetőt csak arra az időre tette vezetővé a közösség,* [...] *amíg a rendkívüli állapot tart"*, társa, Csongovai pedig azt mondta, hogy vezetőt sohasem választottak, mert „olyan egység volt a Tűzoltó utca, amiben nem volt hierarchikus rendszer, parancsnoki rendszer".[289] Pongrátz szerint kezdetben „mindenki, akinek fegyver volt a kezében, parancsnok volt".[290]

Az egyik Corvin közi felkelő egyenesen taktikai előnyként értékelte a katonai szervezet hiányát, mondván, a néhány fős felkelőcsoportok így rugalmasan tudtak védekezni, egyesülni, majd támadás után szét-

287 A bordósapkás Jancsi. In: *Magyar Ifjúság*, 1956. november 3. 2.

288 Hadtörténelmi Levéltár, Katf. I. 00115/1956. Dudás József és Szabó János összevont pere. Tárgyalási jegyzőkönyv. Bp. 1957. január 8–14. 15.

289 Közli: *Pesti utca – 1956*. i. m. 188.

290 Angyal *István saját kezű vallomása*. i. m. 50–51. és Pongrátz, i. m. 83.

válni, tehetséges ideiglenes parancsnok pedig mindig akadt köztük.[291] A VII. kerület legkevésbé szervezett felkelői a Nagykörút, a Rákóczi út és az Andrássy út közötti negyedből jöttek. Az itteni felkelők egyike úgy emlékezett: *„Mivel ezek saját maguk által vezérelt szabadcsapatok voltak, természetesen nem is volt igazi vezér.”*[292] A Rottenbiller utca és a Thököly út (ahonnét a Baross téri csoport jelentős része jött) közöttiek náluk szervezettebbek voltak.

A fegyveres felkelők túlnyomó civil többsége – főleg a fiatalok – harc közben sajátították el a kézifegyverek kezelését, míg a komolyabb eszközök (légvédelmi és páncéltörő ágyú) használatának megtanulásához nyugodtabb körülmények és több idő kellett. Több csoportban voltak katonaviselt emberek, a VIII–IX. kerületben harcoló felkelőkhöz pedig kezdettől fogva álltak át a Kiliánban elszállásolt műszakisok. A Tűzoltó utcában a fegyverhasználatot, a hadrendet és a védekezési tevékenységet egy fiatal hadnagy és egy főhadnagy irányította. Miután október végén sorkatonák és tisztek is egyre nagyobb számban csatlakoztak a felkelőkhöz, majd a honvédség segítségével megindult a Nemzetőrség szervezése, november 4-étől kezdve pedig együtt harcoltak, a katonák tanácsai és példamutatása nyomán a felkelők haditechnikai és taktikai tudása is komolyabb lett. A külvárosban zajló novemberi védekező harcokat szinte mindenütt katonatisztek szervezték és irányították. Persze az irreguláris harc külsőségeinek és szabadcsapat jellegének feladása nem mindenkinek volt ínyére, hiszen a hadrendbe osztással és a fegyelmezett parancsrendszerrel szabadságuk – és ami azzal egyet jelentett: fegyverük – elvesztésétől tartottak.

291 Mátéffy Csaba interjúja. Közli: *Pesti utca – 1956.* i. m. 210–211.

292 Ordódy György interjúja. Közli: ORBÁN Éva: *Üzenet a barikádokról.* III. kötet. Összmagyar Testület, Bp. 2001. 147.

A Práter utcában a regularizálódás viszonylag korán és a Nemzetőrségtől függetlenül is elkezdődött: október 30-án már félezren voltak, és Horváth János volt honvéd százados elkezdte őket századokba és szakaszokba osztani.[293] A következő napokban a Corvin ellenőrzése alá tartozó felkelőcsoportokat (Kisfaludy, Nap, Práter és Vajdahunyad utcaiak, Kilián-beliek és kisebb körúti csoportok) katonai rendbe szedték. Október utolsó és november első napjaiban a főváros felkelőcsoportjai beléptek a Nemzetőrségbe, fegyvereiket nyilvántartásba vették, igazolványt kaptak, és kijelölték területüket, valamint közös parancsnokság alá vonták őket; a Tűzoltó utcaiak eleinte kívül maradtak a hivatalos forradalmi karhatalmon és megőrizték autonómiájukat.

Jellemzi a felkelőcsoportok közötti szervezetlen viszonyokat, hogy két nappal vezetőként való elismerése után, október 28-án éjjel Iván Kovácsra jelszó hiányában majdnem rálőttek, és Angyal István is így járt, méghozzá november 3-án. Az utakat ellenőrző felkelőcsoportok ugyanis egymással nem összehangolva változtatták meg az éjszakai jelszavakat, és az Üllői vagy a Nagykörút két oldalán tartózkodók nem értesítették egymást erről (a harcok miatt nem volt közvilágítás, így a közlekedőknek távolról kellett kiabálniuk az aktuális jelszót). Sokat segített a helyzeten, hogy november elsejét követően telefonvonal épült ki a fontosabb bázisok között. Először a Corvin mozit kötötték össze a Práterrel, a Nap, a Kisfaludy és a Vajdahunyad utcaiakkal, valamint a Tűzoltó utcai garázzsal. Később a HM és a Kilián is a hálózatba került, a város határáról két mozgó rádióskocsi tett jelentést, majd a második intervenció előestéjére a kispesti felkelők és a vecsésiek is közvetlen kapcsolatot kaptak a belvárosi felkelőkkel.[294] Az összeköttetésnek hála a második szovjet intervenció első napján a VIII–IX. kerületi felkelők a tüzérségi támadással egy időben értesültek

293 ÁBTL, 3.1.5. O-16801. Práter utcai fegyveres ellenforradalmárok [1959] 2.

294 Haász János interjúja. Közli: Orbán: *Üzenet a barikádokról.* III. i. m. 245.

a harckocsik Budapest felé való megindulásáról, majd a városon belüli helyzetükről. Bár egy idő után az egyes felkelőcsoportokon belül többé-kevésbé hagyományos katonai struktúrát alkalmaztak, egymás között csak éppen november 4-ére alakult ki hatékony együttműködés.

Míg az októberi harcokat összeköttetés nélkül, *ad hoc*, egymás harcát csak indirekt módon s nem szervezetten segítve vívták meg a csoportok, addig a novemberi harcok első napjaiban a két legharcosabb kerületben a védekezés tervszerűen ment végbe. November 4–5-én a körút két oldalán lévő felkelők a Nagyvárad tér irányából a körúti kereszteződés felé rohamozó harckocsikkal együttműködve vették fel a küzdelmet, amikor az emeleti ablakokból Molotov-koktélokkal, a Viola utcából pedig ágyúval védekeztek ellenük, és különböző mélységbe engedték be a páncélosokat, hogy szakaszosan semmisíthessék meg őket. Az Üllői út mentén a Haller utcától kezdve a körútig minden utcának meg volt a maga feladata a védekezésben.

Az '56-os városi gerillák októberben öt nap alatt vívták ki fegyverrel a forradalom győzelmét, novemberben pedig egy héten keresztül védekeztek a megszállás ellen. Eközben a spontán népfelkelésből egy szervezett gerillahadsereg alapja is megteremtődött.

„Barikádharcot folytattunk”[295]

A háború lényege a sebesség, így a támadó fél lendületének lefékezése a védekező fél számára elsődleges. Amennyiben a támadó nem tudja a tervei szerinti ütemben ellenőrzése alá vonni az elfoglalandó területet, lényegében félig már vereséget is szenvedett. A Budapest területére október 24-ére virradóra belépő szovjetek harckocsijainak és páncélautóinak megállítása kezdetben a forradalmak és felkelések mindenkori megoldásának megfelelően alakult: barikádokkal, úttorlaszokkal és ötletes

295 ANGYAL *István saját kezű vallomása*. i.m. 95. oldal

módszerekkel fékezték le, állították meg, majd semmisítették meg őket. A barikádépítésnek később volt egy másik fontos célja is, mégpedig a felkelőközpontok védelme és fennhatósági területének kijelölése.

Az első barikád Budapesten minden bizonnyal a Móric Zsigmond körtéren épült, ahol a sínek közül pajszerekkel könnyen fel lehetett szedni a nagyméretű kockaköveket, amelyekkel rövid idő alatt el tudták torlaszolni a tér összes be- és kijáratát. Ezek előtt gépzsírral kenték fel az utat, amely a gumikerekes páncélos lövészszállítók közlekedését lehetetlenné tette.[296] A második, ennél is nagyobb akadályt a Széna tér Moszkva tér felé eső részén hozták létre, amikor a Déli pályaudvarról három vagont toltak a körútra és a metróépítkezés épülete elé vontatták őket, kettőt a sínen hagytak, a harmadikat pedig felborították. A Déliből a Krisztina körút elejére is jutott vagon, amellyel a Moszkva tér felé vágták el az utat.

A forradalmi harc első két napján másutt is rögtönzött barikádok álltak. Például a Blaha Lujza téren a Szabad Nép-székház előtt a 6-os villamos szerelvényeinek és egy feldöntött rabszállítónak a felhasználásával, a Bölcsészkar és a Nemzeti Múzeum előtt felborított villamosok álltak, az Üllői út–Nagykörút kereszteződésében összetolták őket, az Andrássy út Oktogon utáni részén padokat hordtak össze, a Koszorú utca Baross utcai torkolatánál pedig egy felgyújtott teherautó köré raktak lomokat, október 25-ére virradóra a Rákóczi út mellékutcáit felfordított autóbuszokkal torlaszolták el, az Orczy téren trolibuszokat és macskakövet használtak.

November elsején a Corvin közhöz kivezényelt honvédségi vontatókat a felkelők követelésére Király Béla kénytelen volt visszarendelni, ugyanis a felkelők – készülve egy későbbi támadásra – helyükön akarták hagyni és őrizték is a kiégett roncsokat, amelyek természetes barikád-

296 Kis Amádé interjúja. Közli: Orbán: *Üzenet a barikádról.* II. kötet. Kráter, Bp. 1996. 301. oldal

övet képeztek a Corvin körül. A novemberi harcok folyamán ez nagy segítséget is jelentett, és jelentősen lassította a Nagykörúton és az Üllői úton rohamozó megszállókat.

November 4-étől kezdve ismét barikádállításhoz nyúltak a felkelők, elsősorban a külvárosokban: a Soroksári utat tehervagonokkal, Csepel bevezető útjait vasúti kocsikkal zárták le. A Tűzoltó utcai felkelők az Üllői út, Ferenc körút, Márton és Tompa utca–Balázs Béla utcák határolta terület jelentős részét elbarikádozták, a kivezető utcák torkolatát pedig autókkal torlaszolták el, így a IX. kerületben szervezett körülmények között a legtovább ők tartottak ki.

A barikádok mellett a legötletesebb módon állították meg a harckocsikat úgy, hogy járhatatlanná tették az utat. A páncélautók és a harckocsik egyaránt elakadtak a felkelők által csak „perzsaszőnyegnek" nevezett akadályon, amelyet ezernyi utcakő aszfaltra szórásával hoztak létre, például a Móricz Zsigmond körtér előtt. A BTR-ek gumiabroncsa elcsúszott a gépolajjal leöntött utcákon, a novemberi harcok során a Vár ostromakor az egyetemista felkelők disznózsírral és olajjal kenték fel a meredek Ostrom utcát, amelyen a nehéz járművek visszacsúsztak, Újpesten a Csirizgyárból szerzett ragasztót használták, a Lónyay utcában viszont ipari szappannal „súrolták" végig az utat, a „Csikágóból" származó fiúk pedig többkilós vajtömböket szereztek egy boltból és azt hordták szét a Garay téren. De a Budapesten itt-ott még ma is látható, eleve csúszós, sárgaszínű keramitburkolat esetében az is elég volt, ha a harckocsi túl gyorsan futott rá, és falnak csúszott az úttesten, mert azonnal jó célpontot jelentett a benzines palackoknak.

Az úttest megrongálása szintén a felkelők eszköztárába tartozott: a csepeli felkelők a Gubacsi híd előtti burkolatot, a pesterzsébetiek a Nagykőrösi útpálya egy szakaszát, a csepeliek a Vámmentesi út és a Kikötő út egy-egy részét robbantották fel novemberben.

A tág értelemben vett barikádállítás, mint a forradalmi harcok legalapvetőbb eszköze, végig jellemezte a budapesti felkelést, időnként meglepő találékonysággal alkalmazva.

„Ha nincs fegyvered, majd hoz az ellenség”[297]

Budapesten a gerilla-hadviselés mindenkori mérlegének megfelelően rendkívül egyenlőtlen erőviszonyok alakultak ki: a megszálló Szovjet Hadsereg élőerőben és a bevetett haditechnikát tekintve egyaránt ledolgozhatatlan számbeli fölényben volt, a technológiai fejlettség pedig összehasonlíthatatlannak bizonyult. Ahhoz, hogy a felkelők ne legyenek végzetes hátrányban, nemcsak a gerilla-harceljárást kellett elsajátítaniuk, de fegyvereket is szükséges volt zsákmányolniuk az ellenségtől.

Bár a Szovjet Hadsereg létszámát Sztálin halálától 1958 végéig a korábbi 5,3 millióról 3,6 millióra csökkentették, még mindig ez volt Európa és Ázsia legnagyobb létszámú szárazföldi hadserege.[298] Fegyverzete 1956-ban, bár túlnyomórészt még II. világháború végi technológia volt, az 1940-es évek végétől az 1950-es évek közepéig végrehajtott több fejlesztés eredményeként a felkelőknek a korábbi állapotánál mozgékonyabb, fejlettebb és rombolóerejét tekintve hatékonyabb ellenséggel kellett megküzdeniük.[299] A szovjetekhez képest a Magyar Néphadsereg, a rendőrség és a Belső Karhatalom fegyverzete egyaránt idejétmúltnak volt mondható, ami nem csoda, hiszen a Varsói Szerződésen belül

297 A felkelők szállóigéjét idézi: PONGRÁTZ, i. m. 14.

298 REESE: *The Soviet Military Experience*. i. m. 140.

299 Az 1956-ban használatba került fegyverekre és típusaikra vonatkozóan több szakmunka is rendelkezésre áll: AMACZI Viktor: Az 1956-os forradalom és szabadságharc haditechnikai eszközei. In: *Haditechnika*, 2006. 6. szám; CSEH József: A Magyar Néphadsereg fegyverezettel való ellátásának néhány problémája az 1950-es évek elején. In: *Első Század*, 2012. tél; LAURENSZKY Ernő: *A forradalom fegyverei – 1956*. MH OKAK, Bp. 1995. és HORVÁTH–KOVÁCS: *Hadsereg és fegyverek 1956*. i. m. (az idevonatkozó részek Kovács Vilmos munkái). Az 1956-ban használt fegyverekre vonatkozó részek megírásához az idézett munkákat használtuk fel.

a kliensek fegyveres erőit elavultabb, világháborús vagy annál is régebbi haditechnikával engedték csak felszerelni. A felkelők helyzetét javította, hogy a Néphadsereg, amelynek Budapesten viszonylag csekély erői állomásoztak, állománya nem volt bevethető, a rendőrség tűzfegyverekkel csak igen gyengén volt ellátva, a Belső Karhatalomnak pedig – a keletnémet *Volkspolitzei*jal ellentétben – nem voltak nehézfegyverei és páncélozott járművei, komolyabb kézifegyverekkel (golyószóró, géppuska, géppisztoly) viszont rendelkezett.

A magyar fegyveres erőknél 1948-ban rendszeresítették a szovjet szabványt, így 1956-ban néhány magyar fejlesztés kivételével csak 1891 (!) és 1944 közötti szovjet licencnek megfelelő eszközök álltak rendelkezésre. A honvédség arzenálja legalább tíz-tizenöt évvel régebbi volt, mint a szovjeteké, akik sem Maxim-géppuskát, sem ismétlőpuskát nem használtak már, a régebbi eszközöket (DT-golyószóró, PPS) pedig fél évtizede cserélték le a Kalasnyikov-fegyvercsalád tagjaira. Jellemző az is, hogy Magyarország a páncélos fegyvernem egész osztályaival nem rendelkezett, ugyanis a szovjetek nem engedtek sem nehézharckocsit, sem rohamlöveget tartani, és az újabb T-54-esből sem kaphatott.

Október 23-án éjjel csak a hazai fegyvergyárakból, üzemekből, a félkatonai szervezetek raktáraiból, rendőrőrsökről és laktanyákból származó eszközökkel fegyverkezhettek fel a felkelők, a rákövetkező napon azonban már az elesett szovjet katonáktól is elvették a kézifegyvereket. Így a harc első napjaiban megszerezhető fegyverek főleg klasszikus könnyű kézifegyverek voltak, úgymint oldalfegyverek (TT típusú rendőrségi és katonatiszteknél rendszeresített maroklőfegyverek), világháborús technológiát jelentő hadipuskák és rövidebb karabélyok (mindkettő Moszin-Nagant típus), hazai gyártmányú kis űrméretű, egylövetű FÉG-kispuskák, valamint géppisztolyok. Utóbbiak között többségében a felvételeken sok felkelő nyakában látható dobtáras PPS volt, de

néhány magyar fejlesztésű, 1953-tól a Danuviában gyártott ívtáras rendőrségi Kucher-géppisztoly is akadt.

A felkelés alatt a magyar hadiüzemekből félezer puskát, több mint száz pisztolyt, száz géppisztolyt és gépkarabélyt, 72 golyószórót és géppuskát hoztak el. Ezen felül a hazai készletek közül a különféle magyar fegyveres erők raktáraiból lehetett tömegével fegyverhez jutni, és természetesen a Néphadsereg is sok hadieszközt átadott. Utóbbi veszteségei (zsákmányolt, átadott és megsemmisített eszközei) 1956-ban a következők voltak: 54 ezer lövészfegyver, 45 aknavető és ágyú, 47 légvédelmi löveg és félezer gépjármű.[300]

Jellemző módon a tapasztaltabb, idősebb, világháború alatt katonaviselt felkelők inkább a pontos célzást jobban lehetővé tevő hadipuskát választották, amely azonban hosszúsága (ezért kapta „dióverő" elnevezését) és ódivatúsága miatt nem volt a fiatal felkelők kedvence. Ők inkább a könnyen kezelhető, kisebb, egy-kétszáz méteres hatótávolsággal rendelkező, automata – vagyis a városi harcra alkalmasabb – gyártmányokat (géppisztoly, gépkarabély) szerették. Miután a szovjet és a magyar hadseregben azonos fegyvereket rendszeresítettek, a felkelőknek szerencséjük volt, ugyanis a fegyverek túlnyomó többségéhez csupán kétféle lőszert kellett szerezniük: a golyószórók, géppuskák, karabélyok és puskák mind 7,62-es puskalőszert, a PPS és a pisztolyok pedig 9 mm-es pisztolylőszert tüzeltek.

A Kádár-rendszer hamisított képekkel illusztrált propagandájával ellentétben a felkelőknél *nem* voltak amerikai és nyugatnémet eredetű – különösen nem 1956-ban behozott! – fegyverek (Schmeisser és Thompson típusú géppisztoly), és a városi legendákkal ellentétben világháborúból megmaradt páncélöklük sem volt, amint más egyéb, 1945-ben „előásott" fegyvereik sem. Bármennyire szerették volna, de páncéltörő

300 Horváth–Kovács: *Hadsereg és fegyverek 1956.* i. m. 167. és 195.

kézigránáttal sem rendelkeztek. A tények azt mutatják, hogy a városi gerillák kezében lévő technikai állományt sokkal hősiesebb önfeláldozással és ravaszabb találékonysággal kellett párosítani, mint amekkorát a megszállók és a kádári koholmányok szerkesztői egyáltalán elképzelni képesek voltak.

Miután a felkelőknek nem volt málhájuk, amely úgyis csak akadályozta volna őket a mozgásban és nehézkessé tette volna a rögtönzött műveleteket, a legtöbben övükbe tűzték a zsákmányolt nyeles kézigránátokat, vállukon vetették át a lőszeres hevedereket és géppisztolyuk mellett pisztolyt is tartottak maguknál. Sok megfigyelőt és riportert így a partizánfilmek romantikus alakjaira emlékeztették a budapesti városi gerillák.

A forradalmi harc második napjától kezdve komolyabb kézifegyverekre is szert tettek a felkelők. Október 24-én már előfordult, hogy a kilőtt BTR-ekből kiszerelték a lőszerhevederrel üzemelő Gorjunov-géppuskákat, a kiégett T-34-esekből pedig rögtön két fegyverhez is jutottak, amikor kiszerelték belőlük a homlokba épített és a toronyban a löveggel párhuzamosítva elhelyezett DP-golyószórókat. Ilyen, kézben is vihető tárcsatáras, igaz, már kissé elavult (lévén 1928 és 1944 között gyártott) golyószórót láthatunk több fényképen is, például a Bosnyák-raj parancsnokának hátára vetve, a Köztársaság tér ostromakor kézben tartva vagy a Corvin mozi bejárata előtt gyümölcsös ládára helyezve. A Vajdahunyad utcai csoportban rögtön két golyószórós is volt, Kiss Károly hadnagy és Tóth József kocsikísérő személyében. A Széna tériek pedig biztosan rendelkeztek egy 1910-es szabvány szerinti Maxim-géppuskával.

Október 24-én egy Rákóczi tér körül kilőtt páncélautóban vasládákat találtak, amelyben a megszokottnál rövidebb lőszerek voltak. A zöld dobozokban 7,62-es Kalasnyikov-lőszer volt, amit azonban a felkelők nem tudtak használni, hiszen nem jutott nekik a hozzávaló új gép-

karabélyból.[301] 1956-ban a Szovjet Hadsereg lövészgyalogosainak alapkézifegyvere már a később világszerte nagy sikert befutott AK-47-es volt. A működési elvről (*avtomat* = automata), a tervezőcsapat vezetőjéről (Mihail Ty. Kalasnyikov) és a prototípus évéről (1947) elnevezett gépkarabély első harci bevetése egyes, meg nem erősített értesülések szerint a koreai háborúban volt. A fegyver a hírek szerint feltűnt az 1953-as kelet-berlini felkelés idején is, ám arról nem tudni, hogy használták volna. Az viszont már egészen biztos, hogy az első fegyveres konfliktus, amelyben a gépkarabély – immár nem teszt-üzemmódban – részt vett, éppen az 1956-os magyar felkelés volt. A Szovjet Hadseregnél 1949-ben rendszeresítették az új gépkarabélyt, amely könnyű súlyával, kis méretével és egyszerű kezelésével rövidesen lecserélte a korábbi modelleket. A PPS-sel ellentétben az AK gázdugattyús és nem súlyzáras volt, ami sokkal biztonságosabbá tette használatát, megtöltve fél kilóval kevesebbet nyomott ennél, karabély lévén egyet és sorozatot is lehetett lőni vele, de mindkét esetben másfélszer nagyobb volt a hatásos lőtávja, ezen kívül tűzgyorsasága is nagyobb volt, mint a dobtáras géppisztolynak.

A Budapestre bevonuló szovjet gyalogosoknál lehetett látni először Kalasnyikovot 1956-ban. Egy képen harckocsi oldalán ülő szovjet katonával békésen beszélgető magyarok láthatók, a katona pilotkát és khaki dzsekit visel, kezében AK-47-es.[302] A felkelők az első Kalasnyikovokat azoktól a lövészektől vehették el, akiket a kilőtt páncélautók szállítottak, s mivel a legtöbbet a Corvinnál semmisítettek meg ezekből, az ottani felkelőkről készült képeken jó pár ívtáras gépkarabély feltűnik. Fejes József Tibor lakatoshegesztőről több kép is készült a zsákmányolt AK-47-essel. Vélhető, hogy ő volt az első a szabadságharcosok közül, akiket a később

301 Kugli Gyula interjúja. Közli: Orbán: *Üzenetek a barikádokról*. II. i. m. 79.

302 Erwin A. Schmidl–László Ritter: *The Hungarian Revolution – 1956*. Osprey Publ. Oxford, 2006. 11.

ikonikussá vált fegyverrel fényképeztek le. A kalapjáról, sáljáról és dacos szemeiről ismert „Keménykalapos" a róla készített fotón az Üllői úton álló kiégett T-34-es előtt őrködik (vélhetően november elsején), fegyvere ki van biztosítva. A nagyvilág egyébként éppen erről a fényképről értesült először a fegyver létezéséről. Egy másik fotón a szintén Corvin közi Vass Zoltán műszerész fogja büszkén Kalasnyikovját, amely ráadásul egy behajtható válltámaszú AKSZ. A fotók alapján tudható, hogy a Corvinban rajtuk kívül még legalább három felkelőnek, köztük egy lánynak is volt Kalasnyikovja. Az ekkor még ritkán használt fegyverhez való hozzájutás nem volt másként Budán sem: el kellett venni az ellenségtől. Egy filmkocka elárulja, hogy „Szabó bácsi" is birtokolt egy Kalasnyikovot: a felvételen látható, hogy a helyi Nemzetőrség felállításának pillanatában a fiatalok gyűrűjében szájához emeli és megcsókolja fegyverét. A Kalasnyikov ritkasága, megbízhatósága és kiváló harci tulajdonságai miatt igazi kincsnek számított a felkelők körében.

Október végére a felkelőközpontok fegyverzetüket tekintve is igen megerősödtek. A Baross tériek 31-én ezerkettőszázan voltak, arzenáljukba 120 puska, 110 géppisztoly és három golyószóró tartozott.[303] Ugyanekkor a legerősebbnek számító Corvin 800 főt, a többé-kevésbé irányítása alá tartozó két Práter-zászlóalj 450, a Kiliánnál lévő csoport pedig 120 főt számlált, és erre a közel 1400 emberre (akikbe tehát a Vajdahunyad és Nap utcaiakat, valamint a kisebb körúti csoportokat még bele se számítottuk) egy későbbi összefoglaló jelentés szerint három T-34-es harckocsi, egy kisebb és egy nagyobb páncélautó, egy teherautó és egy oldalkocsis motorkerékpár, egy 122-es tarack, egy 76-os és egy 85-ös páncélelhárító ágyú, két 37-es légvédelmi gépágyú, valamint 15 géppuska, 40 golyószóró és félezer pisztoly jutott, a felkelők háromnegyedénél géppisztoly volt, a többi puskával volt felfegy-

303 Lásd bővebben: BFL, XXV.4.f. 7098/1957. Nickelsburg László büntetőügye.

verezve.[304] A corvinisták november 4-ére tehát komoly nehézfegyveres erőt képviseltek: járóképes harckocsijaikra Kossuth-címert festettek (egy képen ezek közül kettő a mozitól balra, egymás mellett áll, egy másikon meg éppen a körútra vezetik ki az egyiket), kettőt be is vetettek; légvédelmi gépágyúkkal, egy kisebb és egy nagyobb páncéltörő ágyúval és egy tarackkal rendelkeztek, amelyek mindegyike működőképes volt. A két zsákmányolt BTR közül a fellobogózott kisebbik több fotón is feltűnik: hozzá külön páncélgépkocsis személyzet tartozott, amelyet a november 4-én elesett Lévi István segédmunkás irányított.

A felkelők október–november fordulóján több ezer nemzetőrt tudtak felfegyverezni, sőt tüzérséggel és páncélosokkal is rendelkeztek. Szovjet adatok szerint a harcokat követő egy hét alatt országszerte több mint 181 ezer lőfegyvert, majd' 3200 géppuskát, 40 ágyút és aknavetőt, valamint 64 ezer kézigránátot gyűjtöttek be a honvédségtől és az utcáról.[305]

„Harcászatilag rendkívül jól védhető terület"[306]

A budapesti gerillaharcok alatt a felkelők szinte (had)tudományos pontossággal hozták létre bázisaikat, építették ki városszerte a legjobban védhető helyeken az ellenállás fészkeit. Mindenütt a felkelők mellett szólt a helyismeret, amely hozzásegítette őket a gyors mozgáshoz, adott esetben az észrevétlen meneküléshez. A corvinista Szalontay-Kovács Ibolya 16 évesen vett részt a felkelésben, s így emlékezett e fontos összefüggés hátterére: *„Olyan szegények voltunk, hogy villamosra nem volt pénzünk. Sokszor sétáltunk együtt körbe Budapesten. Nagyon jól ismertük a belvárost, ami később a forradalom során igencsak jól jött."*[307]

304 Corvin közi fegyveres ellenforradalom. i. m. 10. (a számokat a többek között fényképen is dokumentált valóságnak megfelelően korrigáltuk, illetve egészítettük ki)

305 Malenkov és ts. összefoglalóját közli: *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* i. m. 166.

306 Kálmán Béla interjúja. Közli: ORBÁN: *Üzenet a barikádokról.* II. i. m. 120.

307 Közli: ORBÁN Éva: *Üzenet a barikádokról.* I. kötet. Kráter, Bp. 1996. 86.

A Kádár-rendszer 1956-ról szóló propagandájának alapeleme volt a felkelők köztörvényes bűnözőként és „lumpenproletárként" való beállítása. Egyes felkelőcsoportokat előszeretettel azonosították a környéken lakó – éppen a kommunista rendszer által marginalizált – „elemekkel". A Práter utcaiakról például így írt egy jelentés: *„a Práter utcában tartózkodó ellenforradalmárok között nagymértékben megtalálhatóak a Mátyás tér környéki, a Kálvária tér környéki lumpen elemek, cigányok és bűnöző elemek."*[308] A felkelőket leginkább a Köztársaság téri népítélettel próbálták összemosni, fegyveres rablás és lopás bűntettébe keverni (különösen a Divatcsarnok állítólagos „kifosztása" kapcsán), s egyúttal bizonygatni, hogy többségük alvilági figura, e propagandában ráadásul a nyíltan cigányellenes felhangoktól sem tartózkodtak. A Ferenc körút és a Tompa-Mester utcák közötti egyik csoport vezetőjévé például „egy büntetett előéletű, közismert prostituáltat" tettek meg; az erzsébetvárosi csoportok közül az Almássy tériek „jelentős része kétes, bűnöző egyén volt" a propaganda szerint, a Garay utcai csoport pedig állítólag a lóversenytér melletti „Sportcsarnok kávéház kétes »törzsvendégeiből« és hasonló elemekből tevődött össze".[309] A kádári megtorlás a fizikai megsemmisítés mellett a forradalom rágalmazását is felvette fegyvertárába, utóbbi során az elferdített féligazságokat, a közönséges hazugságokat és koholmányokat, a hamis „bizonyítékokat" és a rasszizmust egyaránt alkalmazva.

A budapesti felkelés során a belvárosban dúló harcokhoz valóban tömegével csatlakoztak a ferencvárosi Mária Valéria-telepről, az erzsébetvárosi „Csikágóból" és az angyalföldi „Tripoliszból" származók, akik között szép számmal akadtak cigányok is. A diktatúra logikájához

308 Práter utcai fegyveres ellenforradalmárok. i. m. 3.

309 *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben.* I. kötet. Magyar Népköztársaság Tanácsa Tájékoztatási Hivatala, Bp. 1957. 27., 33. és 36. Továbbá: *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben.* IV. kötet. Magyar Népköztársaság Tanácsa Tájékoztatási Hivatala, Bp. 1958. 62–69.

tartozott, hogy a tradicionális roma foglalkozásokat űzőket (vándoriparos, zenész), a munkanélkülieket és a közelebbről meg nem határozott „szocialista erkölcs" ellen vétőket kriminalizálta, és tovább taszította a nyomorba, elszigeteltségbe. A szándékosan margóra szorított és kriminalizált fiatalok azután bosszút álltak azon a rendszeren, amely politikai lázadásukra cinikus magyarázatként nyomorukat hozta fel, huligánnak, deviánsnak és bűnözőknek nevezve őket. A cigányság országos arányszáma fölött vett részt a forradalomban, amelynek *a magyar cigányság több mártírt is adott*. Számos cigány felkelőről tudunk Budapesten is: Hrozova Erzsébet csepeli vasmunkás előbb ápoló, majd fegyveres felkelő volt a Vajdahunyad utcában, ahol a később kivégzett Kóté Sörös József („Holi") zenész is harcolt. A vezetője, Wágner István géplakatos becenevéről elnevezett Berzenczey utcai és Ferenc tér környéki Göndör-csoportnak vele együtt több magyar roma tagja is volt, Dilinkó Gábor („Bizsu") újpesti bőrgyári munkás pedig a Corvin közben fogott fegyvert.[310]

Főként a VIII. kerületi csoportokban harcolt sok kerületi illetőségű felkelő – köztük nem kevés cigány szabadságharcos –, akiknek a zöme Józsefváros szegényebb negyedeiből érkezett, vagyis a kerület keleti, Nagykörúton kívüli felében éltek, a Népszínház utca, az Üllői út, a Fiumei út és az Orczy út határolta részen (a mai Corvin-, Losonci-, Magdolna-, Népszínház- és Orczy-negyedben). Józsefváros azon részének szociális viszonyait, ahol a harcok folytak és ahonnan a felkelők jelentős része származott, jól megvilágítják az 1950-es évek lakáshelyzettel kapcsolatos dokumentumai. A Baross utca és az Üllői út közötti részt már 1953-ban egyenesen újjáépíteni javasolták, de vélhetően a hatalmas

310 A magyar cigányok szerepvállalására lásd: Dilinkó Gábor interjúja. Közli: *Ötvenhat arcai.* Szerk.: Stefka István. Kairosz, Bp. 2003.; FÖRSI László: *Cigányok az 1956-os forradalomban.* In: *Cigányság – Identitás – Kultúra – Történelem.* Szerk.: Daróczi Ágnes. MMIKL, Bp. 2011. és Uő: Göndör, Bütyök, Cigány és a többiek. In: *Beszélő*, 1994. 42. szám.

összegre rúgó beruházás helyett inkább az Üllői út két oldalát fejlesztették. Két év múlva a főváros 22 és fél milliós lakástatarozási keretének tizedét, mintegy kétmillió forintot költöttek csak ennek a kerületnek a rendbehozatalára, de a helyzet továbbra is tarthatatlan maradt. A már meglévő jelentős lakásállag-romlást a harcok csak fokozták. A nagyobb utak melletti látványos károkat 1957 és 1959 között helyrehozták, de a kerület belső részét – talán a forradalom alatti fokozott józsefvárosi részvétel megtorlásául – továbbra is elhanyagolták. 1959-ben mérték fel ismét a kerület lakásviszonyait, s azt találták, hogy a VIII. kerületi lakások legalább kétharmada (!) komfort nélküli szoba-konyha, a lakóépületek 80 százaléka elavult, közel 1200 lakás életveszélyes állapotban van, fél-félezer lakás pedig pince/szuterén, illetve ún. üzletlakás.[311] Sok felkelő érkezett ilyen lakásokból a harcokba, mások környékbeli munkás- és diákszállókon, napos szobákban, vagy többedmagukkal szűk albérletekben húzták meg magukat.

A külvárosi csoportokban természetszerűleg a legtöbben helyiek voltak, akik saját lakónegyedeiket védték a megszállók ellen: Angyalföld, Csepel, Kőbánya, Pesterzsébet, Soroksár és Újpest felkelői legnagyobbrészt helybeli munkások voltak. A legfiatalabb kőbányai felkelőkről mondta az egykori résztvevő: *„Ők a gáztelepekről, a Valériáról, Bihariról, a Pongráczról, szóval a szegény-telepekről jöttek. Nem volt mit veszíteniük, így hát nem féltek semmitől.”*[312] A Baross téri csoport tagságát főleg a Keleti pályaudvar, a Thököly út és a Dózsa György út közötti, rossz híre miatt „Csikágónak" nevezett negyedből származók tették ki.

A felkelés helyi szerveződését és ezzel a forradalmi harc védelmi jellegét bizonyítja például, hogy Nickelsburg a Baross tériek központjától

311 Tomay Kyra: *Józsefváros és Ferencváros – két rehabilitációs kísérlet a fővárosban.* In: Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv. II. Bp. 2007. 336. oldal alapján

312 Lux Gellért interjúja. Közli: Orbán: *Üzenetek a barikádokról.* II. i. m. 40–41.

pár száz méterre, a Fiumei út 10. szám alatt lakott. Neumann Tivadar kocsikísérő, a Vajdahunyad utcai felkelők sofőrje pedig a felkelők bázisául szolgáló 41. számú házban élt feleségével. A Tompa utca 10. számú házban csoportosuló felkelőket vezető Bárány János menyasszonya a szemben lévő 11. számú házban lakott.

A Széna téri felkelők csoportját első megalakulásukkor szintén helyiek alkották. Erről így számolt be egyikük: „a Széna tér az első menetben környékbeliekből alakult", s végső soron a Margit körút, a Széna, a Moszkva és a Mechwart tér közelében lakó fiatalok egyesültek benne a munkásszállón lakó metróépítő munkásokkal. A második megalakuláskor csatlakoztak előbbiekhez a pasarétiek, a városmajoriak és a várbeliek, valamint a nemsokára felállított bányászbrigádok tagjai. Mansfeld Péter, a Széna tériek gépkocsis összekötője a Medve utcai iskolába járt, baráti köre lakhelye, a Rózsadomb környékéről verbuválódott. Az újjáalakulás után megválasztott parancsnok szintén helyi ismertségének köszönhette a bizalmat: „*Szabó bácsi ennek a környéknek jellegzetes alakja volt. Vagy fuvaros volt, vagy alkalmi munkás. A Fény utcai piacnak volt egy vonzáskörzete* [...] *János bácsit úgy ismerte minden gyerek, hogy egy állati jószívű ember. A gyerekekkel együtt játszott, focizott* [...] *várta, hogy jöjjön a dél, akkor ment fuvarba* [...] *Jóban volt mindenkivel, tíz utca körzetében az emberek ismerték és szerették.*"[313] Szabó János a Fény utca 15. szám alatt lakott.

A Práter utcai csoportnak szintén nagyon erős helyi kötődése volt. Ezt mutatja, hogy az 1956 és 1959 között az itteni felkelőközpontban való részvétel miatt elítélt 26 személyből négyen ferencvárosiak, nyolcan pedig józsefvárosiak voltak, a szabadlábra helyezettek vagy további vizsgálat alá vonandók közül még 27-en szintén. Ebből a 35 személyből a legtöbben

313 Czájlik Péter interjúja. Közli: *A forradalom emlékezete. Személyes történelem.* Az Oral History Archívum alapján összeállította: Molnár Adrienne–Kőrösi Zsuzsanna–Keller Márkus. 1956-os Int. Bp. 2006. 113.

a Práter utcában, a Kőris utcában és a József körúton laktak. Ezen kívül sokan a kerület Baross utca és Üllői út közé eső részének szegényebb utcáiból (Bókay, Dankó, Jázmin, Leonardo da Vinci, Lujza, Tömő, Szigony) kerültek ki.[314] Ez közelebbről azt jelenti, hogy ennek a felkelőközpontnak jelentős része a Mátyás tér, a Losonci tér és a Kálvária tér tágabb vonzásköréből érkezett – vagyis ők is saját városnegyedüket védték! Amint a Tűzoltó utcaiak is, ahol november 4-e után vezetőjük, Angyal István szerint: *„A harc mindvégig – kezdettől fogva – csak védelmi jellegű volt – egyetlen esetben sem kezdeményeztünk. Védtük a városrészt"*, így a harcok alatt *„a terület elhagyásáról egyetlen szó sem esett, hiszen zömében IX. kerületiek voltunk*, saját házainkat, hozzátartozóinkat védtük."[315] A Tűzoltó utcai csoport állománya ezen kívül jelentős részben a környék diák- és munkásszállóinak lakóiból verbuválódott.

Október 24-étől kezdve a főbb felkelőközpontok mind jól védhető, stratégiai ponton fekvő, a forgalmat és az átvonulást több irányból is ellenőrizni képes forgalmi gócpontokon alakultak ki. A Széna tér és a Móricz Zsigmond körtér a nyugatról és délről Budára bejövő forgalom csomópontja volt, amelyen át kellett haladni ahhoz, hogy azután a Margit, illetve a Szabadság hídon Pestre lehessen jutni. A Baross téren a fővárosba keletről való bejutást és a vasútvonalat lehetett ellenőrizni, a Corvin köz pedig afféle szuperkereszteződésként a Budapesten északról délre (Üllői út) és nyugat-keleti irányba (Nagykörút) átmenő forgalom metszéspontja, amelyen ráadásul a Petőfi hídon át Pestről Budára tartó forgalmat is blokkolni lehet. Ezek közül harcászatilag a Corvin köznek volt a legjobb fekvése, a három másik tér ugyanis laposan terült el, így jól belőhető és harckocsival átgázolható volt. Ugyanakkor mind a négy térre jellemző a magas házak biztosította kiváló megfigyelési és ellenőrzési

314 Práter utcai fegyveres ellenforradalmárok. i. m. 16–34.

315 Angyal *István saját kezű vallomása.* i. m. 46. és 95. (kiemelés tőlem)

adottság, ám megint egyedül a Corvin köz az egyetlen, amelynek központja (a mozi épülete) a házak között természetes védelemre talál.

Minden jelentősebb felkelőközpontnak volt egy-egy jellegzetes, jól erődíthető épülete: a Baross térieknek a pályaudvarral szemben álló 19. számú ház, a Széna térieknek a metróépítkezés során felhúzott, a földalatti alagutjára épített többemeletes betonépület és munkásszálló, a Móriczon a tér közepén álló gomba és a Népbüfé, amelynek tetejére géppuskát is telepítettek. A győzelem után a gomba betonfedele alatt hol egy honvédségi tank, hol egy légvédelmi löveg őrködött. A Corvin mozi pedig egyenesen adta magát egy városi gerillaháború operatív központjaként.

A szétterülő Széna teret annak stratégiai pontjain védték. Táky Gyula egykori felkelő szavaival: *„a földalattinak ott volt a felvonulási épülete, és a kapu fölött volt a géppuskaállás. Az egyik golyószóró ott állt, ahol most a Nehézipari Minisztérium van, akkor még a régi Margit körúti fogház ügyészségi épülete volt ott* [azóta előbbit is lebontották]. *A másik golyószóró fent volt az Ostrom utcában* [az ottani] [...] *étterem tetején. Így három helyről volt tűz alá véve a Széna tér.*"[316] A Széna térieknek később egy kerekes-homlokpáncélos Maxim-géppuskája is lett, amelyet a Retek utca egyik épületének tetején állítottak fel.

A legjobb adottságokkal a Corvin köz rendelkezett. A Corvin köz, akkori nevén Kisfaludy köz promenádja ugyanis ívben görbül a mozi köré, és a fővárosban egyedülálló módon három kijárattal rendelkezik: a mozi főbejárata a József körútra néz, háta a Kisfaludy utcára, oldala pedig árkádos átjáróval az Üllői útra nyílik, amellyel szemben – a körút túloldalán – ekkoriban a Kilián laktanya bejárata volt.[317] A mozi mögötti

316 Közli: *A forradalom emlékezete.* i. m. 111.

317 A közkeletű tévedéssel ellentétben a Kilián laktanya nem foglalta el az egész háztömböt az Üllői út–Nagykörút kereszteződéstől egészen a Viola utcáig, hanem annak csak egy részét, és ezen belül a forradalomhoz átálló katonák a laktanya egyik szárnyát lakták, a többi Maléter ellenőrzése alatt állt. A hajdani Mária Terézia laktanya épületében

Kisfaludy utcában egykor benzinkút állt, ugyanitt munkásszálló üzemelt, az utca a Práter utcába futott, amelynek iskoláját szintén megszállták a felkelők. A kiváló védelmi lehetőségekkel rendelkező köz s benne a magas házakkal körülvett mozi épülete november 4-éig nem kapott találatot, akkor is csak tüzérségi tűztől. A Corvin tágabb vonzáskörzetében helyezkedik el a Práterrel párhuzamos Nap utca, a Prátert metsző és az Üllőire kifutó Vajdahunyad és Futó utcák – mind-mind egykori felkelőközpontok helyszínei. A VIII. és IX. kerület körúton kívüli része különösen kedvezett a városi harcnak, mivel a magas épületek között húzódó kis utcák szövevényében csak a helyiek ismerték ki magukat, a harckocsik pedig nem merték bemenni, jogosan félve a beszorulástól és a csapdába eséstől, leginkább a felülről való védtelenségtől.

Pongrátz Gergely az ikonikus felkelőközpontot így írta le: *„a Corvin mozi* [...] *4-5 emeletes épületekkel van körülvéve. A Körútra és az Üllői útra olyan szűk utcákkal, melyekbe egy tank sem tud befordulni. A mozi mögött van egy benzinkút és a közvetlen szomszédja a Práter utcai iskolának* [...]. *Ezt az épületet jól lehet védeni és az Üllői út és a Nagykörút kereszteződésében igen fontos stratégiai pontot képvisel.”*[318] Éppen ezért a corvinisták nem csak az Üllői út felőli épületrészt és egy idő után a Kilián egyik vele szemben álló szárnyát, hanem a mozi kijárati oldalain és a körút túloldalán ezzel szemben elhelyezkedő épületek emeleti ablakait is megszállták – innen olyan jó kilátás nyílott, hogy a közeledő szovjet harckocsikat a Nagykörúton már a Mester utcai kanyarnál, az Üllői út egyik oldalán, legkésőbb a Klinikák magasságában, a másikon meg a Kálvin térnél meg lehetett látni.

Az október 28-ától kiépített Tűzoltó utcai felkelőközpont környezetében számos bázisnak való hely akadt: a Tűzoltó utca 36. szám alatti

ekkor munkaszolgálatos katonákat szállásoltak el, Maléter pedig a Katonai Műszaki Kisegítő Alakulatok parancsnoka volt.

318 PONGRÁTZ, i. m. 55.

garázs és a vele szemben lévő BM-gépkocsitároló, a Berzenczey utcai munkásszálló és az innen nem messze található iparitanuló-kollégium, valamint a női rendőr- és munkásszállások. Angyal István november 4-étől a Tűzoltó utca környékét – vagyis az utcán keresztülhaladó és az Üllőibe torkolló Berzenczey, Bokréta, Viola és Thaly Kálmán utcákat, valamint a Ferenc teret és a belé futó Balázs Béla utcát – erőddé változtatta. A kisebb utcák és a sok kereszteződés kiválóan alkalmas volt erre. Ezt leírása szerint öt lépésben tették meg:

1. *„áttörtük a pincéket összekötő vészkijáratokat, s a házak között olyan nyílásokat törtünk a szerkezeti tartók között, a kitöltő falakon, hogy ott át lehessen járni egyik házból a másikba, a Mester utcától az Üllői útig”;*
2. *„kockakövekből barikádokat emeltünk, annak tetejére hamuval, törmelékkel teletömött zsákokat raktunk”;*
3. *„az utak bejáratait gépkocsikkal elállták* [...] *ezt azért tettük, hogy a tankok ne tudjanak messziről tűz alá venni bennünket”;*
4. *„a Viola utcából* [...] *kihoztuk a hordókat. Telegurítottuk az utcákat hordókkal, hogy megtévesszük a tankokat – azt higgyék, hogy lőporoshordók vagy aknák ezek –, és ne merjenek bejönni az utcába. Azokba az utcákba, ahol ezek a hordók álltak, még 8-án sem mert bejönni egyetlen tank sem”;*
5. *„a sarkokon jól védett erkélyeken, tetőkön, kéményseprő járdákon helyeztük el lőállásainkat, ezeket bevenni az utolsó percekig nem tudták”.*

Nem csoda hát, ha Angyal szerint a harc Sztálingrád védelméhez hasonlított: *„Sokszor gondoltam, hogy* úgy védekezünk, mint Sztálingrád munkásai a németek ellen [...]. *Halomra lőtték a tankok a házakat, de elfoglalniok egyet sem sikerült.”*[319]

---

319 ANGYAL *István saját kezű vallomása.* i. m. 96–97. (kiemelés tőlem)

Éppen a jól kiépíthető védelem, az erődítés, a bevehetetlen kis utcák és a felkelők jó helyismerete volt az oka annak, hogy november 4–8. között a Corvin és a Tűzoltó utca körül folytak a legelkeseredettebb harcok és itt volt a legnagyobb a pusztítás is. A mozi kijáratának körút felé eső két oldalán álló háztömböket teljesen újjá kellett építeni, a Ferenc körút–Üllői út befelé eső sarka teljes egészében elpusztult (ennek helyére építették 1957–1959-ben a Lottóházat), a kereszteződés Kiliánnak is helyet adó épülettömbje sarkának beomlásáról pedig több kép is készült. A Tűzoltó utcai bázist, amely az Üllői úti Örökimádás templom mögött húzódott meg, pedig olyan erős tűz érte novemberben, hogy a Bokréta utca sarka teljesen elpusztult, a templom is számtalan találatot kapott, tornyát több helyen átlőtték.

A forradalom védelme és a város védelme 1956-ban egyet jelentett. A felkelőcsoportok összetétele magyarázza, hogy ott, ahol saját lakónegyedüket védték a felkelők, a leghevesebb ellenállással találták szembe magukat a szovjet megszállók.

„Védekezésre rendezkedtünk be"[320]

Amint a gerillaháborúkban mindenütt, a budapesti felkelés során is alapvetően védekező harcot kellett folytatni. Az aszimmetrikus hadviselésnek megfelelően a fővárosi felkelők eleinte rögtönzött eszközökkel, majd egyre komolyabb fegyverekkel vették fel a küzdelmet a megszállókkal.

A megszálló hadsereg októberben gyalogsági és tüzérségi támogatás nélkül érkezett, ám novemberben a páncélosok (BTR-ek, közepes és nehézharckocsik, önjáró rohamlövegek) már e két másik fegyvernemmel összehangolva támadtak a városra. Bevetett arzenáljuk mindkét intervenciónál azonos volt, bár második alkalommal a fejlettebb eszközökből többet alkalmaztak. A szovjetek alapharckocsija a világ-

320 Nóvé Gyula interjúja. Közli: ORBÁN: *Üzenet a barikádokról.* I. i. m. 119.

háború legendás, ekkorra már elavultnak számító közepes harckocsija, a T-34-es volt. Az utcai harcok során sérülékenységét főleg vékonyabb páncélja és nem túl nagy sebessége okozta. A mindkét paraméterben jóval komolyabb T-54-es közepes harckocsi harci bevetését tekintve Budapesten mutatkozott be először, nagy tűzerejét nemcsak elődjénél nagyobb űrméretű ágyúja, hanem ezzel párhuzamosított és toronyra szerelt géppuskái is biztosították. Már megjelenése is masszívabb volt, kerek tornya és vastagabb páncélja ráadásul jobban védte. A két legnagyobb számban bevetett tank mellett a világháború végén kikísérletezett nehézharckocsit (ISZ-3) és önjáró rohamlöveget (ISZU-152) is bevetették, amelyek tömegüket és tűzerejüket tekintve az előző típusnál is súlyosabbak voltak. A felvonultatott nehézfegyverek mindegyike támadó jellegű volt, túlnyomó részük a legkorszerűbb páncélerődökhöz tartozott. Budapesten debütált a szovjet hadsereg két új fejlesztésű páncélozott szállító járműve, a BTR-40-es és 152-es is. Mindkettő nyitott tetejű, lövészek szállítására tervezett páncélautó volt, előbbi hat, utóbbi négy gumikerékkel készült, fedélzeti fegyverzetük egy-egy golyószóróból, illetve géppuskából állt. Sérülékenységük és városi harcra való alkalmatlanságuk az első napokban kiderült.

A szovjet tüzérségi eszközök, amelyeket október végén a városon próbáltak átszállítani és amelyekkel novemberben Budapestet lőtték, főként világháborús haditechnikát jelentő hadosztályágyúk (76 és 85 mm-es), közepes tarackok (122 mm-es), páncéltörő ágyúk (100 mm-es), nehézaknavetők (160 mm-es), sorozatvetők (közkeletű néven „Katyusák"), valamint könnyű és közepes légvédelmi lövegek (37 és 85 mm-es) voltak. A teherautók után kötött lövegeket szállító, jelentős municióval felszerelt ütegek közül több is megsemmisült októberben a Nagykörút Tompa utca és Nap utca közé eső szakaszán.

Miután a felkelők és a támadók közötti erőviszonyok összehasonlíthatatlanok voltak, a gerilla-hadviselés mindenkori szabályának megfelelően előbbiek mindvégig védekezésre rendezkedtek be. *A stratégiai védekezés azonban minden esetben taktikai támadásokat jelentett.* Leginkább a szovjetek leghatékonyabb és egyben legfélelmetesebb eszközeit: a harckocsikat, rohamlövegeket és páncélautókat kellett megsemmisíteni. A felkelőknek páncéltörők (ágyúk, gránátok, harckocsiaknák és páncélöklök) híján eleinte a legegyszerűbb, rögtönzött eszközökhöz kellett nyúlniuk.

A benzines palack készítését és használatát nemcsak a korabeli partizánfilmekből ismerhették a felkelők, bár azokban valóban használati utasítás-szerűen mutatták be a legendás Molotov-koktélt. A világháború alatt a szovjet partizánok „rendszeresített" fegyverének a magyar csapatoknál is volt előre elkészített, vasszelencében tárolt változata. A rögtönzött páncélelhárító „bomba" készítése pofonegyszerű volt, és a városban minden akadt hozzá. Egy Corvin közi felkelő visszaemlékezése szerint először *„feltörtük a* [Corvin köz mögötti benzin]*kutat, onnét származott a koktél. Utána feltörtünk egy közértet, hogy üres üvegeket szerezzünk. Teletöltöttük az üveget benzinnel, és körülcsavartuk egy ronggyal. A rongy egyik végét beledugtuk az üvegbe, és megráztuk, hogy kifolyjon a benzin a rongyra.* [Aztán az üveget dugóval légmentesen bedugaszolták.] *Utána meggyújtottuk a rongyot, és rádobtuk a harckocsira."*[321]

A harckocsikra ezzel a fegyverrel többnyire háromfős csoportok vadásztak. Miután a páncélosok csöve (és párhuzamosított gépfegyvere) közelről nem volt képes a második emeletnél magasabbra lőni, a felkelők a harmadik-negyedik emeleti ablakokhoz vonultak. Egy jeladó figyelte a harckocsi mozgását, és amikor hajításnyi távolságra ért, megadta a jelet, mire két társa az ablakból ki sem hajolva eldobta a megygyújtott kanócú benzines palackokat, amelyek az addigra éppen alájuk

321 Vizi Imre interjúja. Közli: *A forradalom emlékezete.* i. m. 102.

érkező tankra estek. Néha nem kettő, hanem jóval több Molotov-koktélt is dobtak rájuk, amelyet aztán a dobtárasokhoz használt nyomjelző lövedékkel gyújtottak meg, ha a láng nem tette volna a dolgát. A lángoló páncélosból nem volt menekvés: a toronyfedélen kibúvókat az emeleti ablakokból lelőtték.

A Molotov-koktélt egyesek fele-fele arányban benzinből és petróleumból készítették, de ismertek fotók olajoskannából készült gyújtóeszközről is. A kőbányai felkelők október végén gyógyszertárból hozott ampullás nitroglicerint vágtak az Éles saroknál érkező harckocsikhoz. Gyakran előfordult, hogy a magyar gyártmányú (Vécsey-típus) nyeles kézigránátra még két-három robbanófejet rátekertek és azzal robbantották le a lánctalpat. Hasonló „ívtöltetet" távolabbról zsinórral is fel tudtak robbantani, így a védekezők mindvégig a többnyire pinceablakok nyújtotta fedezékben maradhattak. A megbénult páncélos tehetetlen volt és a Molotov-koktélok kiváló célpontjául szolgált. Egy másik módszerről a Széna téri bányászbrigád vezetője, Rusznyák László mesélt társainak: *„elvágták a villamos vezetéket, amikor a szovjet harckocsi arra haladt. A villamos vezeték ráesett a tankra, várták, hogy kiszálljanak belőle a katonák* [...] *Az erős áram azonban a bent lévő katonákat megölte."*[322] A második intervenció idején Újpesten gázpalackokat görgettek ki az útra és töltött fegyverrel várták, hogy a harckocsik mellé érkezzenek.

A BTR-ek sérülékenysége már október 23-án reggel kiderült: a magas házak között „fedetlenül" közlekedő páncélautók harcba küldése óriási hiba volt, nyilván a szovjet hadvezetés nem mérte fel, hogy milyen heves ellenállásra számíthat. A felkelők később „nyitott koporsónak" nevezték a páncélautókat, amelyekből tucatnyi is odaveszett Budapest-szerte. Elegendő volt kilőni a kereküket, levadászni a vezetőt, vagy az emeletről

322 Idézi Egri Ferenc vallomásában. ÁBTL, V-146379/1. Rusznyák László és ts. 21.

Molotov-koktélt, kézigránátot dobni rájuk, esetleg egyszerűen felülről a benne ülő katonák közé lőni.

Miután a szovjet harckocsikat és önjáró lövegeket október folyamán felderítés és helyismeret nélkül, gyalogsági biztosítás és tüzérségi támogatás híján küldték harcba, ezek is igen nagy veszteségeket szenvedtek. A harci szituáció eleve nem kedvezett nekik: a városi környezet kevés lehetőséget adott a manőverezésre, a szorult helyzetből való menekülésre, a magas házak között a látótávolság kicsi volt, felülről teljes védtelenek voltak, ráadásul a védekezők jól álcázták magukat és támadás után azonnal eltűntek. A harckocsik szűk, kéttenyérnyi kitekintő-nyílása eleve nem tette lehetővé a jó tájékozódást, főleg, ha a vezető nem ismerte a járást és nem volt előtte nyílt a terep (füst volt, oszlopban haladt, roncsok borították az úttestet, vagy barikád torlaszolta el azt). A T-34-eseknek szinte elegendő volt a motorrácsára Molotov-koktélt hajítani, esetleg bízni benne, hogy kipufogóján vagy szellőzőjén keresztül beszivárog a benzin a motorba. De a vastagabb páncélzatú, jobb konstrukciójú T-54-esek és a rohamlövegek is sérülékenynek bizonyultak, ha leszakadt a lánctalpuk, oldalról ágyúval találták el őket, vagy – a felkelők kedvelt fordulatával szólva – „megszórták őket molotovval". A páncélosok sérülékenységét növelte, hogy még a szélesebb utakon – mint amilyen a Nagykörút és az Üllői út – sem tudtak kellő gyorsasággal közlekedni, ráadásul október végén és novemberben errefelé a roncsokat is kerülgetniük kellett, ami szintén lassította őket. A szovjet parancsnokok ott is komolyan hibáztak, hogy a páncélosokat, páncélautókat és a lövegeket, lőszert szállító oszlopokat „libasorban" küldték előre. Azzal, hogy a szovjet hadoszlopok járművei nem vonalban, hanem egymás mögött haladtak, elegendő volt első tagjukat kilőni, majd a torlódást kihasználva az összes többit is megsemmisíteni, a védtelenül menekülőket pedig felülről, oldalról és hátulról egyszerre megtámadni.

Miután sikerült lövegeket zsákmányolniuk, október 26. és 28. között, majd november 4–5-én a Corvinnál biztosan használták a 76-os és 85-ös ágyúkat, amelyekkel összesen tucatnyi páncélost lőttek ki. Ezeket a Corvin körúti bejáratához és a Viola utca Üllői úti torkolatához állították, és amikor a harckocsik elszáguldottak előttük, rájuk lőttek, majd gyorsan fedezékbe vonultak. Arra is akadt példa, hogy a mozi előtti ágyút egy zsinórral sütötték el, amelyet a pénztárban tartózkodó felkelő rántott meg a körutat figyelők jelére. Ha nem sikerült is telibe találni a tankot, de a lánctalpát ellőtték, máris esély nyílt a felgyújtására. November 4-étől a felkelők a Néphadsereg hozzájuk csatlakozó egységeinek eszközeit is harcba tudták vetni, így például a Juta-dombnál, Kőbányán, Csepelen és Óbudán a 85-ös légvédelmi ágyúk vízszintbe fordított lövegeivel, valamint légvédelmi géppuskákkal védekeztek, igen eredményesen.

Malasenko feljegyzése szerint a „láthatatlan ellenség" meghatározására egyedül az adott lehetőséget, ha a felderítő-zászlóaljat úgy vetették be, hogy „*a nagy sebességgel előre küldött őrjáratra az ellenség tüzet nyitott, s a parancsnok a megfigyelés alapján meghatározta a felkelők tüzfészkét és tartózkodási helyüket*".[323] Sokszor azonban ez sem hozott eredményt, mert a megismételt, immár nemcsak felderítő támadás során a bujkáló felkelők továbbra is a magasan lévő emeletek harckocsi-ágyútól való biztonságában és kiváló támadási pozíciójában voltak. Miután a szovjet harckocsik *támadásokat kaptak, de ellenfelet nem láttak*, gyakran folyamodtak elrettentéshez, azaz a lakosság terrorizálásához. Egy szemtanú szerint október 26-án az Erzsébet körúti Royal Szállónál található Vörös Csillag mozinál rálőttek egy páncélosra, amely találomra belelőtt a házba: „*A monstrum csikorogva megtorpan, a tornya megfordul, a cső a háznak szegeződik. Sikoltozás a járdán: »Erre fordítja a csövét!« Rémült rohanás, az emberek egymást tapossák.* [...] *a cső mozgása*

323 Malasenko, i. m. 227.

furcsa mód a vak ember tapogatózására emlékeztet, aztán rándul a súlyos test, láng, robbanás, törmelék omlik az úttestre. Porfelhő, sikoltozás. A tank továbbszáguld az Üllői út felé."[324] Több visszaemlékező említ kenyérért sorban állókra tankgéppuskából leadott sortüzet, a körút menti házak homlokzatába ágyúval találomra belelövöldöző harckocsikat és lánctalppal eltaposott autókat. Főként november 4-e után volt jellemző, hogy a szovjetek a lakosság elrettentése érdekében összelövöldözték a házakat, hogy az ellenállás megtörésére a harcoktól szenvedő lakók félelmét is felhasználják. Amikor már kiismerték a védők harceljárásait, gyakran lőtték ki az alsó emeleteket, hogy a fölötte lévők leomlása után a felkelők ne szerezhessenek magaslati pozíciókat.

Október 24. hajnala és a 28-án délután bejelentett tűzszünet között az Üllői út és a Nagykörút kereszteződése, illetve az Örökimádás templomig, a Rákóczi térig, az Iparművészeti Múzeum épületéig és a Mester utcáig számított tágabb vonzáskörzete a szovjetek temetője lett. Négy és fél nap leforgása alatt legalább 20-25 páncélost (harckocsit, önjáró löveget, páncélautót), féltucatnyi löveget, hozzá tartozó vontatót és teherautót, valamint 150 katonát vesztettek itt a megszállók. Komolyabb világháborús tankcsaták után maradó csatatérre hasonlított a VIII–IX. kerület közös csomópontja: közvetlenül a Corvin bejárata előtt, a József körúton egy kiégett T-34-es állt, tőle nem messze, az út közepén egymás mellett két ISZU-152-es rostokolt, a kereszteződés közepén egy alig felismerhető teherautó és az utána kötött nehézaknavetők romjai feküdtek, mellettük pedig egy lövegtorony nélküli ISZ-3-as roncsa. A Corvin oldala és a Kilián között az Üllői úton egy BTR, egy újabb ISZ-3-as és két T-34-es volt, a laktanya bejáratában pedig Maléter harckocsija ragadt bent, megfordított toronnyal. A Nagykörút Tompa utcai szakaszán egy tüzérüteg maradékai (teherautók, szerkocsik, vontatók és ágyúk roncsai) borították a

324 Száraz, i. m. 222.

Ferenc körutat, a Práter utca torkolatában egy ISZ-3-as roncsa állt, a Futó utca Üllői úti kijáratánál pedig egy teherautó és egy kiégett T-54-es volt. Az Iparművészeti Múzeum előtt, a Kinizsi utca torkolatánál egy-egy T-34-es és BTR, a József körút Baross utcai kereszteződése felé pedig több teherautó és páncélautó roncsa éktelenkedett.[325]

A VIII. kerület többi részébe is bőven jutott megsemmisített szovjet harcjárművekből. A teljesség igénye nélkül: a Népszínház utca Blaha Lujza téri torkolatánál egy légvédelmi oszlop lángoló romjait (teherautó, gépágyú és löveg) lehetett látni, a Nemzeti Színháznál és a Kálvin téren pedig egy-egy felgyulladt teherautót. A kerület belsőbb részein, például a Práter utca József körúthoz közelebb eső felén két páncéltörő ágyút szállító teherautót semmisítettek meg, beljebb a felkelők felgyújtottak egy páncélautót, a Futó utcai kereszteződésben pedig egy másikat, a Rákóczi téri csarnok mögött – a Fecske és a Déri Miksa utca kereszteződésében – egy mozgásképtelen ISZU-152-es vesztegelt. Ezen kívül a Móricz Zsigmond körtéren is két T-34-est vesztettek a szovjetek október folyamán, amelyek lerobbant toronnyal a gombával szemben a körúton és a Villányi út elején feküdtek.

A gerilla-stratégia értelmében az 1956-os városi harcok a felkelők részéről mindvégig védekező jellegűek voltak, amihez támadó taktikai lépések vezettek.

325 A Corvin vonzáskörzetében október–novemberben megsemmisített szovjet harcjárművek helyét viszonylagos pontossággal térképen mutatja be: Ungváry Krisztián–Tabajdi Gábor: *Budapest a diktatúrák árnyékában. Titkos helyszínek, szimbolikus terek és emlékhelyek.* Jaffa, Bp. 2012. 192. (a leírást korabeli fényképek alapján korrigáltuk és egészítettük ki).

„Sem front, sem ellenfél"[326]

Az 1956-os budapesti felkelés, mint minden gerillaháború, elhúzódó, mobil háború volt, ahol a gyengébb, védekező fél az erősebb ellenfél lekötését, felmorzsolását, kifárasztását célozta, miközben sok esetben cselhez folyamodott, álcázta tevékenységét, megtévesztette az ellenséget és igyekezett valós létszámánál jóval komolyabb ellenfél benyomását kelteni.

A felkelés legintenzívebb harcai viszonylag kis, de sűrűn beépített területen mentek végbe. A leghevesebb október-novemberi harcok Budán nagyjából a Moszkva-Széna-Mechwart tér Margit körút menti vonzáskörzetében, illetve a Móricz Zsigmond körtér körül zajlottak, Pesten pedig egyfelől az Astoria és a Kálvin tér vonalától keletre, egészen a Keleti pályaudvar–Köztársaság tér–Orczy tér–Nagyvárad tér vonaláig tartó területen, másfelől a Ferenc körút–Üllői út–Haller utca–Mester utca határolta részen, valamint Erzsébetvárosnak az Erzsébet körút, az Andrássy út, a Rottenbiller utca és a Rákóczi út közé eső részén. Ennek a területnek – amely tehát a II. és a XI. kerület egy-egy frekventált részére, a VIII. kerület egészére és a IX. kerület kisebb részére, valamint a VII. kerület keleti felére terjedt ki – a bejárásához a helyszínt ismerő felkelőknek csupán pár óra kellett.

Miután az októberi harcok folyamán sehol sem volt központosított és erős parancsnokság, a felkelők csoportjai pedig lazán szerveződtek, a gerillaháborúk tudatos technikáját önkéntelenül is alkalmazták a felkelők – vagyis hol itt, hol ott tűntek fel, az összecsapások után egy másik helyszínre vonultak, folyamatosan mozgásban voltak és nem adtak lehetőséget arra, hogy megütközzenek velük. Sem a kerületeken belül, sem azok között nem volt határ: Antal Gyula („Vezér") árukihordó például 24-én az Almássy téri csoport egyik vezetője volt, másnap a Kilián

326 MALASENKO, i. m. 247.

laktanya környékén tűnt fel, 26-án embereivel együtt a Ferenc körút 43. szám alá vonult, november 4-ét pedig a Práter utcában érte meg. A Bosnyák-raj tagjai eredetileg a Práter utcaiakhoz tartoztak, de később átvezényelték őket a Szabad Nép-székházhoz. Idetartozott Novák Károly segédmunkás, aki október 29–30-a éjjelén csoportjával bejárta a Köztársaság teret és a Népszínház utcát. Deák Gábor ipari tanuló október 25. és november 5. között járt és több alkalommal tűzharcban vett részt a Corvin köznél és a Kilián laktanyánál, a Páva utcai rendőrkapitányságnál, a Práter utcában, az Üllői és a Berzenczey utca sarkán álló Tátra mozinál, végig a József körút mentén, meg a Köztársaság téren, s végül a Nap utcában, ahol aztán súlyosan megsebesült.[327]

Hogy a szervezetlenség és a harc jellege közösen alakította ki a gerilla-hadviselés egyik legfőbb szabályának alkalmazását, az *állandó mozgást*, azt Király Béla így fejezte ki: *„Sokszor kis csoportokra bomlottak, ha kellett, teljesen szétszéledtek, hogy vagy előre megbeszélt helyen újra egyesüljenek, vagy egyénenként más-más csoporthoz csatlakozva folytassák a harcot. Ha kellett, elrejtették a fegyvereiket és békés polgárnak tettették magukat* [...] *Ez* a rendkívüli rugalmasság egyszerűen verhetetlenné tette a szabadságharcosokat."[328] A Práter utcaiak vezetője, Lassan György a hátrányok tudatos előnyre fordításáról így beszélt: *„Kapualjakból, emeletekről, sarkokról, ahol mindig volt 4-5 fegyveres, aki küzdött, majd mikor kilőtték az emeletet, továbbment egy másik házba és folytatta. Mivel sok helyen voltunk, úgy tűnhetett, hogy nagyon sokan vagyunk. Pedig sokszor ugyanazok harcoltak, csak különböző helyeken."*[329] Dalmadi Jenő tisztiiskolás, a Schmidt-kastély védőinek egyike, így írta le az 1956-os *forradalmi hadviselés* jellemzőit: *„Ami a forradalmárok*

327 BFL, XXV.4.f. 9024/1959. Fáncsik György és ts. III. doboz, 1. és 11–12.

328 Király, i. m. 271. (kiemelés tőlem)

329 Közli: Orbán: *Üzenet a barikádokról.* I. i. m. 171.

érdeme, de katonai érdem, hogy egyszerűen megfoghatatlanok voltak. [...] *mozgó dolog volt. Ezzel nem lehetett mit kezdeni.* [...] *nem lehetett leverni. Leverni csak katonaságot lehet, egységes szervezetet. Egy örökké mozgót, ki ma gyerek, holnap felnőtt, örökké harcos, utána meg kenyérért áll sorba, azzal nem lehetett mit kezdeni.*"[330]

November 4. után sok felkelőcsoport a szervezett védekezés lehetetlensége miatt a klasszikus *nyugtalanító taktikához* volt kénytelen nyúlni. Így tettek a kispestiek is. Kugli Gyula hegesztő szerint: „*Hatan-nyolcan-tízen, ahányan voltunk, kisebb csoportokra oszlottunk, és próbáltuk nyugtalanítani az idejött orosz tankokat.*"[331]

Az előbbihez hasonlóan állandóan fontos volt a *csapdaállítás*. Ennek leghíresebb dokumentációja az a fotó, amelyen egy T-34-es látható, félig a Boráros téri nyilvános WC aknájába szakadva, mögötte Csemege felirattal.[332] Ez vagy a helyismeret hiányával vagy a felkelők becsalogatásával magyarázható. Ismeretes a pesti lányok legendája is, akik felkérezkedtek a harckocsikra és orosz nyelvtudásuk segítségével cicázni kezdtek a benne ülőkkel. Majd a kellő pillanatban, amikor látszólag már beadták a derekukat, egy melléjük fellépő fiú megmutatta a bentieknek a kézigránátot, s a tankot fel kellett adniuk. Az viszont tény, hogy a Corvinköziek három (!) harckocsit zsákmányoltak, amelyek személyzete mind megadta magát. Hogy ez valóban olyan ügyes felkelőknek volt köszönhető, akik az álló páncélos hátulján felkapaszkodva gránáttal kopogtattak a tank tetején, az eredmény szempontjából mindegy. A Corvinnál alkalmazták a következő hadicselt is: „*Egy serdülő kisleány vöröskeresztes köpenyt vett magára. A társai piros festékkel*

330 Közli: ORBÁN: *Üzenet a barikádokról.* II. i. m. 180. (kiemelés tőlem)

331 I. m. 102.

332 A harckocsit minden bizonnyal október 25-én csalták kelepcébe, de a szovjetek ki tudták vontatni. („*Ha bennmaradok az autóban, már nem lennék!*" – Nagy Zoltán Péter interjúja Kozári Mihállyal. In: *Fehérvár*, 2016. december 8. 20.)

lefröcskölték az egyik oldalát. Sebesültnek látszott. Kifeküdt a körúton az úttestre, holtnak tettetve magát. Készenlétben tartotta benzines üvegét [...] megvárta, amíg a tank egy vonalba ér vele, és nagy ívben elhajította Molotov-koktélját a célpontra."[333] Október 24-én délelőtt a Fehérvári úton a Móricz Zsigmond körtér felé vonuló páncélosokat a felkelők, miután hordókból benzint locsoltak szét, beengedték a barikádokig, majd felgyújtották az aszfaltot. A rögtönzött tűzfal lángba borította a harckocsikat. November elején a Csepelre betörő tankokat hasonló módszerrel, motorolajat szétkenve várták a felkelők. November 4-ét követően a pestszentlőrinci viaduktot trotillal aknázták alá, és amikor a Határ útra értek a szovjetek, felrobbantották. A hídra még fel nem ért tankok ekkor letértek az országútról és a hídlábazat mellett próbáltak továbbmenni, de belesüllyedtek a szántóföldbe.

A *megtévesztés* szintén a felkelők fontos fegyvere volt, amellyel valós erejüknél sokkal nagyobbnak tudtak tűnni, vagy éppen álcázták magukat, esetleg csupán lóvá tették az ellenséget. A forradalmi harc első napjaiban több helyen előfordult, hogy az út két oldala között kötelet feszítettek ki, amelyen különböző, a harckocsiból aknának látszó tárgyakat (sötét színű lámpaernyő, serpenyő, felfordított lábos) mozgattak a pinceablakokból. Az így megállásra kényszerített páncélosokat már könnyebb volt felgyújtani. A Práter utcában és a Juta-dombnál is felállítottak hibás vagy sérülés miatt lövésképtelen ágyúkat, amelyekről az ellenség nem tudhatta, hogy döglöttek. A megtévesztésre jó példa a Tűzoltó utcaiak már idézett, november 4-e után bevetett csele, amikor üres hordókat használtak aknák imitálására. De Angyal István egy másik félrevezető taktikát is leírt: egy magasabban fekvő erkélyről egy felkelő tükröt irányított a tank kitekintő nyílására s míg „a torony azonnal a tükör irányába fordult, mi átszaladtunk az úttesten",

333 Szalontay-Kovács Ibolya interjúja. Közli: ORBÁN: *Üzenet a barikádokról.* I. i. m. 88.

a csillogás forrása pedig szintén elszelelt.[334] Merész technikát alkalmaztak november 6-án a Szabadság-hegyre visszavonuló nemzetőrök, amikor egy fekete páncélozott ZIM-mel, vagyis a pártvezetőség jellegzetes autójával közlekedve térképezték fel a csapatmozgásokat Hűvösvölgyben és Kelenföldön. Az autóra szovjet zászlót is tettek, így azt a megszállók nem igazoltatták. Két alkalommal ki is tüzeltek a kocsiból, amely a második kísérlet során odaveszett.[335]

A *mozgás észrevétlenségét* a felkelők szintén csellel biztosították. Miután a novemberi harcok során a heves tüzérségi támadás és a hatalmas túlerő, valamint a keresztutcák harckocsival való lezárása és belövése miatt a felszínen nem lehetett közlekedni (visszavonulni, municiót szállítani, menekülni), a felkelők az utcaszint felett és alatt mozogtak, láthatatlanul. A Móricz Zsigmond körtéri felkelők kezdettől fogva kihasználták a különleges, egymással összeköttetésben álló épületek adottságait, amelyre egyikük így emlékezett: *„Van egy háztömb, amit »sziklaház«-nak neveztek a Vásárhelyi Pál utca, a Bartók Béla út a Móricz Zsigmond körtér által határolt területen. Ez egy lapostetős rész, ahol át lehet menni egyik házból a másikba. A házak átjárhatók. Tehát ragyogóan lehetett közlekedni. Ezt használták is a harcosok."*[336] A tetők a VIII–IX. kerületben is kiváló lehetőséget adtak a rejtőzködésre: a felkelők hol a szorosan egymás mellé épült bérházak üres padlásain, hol a laposabb tetőkön, hol pedig a lichthofok ablakpárkányaira pallót fektetve közlekedtek a tömbök között. Wittner Mária elmondása szerint: „Háztetőkön közlekedtünk, volt, hogy egyik utcából a másikba."[337] A november 4-ei Corvin elleni támadásnál, amikor a keresztutcákat

334 ANGYAL *István saját kezű vallomása.* i. m. 98.

335 Az esetet leírja: KIRÁLY, i. m. 287–288.

336 Kassay Gyula interjúja. Közli: ORBÁN: *Üzenet a barikádokról.* II. i. m. 285.

337 Közli: *Pesti utca – 1956.* i. m. 20.

tankokkal állták el, a mozibeliek és a Kisfaludy utcaiak a pincefalak átvágásával tudtak átjutni a Práter utcaiakhoz. A november 4–5-ei heves tűzcsapások idején a Tűzoltó utcaiak a Kiliántól egészen a Viola utcáig áttörték a pincefalakat, és azon keresztül vitték az utánpótlást. Így, bár a szovjet harckocsik a felszínen elállták a keresztutcák Üllői útra kivezető torkolatait, a felkelők mégis tudtak közlekedni. A VII. kerület sűrűn beépített utcáin (Csengery, Péterfy Sándor) kibontották a házak közötti kerítéseket és azokon át, telekről telekre vonultak vissza a felkelők. Egyikük, aki a Wesselényi-zászlóaljhoz tartozott, így emlékezett: *„Miénk volt a pince és a padlás. Úgy sétáltunk a kéményseprőjárdákon, mint játszókán az óvodások. Padlásról padlásra, pincéből pincébe. Alattuk, fölöttük, udvarról udvarra rejtőztünk, és újra felbukkantunk."*[338]

A gerillaháborúk szokott eljárása szerint, amit a megszállók nappal elfoglaltak, azt a felkelők *éjjeli akció*kkal visszavették. A sötétség leszállta után a Tompa utcaiak például szándékosan zaklatták a szovjeteket. Egyikük így idézte fel ezt: *„A tankok az útkereszteződésnél háttal összeálltak. [...] éjszakánként kimentünk, és a környező házakban felmentünk az emeletekre [...] hogy a gránátokat, benzinespalackokat a ruszkikra szórjuk. [...] Tudtuk, hogy nem nagy eredményt érünk el vele, de legalább az álmukat megzavarjuk. Nem hagytuk őket aludni. [...] ezek az* éjszakai rajtaütések váratlanul *érték a ruszkikat [...] Mindig máshol tűntünk fel."*[339] Magyar származású külföldi tudósító állapította meg, hogy a november 4-ei első támadás összeomlása után – minden bizonnyal a Corvinnál – *„a szovjet harckocsik többé nem maradtak éjjel a városközpontban. Éjfél előtt mindig távoztak, hogy hajnalban térjenek vissza."*[340] Utóbbi kijelentést hitelesíti, hogy Zsukov november 5-én kelt jelentése

338 Priska Tamás József interjúja. Közli: ORBÁN: *Üzenet a barikádokról.* I. i. m. 410.

339 Henyel János interjúja. Közli: I. m. 109. (kiemelés tőlem)

340 Lajos LEDERER: Eyewitness in Budapest. In: *The Observer*, 1956. november 18.

szerint „*kisebb lázadó csoportok, amelyek egyes épületekbe vették be magukat, éjszaka tűz alatt tartották az utcákat, és megnehezítették a városban harcoló egységeink kapcsolattartását.*"[341]

A *rejtőzködésre* az egész város alkalmat kínált. A pincék utcaszinten lévő szellőzői, a kapualjak, az emeleti ablakok és erkélyek természetes fedezékei vagy az árkádok megannyi lehetőséget adtak a felkelők elbújására. A második intervenció idején például a Múzeum körút Kálvin tér felé eső sarkán ma is meglévő nyilvános WC nyújtott fedezéket a támadást váró felkelőknek. Egy szemtanú szerint „a vécében Molotov-koktélos, géppisztolyos fegyveresek álltak, és vártak, hogy megküzdjék az utolsó csatát".[342] Szintén a novemberi harcok idején történt, hogy az Astoria előtt fekvő felborított villamosba egy felkelőcsoport egyik tagja beugrott. A szemtanú szerint „*négy tank jött, elhagyták a villamost, és ez a srác a leventepuskával elkezdte lőni a tankot.* [...] *a hátsó tank megállt és a géppuskájával ripityára lőtte a villamost. A másik srác, aki egy kapualjjal odébb volt, kiszaladt, és a benzinesüveget rádobta a tankra. A tank abban a pillanatban lángra is lobbant.*"[343]

1956. október–novemberében Budapest védelmet nyújtott azoknak, akik védelmére keltek.

341 Zsukov jelentése a magyarországi helyzetről. 1956. november 5. Közli: *A „Jelcin-dosszié"*. i. m. II/24. dokumentum, 96.

342 Libik András interjúja. Közli: *A forradalom emlékezete*. i. m. 245.

343 Magyar József interjúja. Közli: i. m. 249–250.

„A nép mellettünk volt"[344]

A budapesti felkelés egy egész nép ügye volt. A felkelés egyetlen napig sem tartott volna ki, ha a budapesti lakosság nem támogatja minden erejével a fegyvereseket és az ország lakossága a fővárost.

A felkelők, lévén civilek, könnyen elvegyülhettek a lakosság között. Egy-egy szovjet áteresztő pont előtt – mint amilyeneket a hidak lábainál állítottak fel – eldobták fegyvereiket, így gond nélkül keltek át rajtuk, majd szereztek újat a túloldalon. A városközpontban zajló harcok szüneteiben többen hazamentek külvárosi albérletükbe, lakásukba aludni, s fegyverüket társaiknak adták. Egy szemtanú így örökített meg október 30-án egy felkelőcsoportot, amely a Rákóczi úton igyekezett a Köztársaság térre: *„Elöl egy villamoskalauz ment, bokáját verdeső, hosszú kabátban, puska keresztben a hátán. Mögötte két katona* [...] *A katonaköpeny rojtokban, cafatokban lógott a térdeik körül. Majd néhány civil – lódenkabátban vagy pepita, felsliccelt jampi zakóban, vagy olcsó, kétsoros konfekcióöltönyben; legtöbbjük fején kis svájcisapka: munkásfiúk.* [...] *köztük egy leány is, hosszú, lebontott hajjal, buggyos mackónadrágban* [...]. *A sort néhány jól szabott ballonkabát zárta, sejtésem szerint műegyetemisták."*[345] Ami első pillantásra szedett-vedettnek tűnik, az valójában a népfelkelés össztársadalmi jellegének és a civilből lett városi gerillák gyakorlatiasságának bizonyítéka!

Vaskos antológiát lehetne megtölteni azokból a szövegekből, amelyek Budapest lakóinak felkelőket támogató tevékenységét dokumentálják. Éjjel-nappal dolgozó péküzemek, a „pesti srácoknak" teát hozó idős asszonyok, emberek, akik a felkelőközpontok környező házaiban a harcok szüneteiben lakásukba hívták a felkelőket, hogy

344 Bárány Jánost idézi: *A bordósapkás Jancsi*. i. m.

345 Ember Mária: *Mindent késve – 1956-os naplójegyzetek és feljegyzések* [1956] Noran, Bp. 2006. 98.

egyenek, tisztálkodjak és nyugodtan alhassanak. Az elterjedt vicc szerint – amely forradalmi valóságon alapult – fiatal fiúk csengettek be a harmadik emelet egyik lakásába a körúton azzal, hogy kilőhetnek-e az ablakon? A háziasszony azzal a feltétellel engedte be őket, ha az ajtó előtt szépen megtörlik a lábukat. Az egyik corvinista még arra is emlékezett, hogy *„volt olyan, hogy bementem egy trafikba, akartam venni egy csomag cigarettát. A trafikos azt mondta: »Maguk fiúk bármikor jöhetnek, és kérhetnek, nem kell érte fizetni«."*[346] Persze, nemcsak étellel-itallal és ruhával támogatta a harcolókat a lakosság, hanem azzal járult hozzá a harchoz, ami éppen a keze ügyébe került. Bárány János erről szóló, forradalom alatti nyilatkozata szerint: *„Nem tudtunk olyan lakásba benyitni, ahol ne segítettek volna. Ételt, ruhát adtak. Az asszonyok maguk készítették el a benzinespalackokat és nyújtogatták ki az ablakon, ha valahol találtak egy töltényt, felvették és nekünk adták, hogy annyival több legyen."*[347] Hasonlót tapasztalt Pongrátz Gergely is, aki úgy emlékezett, hogy *„az asszonyok kiöntötték a télire eltett paradicsomot, és szívesen adták az üres üvegeket, amikor megtudták, hogy mire kell.* [...] *Amikor bekéredzkedtünk a lakásokba WC-re, akkor mindig leültettek, és kínáltak, hogy együnk is valamit. Velünk voltak."*[348] Egy visszaemlékezés szerint olyan is akadt, aki használható katonai tanácsokat adott: *„amikor megjelentünk, azt mondták, hogy gyerekek, menjetek föl a legfelső emeletre, mert oda nem tudnak semmilyen helyzetből sem felfelé lőni. Azt is mondták, hogy ami kaját találunk, nyugodtan együk meg."*[349]

346 Vándor Béla interjúja. Közli: ORBÁN: *Üzenet a barikádokról.* III. i. m. 187.

347 *A bordósapkás Jancsi.* i. m.

348 Közli: ORBÁN: *Üzenet a barikádokról.* I. i. m. 67.

349 Szigetvári István interjúja. Közli: *Pesti utca – 1956.* i. m. 75.

A harcoló Budapest küzdelmével közösséget vállalt az egész ország. A fegyveres felkelők és a munkástanácsok harcával egy időben bontakozott ki országszerte a forradalom, amelynek következménye mindenütt a kommunista struktúrák szétverése, a helyi igazgatás önkézbe vétele, a munkástanácsok és a Nemzetőrség megalakítása volt. Ezen kívül egy nagyon fontos, a főváros harcát *egyáltalán* lehetővé tevő jelenség is kibontakozott: 1956 forradalmi napjaiban soha nem látott élelmiszerbőség volt Budapesten, a vidéki Magyarország ugyanis az első napoktól kezdve önként hozta az élelmet a fővárosba. Erről a legendás nagylelkűségről – amelyet az ország sorsának kristálytiszta felismerése és a nemzeti szolidaritás motivált – így írt a tudósító, október legvégén: *„ládákkal, zsákokkal, csomagokkal színültig megrakott teherautók, pöfögő traktorok sokasága* [...]. *Kartonlapra, vászonra, deszkára írt feliratok olvashatók a járművek homlokán, oldalán. »A pócsmegyeri nép adománya a hős Budapest népének.«* [...] *benn a kocsiban káposztadombok, gyümölcsösládák, tejeskannák, hagymás és zöldséges zsákok, baromfikkal tömött ketrecek, a pócsmegyeri áldozatkész parasztok jó szívvel adott ajándékai* [...]. *A másik autón Sárbogárd község népének értékes élelmiszeradománya érkezett Budapestre, a szolnokiak ajándékait egész autókaraván hozta fel.* [...] *Dunaföldvárról 58 teherautóval szállítottak ajándék élelmiszereket, amelyeket az I., II., IX. és XI. kerület lakói között osztanak szét. A szolnoki nyolc teherautó-rakomány élelmiszer az V. és VII. kerületbe jut el. A kelenföldi pályaudvarról 13 vagon élelmiszert szállítottak a különböző kerületekbe. Újpestnek jutott a Biharnagybajomról érkezett 15 métermázsa liszt, 15 mázsa burgonya, 2 mázsa cukor, másfél mázsa bab s nagy mennyiségű szalonna, zöldség.* [...] *Rétságról megérkezett egy teherautón több zsák liszt, nagy mennyiségű só és egy élő borjú.* [...] *Pincehely község dolgozói 200 élő tyúkot, 1100 darab tojást, 15 méter-*

mázsa kenyeret küldtek."[350] Egy másik riporter azt jegyezte fel, amikor egy ponyvával letakart teherautót a Petőfi Sándor utcában a helyi lakók fegyelmezetten körbevettek és *„ki vödröt, ki lábost, lavórt kapott fel siettében, s aki osztja, jobb híján söröskancsóval méri bele a lisztet. A burgonyát zacskó hiányában kalapban, zsebben viszik."* A Lehel téri piacon – írta – „hízott kacsát és libát osztanak ingyen a lakosságnak". Egy másik piac vezetője pedig azt nyilatkozta, hogy *„nagyobb a felhozatal, mint békés időben* [...]. *Ma például 96 darab félsertést, marhahúst és tizenöt mázsa felvágottat kaptunk"*.[351] Ugyanekkor 300 vagonnál is több zöldség és gyümölcs várt kirakodásra a budapesti pályaudvarokon, a fővárosba pedig annyi kenyér érkezett, hogy nem fogyott el a boltokban. Ne felejtsük el: a vidéki városok és falvak élelmiszerküldeményei az őszi időszak kellős közepén érkeztek, ami azt jelenti, hogy jelentős részben a raktárak, kamrák és padlások télire szánt tartalékait kapta meg Budapest! Mindezt minden felszólítás, központi szervezés nélkül.

Novemberben sokan köszönhették életüket azoknak, akik a reménytelen harcot feladó és fegyverüktől megszabaduló felkelőket – akiknek ruházatán és kinézetén lehetett látni, hogy harcoltak – befogadták, bújtatták és megfürösztve-átöltöztetve bocsátották haza. Novemberben a szovjetek és a pufajkások ugyanis vadásztak a munkásruhát viselő „szakállasokra", így a borotválkozás és az „polgári ruha" biztosítása életet menthetett. Visszaemlékezések szólnak sebesült felkelőket a gyógyulás idejéig maguknál rejtegető lakókról, külvárosi búvóhelyet biztosító emberekről és az országból való menekülést leleményesen segítőkről.

Nemcsak a lakosság támogatta a felkelőket, de *bizonyos felkelőközpontok afféle kommünként működtek* – a Tűzoltó utcaiak biztosan.

350 Gárdonyi Jenő: A falu népe a hős Budapest népének... In: *Magyar Nemzet*, 1956. október 31. 4.

351 Emberfeletti hősies küzdelem Budapest ellátásáért. In: *Népszava*, 1956. október 30. 2.

Miután a Tűzoltó utcaiak hivatalosan a tűzszünet napján alakultak meg, a forradalom győzelme után közreműködtek a közellátás megszervezésében és a rendteremtésben. Október végén napokon keresztül három teherautónyi élelmiszert (közte háromszáz kiló húst és vidékről felhozott termékeket) osztottak ki a Ferenc téren. A boltok őrzésében is részt vettek, és a lakosságon belüli esetleges nézeteltéréseket afféle döntőbíróként rendezték el. Többször előfordult olyan eset, mint amit Iván Kovács jegyzett le, amikor az Üllői út és a körút sarkán ismeretlenek feltörtek egy cukorüzletet: *„odamentem és felszólítottam mindenkit,* [hogy] *azonnal hagyja el a helyiséget. Mivel ez nehezen ment, egyet a levegőbe lőttem. A cukrosüzlet kiürült és egy őrt állítottam oda. Később civilek jöttek hozzánk, hogy törjük fel a közértet és a húsboltot a Práter utcában, mert éheznek.* [...] *beleegyeztem ebbe, de a kiadott mennyiségről, amit ők mértek ki, pontos jegyzéket készítettek".*[352]

A Tompa utcai csoport kezdettől fogva afféle „partizánkörzetként" működött. A felkelőcsoport tagjai területbiztosítást és ellenőrzést végeztek, ami a szovjet csapatok felderítésétől kezdve a rendészeti feladatokon és hírszerzésen át egészen az élelmiszer- és egészségügyi ellátás megszervezéséig terjedt. Kabelács Pál beszámolója szerint így festett a járőrözés: *„Mi a Boráros teret, a körút jobb és bal oldalát ellenőriztük a Kiliánig, a Ferenc körutat a Mester utcáig, meg a Bakáts teret. Mikor átmentünk a Ráday utcába, le egészen a Kálvin térig miénk volt a terep.* [...] *Mindig heten mentünk együtt, egy ócska Mercédesz kocsival."*[353]

352 Iván Kovács, i. m. 213.

353 Közli: *Pesti utca – 1956.* i. m. 58.

A fegyveres felkelők, a sztrájkoló munkástanácsok és az életet megszervező forradalmi bizottságok, valamint a forradalom mellett mindvégig kiálló budapesti lakosok 1956. október 23-tól 1957. január közepéig, vagyis 12 héten keresztül *védték a budapesti forradalmat és a forradalmi Budapestet.*

Fiatal budapesti felkelő (Terror Háza Múzeum)

VILÁGPOLGÁRHÁBORÚ

A háború váltóláza

A konfliktusok radikalizálódása és a háború totálissá válása 1914 óta meghatározza anyagi és szellemi kultúránkat. *A modernitás nem jöhetett volna létre a sebesség technológia általi fokozása és a háború átfogó iparosítása nélkül.* A sci-fi-író Don DeLillo szavaival élve „a háború a modern technológia végső megvalósítása". A XIX. század vége óta jellemző, hogy az új technológiákat polgári használatba vételük előtt éles körülmények között próbálják ki: ez a katonai tesztüzemmód a háború. A XX. és a XXI. század eleji háborúk afféle mesterségesen előidézett ipari balesetek, szándékosan kiváltott társadalmi összeomlások, katasztrófaszimulációk, civilizációnk gigantikus töréstesztjei.

Az 1914-től 1918-ig exponenciálisan fokozódó katonai konfliktus egyszerre szélesedett területileg, és lett belőle addig soha nem látott méretű (világ)háború, valamint mélyült el és vált könyörtelen *Materialschlacht*tá. A nagy sebesség azonban hirtelen mozdulatlanságot okozott, és a legmodernebb fegyverek tömeges bevetése végső soron kőkorszaki eszközök helyi alkalmazását váltotta ki. Más szavakkal: a túlságos gyorsulás váratlanul inerciába fulladt, ami azután az idáig vezető technológiai fejlődés legalább ennyire meghökkentő visszájára fordulásához vezetett. Azaz a legmodernebb technológiai eszközök mindkét oldalon való bevetésének természetes következménye a legrégebbiek alkalmazása lett. Amint a frontra önkéntesen jelentkező Apollinaire írta: „*A mi szakaszunknak vannak a legszebb lövészárkai* [...] *a végén minden lőrés olyan, mint a középkorban.*"[354]

Az első világháború – és ezzel az egész elmúlt évszázad – jelképe az a gázálarcos-rohamsisakos porosz lovas katona, aki ismétlőpuska mellett

354 Apollinaire 1915-ös leveléből idézi: Pór Péter: Apollinaire és a háború. In: *Enigma*, 2001. 29. szám, 103.

lándzsával is felszerelkezett. Nem más ez, mint egyfajta *indusztrializált neolitikum*, avagy *hipermodern őskor* nyilvánvaló szimbóluma. A vasúton szállított, hatalmas űrméretű ágyú, a Kövér Berta, a lomha brit harckocsik, a lidérces lángszórók és a háború előtti tudományos haladást megtestesítő vegyipar egyenes folytatása, azaz a harci gáz, valamint a lövészárok-háborúk szögekkel kivert csatabunkói és gránátszilánkokból eszkábált rohamkései egymást feltételezik. Vagyis: a totális mozgósítás, a hadianyagok vasúti szállítása, a messze hordó lövegek és a repülőgépek alkalmazása paradox módon annyira felgyorsította a hadviselést, hogy az egy ponton állóháborúvá változott. A technológia totális mozgósítása katasztrófába torkollott.

Ahogyan Hannah Arendt egyszer megjegyezte: „*A haladás és a katasztrófa ugyanannak az éremnek a két oldala.*"[355] A háború mint az innováció kiváltója és a technológiai fejlesztések mint a fegyveres konfliktus megteremtői kölcsönhatásban állnak. Az I. világháború – amelyet a kortársak a „mérnökök háborújának" neveztek – katonai eszközei közül nagyon sok „hatástalanítva" került később civil használatba, a fronton zajló harc pedig alapvetően alakította át a békében élő hátország mindennapjait.[356] Álljon itt néhány jellegzetes példa arra, hogy egyfelől milyen új haditechnikát használtak az I. világháborúban, másfelől milyen, először a hadsereg által használt fejlesztések „csorogtak le" a polgári életbe, illetve milyen új megoldásokat kényszerített ki a háború.

355 A mondást gyakran idézi Paul Virilio, aki egy interjújában így fogalmazott: „*Életművem a modernitás kritikai elemzésének tekinthető, méghozzá a technológia felfogásán keresztül, amely véleményem szerint katasztrofális természetű jelenség.*" Virilio szerint az egész modernitás a technológiai *haladás* végzetes felgyorsulásának következménye, amelyet balesetek sorozataként fog fel. Mindezt egyáltalán nem függetleníti a modern háborútól, amely az egyre fejlettebb pusztító eszközök, vagyis az újabb és újabb technológiai vívmányok fegyverként való bevetését jelenti nála. Ennyiben a háború = szervezett baleset. (Paul Virilio: *From Modernism to Hyper-Modernism and Beyond*. Szerk.: John Armitage. Sage Publ. London, 2000. 26.)

356 M. Anthony Mills–Mark P. Mills: The Invention of the War Machine. In: *The New Atlantis*, 42. szám, 2014. tavasz

KATONAI HASZNÁLAT		
Találmány, fejlesztés	Évszám	Ország
anyahajó	1918	USA
automata (öntöltő) puska	1918	USA
drót nélküli telekommunikáció	1914	nyugati front hadviselői
földi légiirányítás	1917	USA
gázálarc	1915	valamennyi hadviselő fél
géppisztoly	1918	Olaszország
harckocsi	1916	Nagy Britannia
hidrofon	1916	Francia- és Oroszország
lángszóró	1916	Német Császárság
mélységi bomba	1916	USA
nyomjelző lövedék	1915	Nagy Britannia
pilóta nélküli repülés	1917	USA
rohamsisak	1915	valamennyi hadviselő fél
tömeges rádiózás	1914	nyugati front hadviselői
vadászgép és szinkrongéppuska	1915	Német Császárság
vegyi fegyver (harci gáz)	1915	Német Császárság

POLGÁRI HASZNÁLAT		
Találmány, fejlesztés	Évszám	Ország
cipzár	1923	Svájc
karóra	1917	Franciaország
mobil röntgenállomás	1914	Franciaország
naplámpa	1918	Német Császárság
óraátállítás	1916	Német Császárság

plasztikai sebészet	1918	Német Császárság, USA
pótélelmiszer	1915	Német Császárság
szintetikus gumi	1915	Német Császárság
teafilter	1918	Német Császárság
tisztasági betét	1920	USA
vegetáriánus kolbász	1918	Német Császárság
zsebkendő	1920	USA

Az 1914–1918-as *őskatasztrófa* megannyi stációja – mint a verduni vérszivattyú, a doberdói pokol, a Somme és az Isonzó menti csaták sorozata – már magában hordozta Auschwitzot, Hirosimát és Csernobilt, a XX. század három nagy traumáját: emberek tömeges, iparosított megsemmisítését, az atommaghasítással kiváltott totális pusztítást és az ipari baleset apokaliptikus ökocídiumát. A tudományos-technológiai forradalmak és az iparosítás koncentráló-hatékonysági logikája nélkül nincs biológiai alapon regisztrált (és „emberalattinak" nyilvántartott) emberek vasúton való koncentrációs táborokba szállítása és ott mérgesgázzal történő megsemmisítése. Ehhez kapcsolódik az is, hogy nehéz megmondani: nem Hirosima volt-e inkább a nukleáris baleset és Csernobil a katonai atomhadművelet? Továbbá: a civil lakosság terrorizálása, szándékos természetrombolás, vagy az ellenséges erők fedezéktől való megfosztása volt-e inkább a lombirtó vegyszerek vietnami bevetése? Aztán: a civil lakosság elleni kémiai hadviselés vajon melyik fajtájába tartozik egy nagyipari létesítmény katasztrófája?

Goya grafikasorozata, amely Napóleon seregeinek ibériai rémtetteit dolgozta fel *A háború borzalmai* címmel (1810–1820),[357] döbbenetesen

357 Ehhez is kapcsolódva írja Baudelaire: „*Goya nagy érdeme abban van, hogy megteremtette a valószerűen iszonyatost. Szörnyetegei elevenek, életképesek.* […] *Torzításai, elállatiasodott figurái, sátáni fintorai is emberszerűek.*" (Charles BAUDELAIRE: *Goya* [1857] In: *Baudelaire válogatott művészeti írásai.* Vál., ford. és jegyz.: Csorba Géza. Képzőművészeti Alap kiad. Bp. 1964. 100.)

ismétlődik meg és fokozódik fel Otto Dix I. világháborúról készült képein. 1929 és 1932 között festett háborús triptichonja és a hozzá készült vázlatok, vagyis a híres gázálarcos-kézigránátos-rohamsisakos támadó német katonát címlapképéül választó, tömören *Der Krieg* című 1924-es album rémisztő alkotásai mind-mind vészjósló munkák. Az I. világháború három, oly' szimbolikus attribútumát megjelenítő kép a felénk tartó rohamcsapat megformálásával valójában brutálisan és rendkívül plasztikusan szembesít a háború legborzalmasabb arcával. Dix háborús rajzai, amelyek koponyákat, roncsolt arcokat, torz vonásokat, ember- és ruhafoszlányokat ábrázolnak, tulajdonképpen a késő modernitás töredékességét, szétbomlását és megmentésre való érdemtelenségét sugallják. Azt üzenik, hogy saját korunk az, amely cafatokban lóg rajtunk.

Dix képei akár Ernst Jünger háborús beszámolójának illusztrációi is lehetnének. Az 1920-as *Acélzivatarban* szikár és nyikorgó próza a modern háború valóságáról.[358] A folyamatosan pergőtűz alatt tartott arcvonal Jüngernél nem más, mint „fronthengermű", ahol a fegyveres összecsapás megannyi lövése, gránátja és résztvevője egy elvont és megfoghatatlan gépezetté egyesül. A „csatatér kaotikus üressége" kifejezés hűen fejezi ki a totális pusztulást, a háborús tájleírások pedig azt a rendkívül fontos és jellemző folyamatot, hogy a vasvihar morajló tombolása ekkortól kezdve dekonstruálta visszavonhatatlanul a földet, a vizet és az eget, változtatta meg az anyag szerkezetét és előfeltételezte a modernitás katasztrófáját. A groteszk események („fedezékbe megyek, kávét iszom, s megmosdom egy heringes konzervdobozban") és az abszurd helyzetek („két porceláncsésze csillog a homokzsák-szövetből készült asztalkendőn") téboly ig fokozódnak („semmiféle félelmet nem éreztem, hanem inkább valami túláradó, szinte démoni könnyedséget; s ezt

358 Ernst Jünger: *Acélzivatarban* [1920] Ford.: Csejtei Dezső–Juhász Anikó. Noran Libro, Bp. 2014.

gyakran kísérték meglepő nevetés-rohamok"). A háborús gépezet mindent átalakít: a templomtoronyból megfigyelőpont, a borospincéből bunker lesz, a lövészárok belőtt szakaszai tömegsír gyanánt szolgálnak. Mindez olyan természetességgel tárul fel, mintha a „civil objektumok" eredetileg is háborús célra készültek volna, vagy autentikus használatukra csak háború alkalmával nyílna lehetőség.

Apollinaire egy 1915-ös levelében így írt: *„A környék végtelenül lepusztult. Se víz, se fa, se falu, semmi, csak ez a csupasz vas, fülsiketítően mennydörgő háború."*[359] Az arcvonal másik oldalán is így látták. A föld, mint az utolsó, mozdíthatatlan elem radikális, háború általi átformálása így fejeződik ki Jünger szavaival: *„Minden falu romhalmazzá vált egészen a Siegfried-vonalig; a fákat kivágták, az utcákat aláaknázták, a kutakat megmérgezték, a vízfolyásokat elrekesztették, a pincéket felrobbantották, vagy rejtett bombákkal tették életveszélyessé, a vasúti sineket meglazították, a telefonzsinórokat felgombolyították, felgyújtottak mindent éghetőt; egyszóval kihalt pusztasággá változtatták azt a földet, ahová az ellenség készült benyomulni."*[360] Nehéz megkülönböztetni egymástól azokat a képeket, amelyek a XIX. századi észak-angliai iparvidék meddőhányóiról és amelyek az I. világháborús nyugati hadszíntér bombatölcséreiről készültek. Az iparosított táj és a háborús táj között nincs esztétikai különbség, mindkettő a „pusztulás tájképe" (Susan Sontag).

Az I. világháború derekán az egyik frontszakaszon a kráteresre robbantott és feketére perzselt mezőn áthaladva a föld Jünger minden lépésénél mérgesgázt böfögött fel. A szállítás és a távolsági kommunikáció tökéletesítése, a haditechnika fejlődése és a szervezés professzionalizálódása 1916/17-re lezárta a háborúzás korábbi szakaszát; a repülőgép, a gépfegyver, a mérgesgáz, a tengeralattjáró és a harckocsi alkalmazása

359 Idézi: PÓR, i. m. 103.

360 JÜNGER, i. m. 144–145.

ennek csak tünete volt. Mindezt alátámasztja, hogy ezeket korábban is bevetették: az 1853–1856-os krími háborúban az utánpótlást vasúton szállították, az 1860-as évek amerikai polgárháborújában szerepet kaptak a géppuskák és a tengeralattjárók, a századforduló utáni orosz–japán háborúban már használták a kézigránátot és az olaszok 1912-ben repülőgépekről bombázták Líbiát. Az I. világháború igazi újdonsága nem az új haditechnikai eszközök bevetése volt, sokkal inkább az egész fegyveres konfliktus technológia, sebesség és ipari logika általi totalizálása. A háború iparosított ütközetté, a frontvonal gyárrá, a hátországi üzem pedig csatatérré vált. Kiderült, hogy *a totális háború és az iparosítás végső soron ugyanazt jelenti.*

Jünger könyvének ikerpárjaként olvasható Remarque háborús klasszikusa, amely nem a beletörődő heroizmus, hanem a régimódi humanizmus hangján szól. A háború nála is önálló jelenség, mindent átható gépesített káosz. Amint írja: *„Elektromosság pattog az éjszakában, a front tompán dübörög."* Az I. világháború cezúraszerűségét ő is észrevette, ahogy azt is, hogy nincs visszaút – eleve lehetetlen és nincs is hová. Kellemetlen nosztalgiával, mélabúsan tekintett vissza az 1914 előtti időszakra, amely anakronisztikussá vált, és rendkívül távolinak tűnt immár: *„Ezek a dolgok voltak valamikor, de nem térnek vissza többé. Elmúltak, más világot alkotnak, amely számunkra elveszett."*[361] 1918-ra nemcsak a megelőző időszak negédes, biedermeier biztonsága és a nagy dinasztiák által igazgatott Európa-központú világrend ért véget mindörökre, hanem a modernitás – s vele a háború – szerkezete is végérvényesen megváltozott.

A kortársak is érezték, hogy az I. világháború politikai következményei igencsak drámaiak lesznek, és hosszan elnyúlva érvényesülnek

361 Erich Maria Remarque: *Nyugaton a helyzet változatlan* [1929] Ford.: Benedek Marcell. Árkádia, Bp. 1985. 29. és 88.

majd. Oswald Spengler máig érvényes megjegyzése szerint: *„Beléptünk a világháborúk korszakába. Ez a XIX. században kezdődik s áthúzódik a mostani, sőt valószínűleg a következő évszázadon is.”*[362] A frontokról hazaözönlő katonák számára az öldöklés mindennapi jelenség volt, és az általános brutalizálódás következtében az erőszak alkalmazása többé nem számított tabunak a társadalmi és etnikai feszültségek – amelyeket a világháború csak fokozott – megoldásában. *Amint a csatatereken befejeződött a harc, a társadalom vált a háború terepévé*, amiben nagy szerepet játszott, hogy a Versailles körüli békék nemhogy megnyugtatóan lezárták volna a háborút kiváltó problémákat, de újakat is teremtettek, ráadásul a kommunista forradalom és a válságrégióvá váló közép- és kelet-európai, valamint közel-keleti térség csak úgy ontotta a szociális és nemzeti konfliktusokat. Georges Sorel, a XX. század alaphangját megadó *Gondolatok az erőszakról* című korszakos jelentőségű mű szerzője úgy írt 1917-ben, hogy „a háború nem fegyverekkel, hanem forradalmakkal fog befejeződni”.[363] Két év múlva pedig Thomas Mann jegyezte meg naplójában: *„A háború a forradalom kezdete.”*[364] Mindketten arra utaltak, hogy a világháború következtében a politikai változások elsődleges metódusa eztán a forradalom lesz.

A XX. század igazi nyitányán, 1914-ben H. G. Wells egy sor háborús esszét írt, amelyeket kötetbe foglalt *A háború, amely véget vet minden háborúnak* címmel. Egyik megállapítása szerint: *„most nem egy nemzet ellen harcolunk, hanem az ördögi eszmék fészkének elpusztításáért.”*[365]

362 Oswald Spengler: *A döntés évei* [1933] In: Ő: *Válságok árnyékában. Filozófiai írások.* Ford.: Csejtey Dezső–Juhász Anikó, Noran Libro, Bp. 2013. 176.

363 Idézi: Szénási Éva: *Konzervatív és/vagy forradalmár. Georges Sorel a politikai gondolkodó.* Osiris, Bp. 2000. 76.

364 Thomas Mann: *Naplók.* Ford.: Soltész Gáspár–Schweitzer Pál. I. kötet. Európa, Bp. 1988. 82. (1919. április 17-ei bejegyzés)

365 H. G. Wells: *The war that will end war.* Frank&Cecil Palmer, London, 1914. 36.

Ma már tudjuk, hogy ez volt az a háború, amely elindította minden háborúk háborúját. Wells szállóigévé vált frappáns fordulatát – amely az antant-értelmiség körében közszájon forgott – Wilson elnök is használta, aki 1917-es, az Egyesült Államok háborúba lépését bejelentő beszédében úgy fogalmazott, hogy ennek a háborúnak a segítségével „a világot biztonságosabbá kell tenni a demokrácia számára". Ezzel együtt közismertek a központi hatalmakkal szembeni már-már rasszista háborús propaganda elemei, amelyek szintén a demokrácia és a felvilágosodás megvédelmezésével magyarázták a „német hunokkal" és a „tekintélyuralmi" Monarchiával szembeni hadviselést (mindezt az autoriter cári birodalom oldalán és a gyarmati kegyetlenkedéseiről ismert Belgium védelmében).[366] A Német Császárság konzervatív értelmisége eközben úgy keretezte a fegyveres harcot, mint értékek közötti konfliktusok végső formáját, amelyben a német hadsereg és a nyugati antantállamok összecsapása végső soron a germán hősök és az angolszász kereskedők (Werner Sombart), „1914 eszméinek" és 1789 ideológiájának (Max Scheler), vagy a német szabadságvágynak és ezt a Római Birodalom óta elnyomó nyugati (latin) szellemnek az ütközete (Thomas Mann).[367] Ezek a fordulatok előre jelezték, hogy a gépesített háború ideológiai tartalékát s ezzel a konfliktus intenzitását növelő lehetőségeket 1918-ig még nem merítették ki. 1918 után húsz év fegyverszünet következett és 1939-től a totális háború ideológiai jelmezben tért vissza.

Carl Schmitt politikáról szóló klasszikus művében a korlátozott és nem ideológiai háborúkat elkülönítette a totális, az ellenséget teljesen

366 Karlheinz WEIßMANN: Kriegspropaganda oder der häßliche Deutsche. In: *Sezession*, 58. szám, 2014. február

367 A felsorolás sorrendjében: Werner SOMBART: *Händler und Helden. Patriotische Besinnungen*. Duncker&Humblot, München-Leipzig, 1915.; Max SCHELER: *Der Genius des Krieges und der deutsche Krieg*. Verl. der weißen Bücher, Leipzig, 1915. és Thomas MANN: *Egy apolitikus ember elmélkedései* [1918] Ford.: Györffy Miklós. Helikon, Bp. 2000.

megsemmisíteni szándékozó, abszolút háborútól. Ez utóbbi során az ellenség - mint írta - *„nem pusztán elhárítandó, hanem végérvényesen megsemmisítendő, tehát már nemcsak egy saját határai közé visszakényszerítendő ellenség”*.[368] Észrevétele szerint nemcsak a pacifista semlegesítés, hanem a totális háború is felszámolja a *politikai* eredeti fogalmát. A II. világháború e totális/abszolút háború kiterjedésével járt: a háború érvénye földrajzilag is kiterjedt, a civil lakosságot is hadviselő félnek tekintették, a teljes megsemmisítés új eszközeit vezették be, a küzdelem pedig ideológiai alapúvá vált. A II. világháború befejezte azt, ami 1918-ban megszakadt, egyúttal levonta az I. világháború összes tanulságát. Az iparosított háború totálissá vált s ennek érvénye immár az egész bolygóra kiterjedt, amelyet tovább tetézett a genocídium iparosítása, méghozzá az újabb világháború szerves részeként.

Olasz diplomataként, haditudósítóként járva 1941 nyarán a nyugat-ukrajnai harcmezőt, a veterán Curzio Malaparte fontos észrevételt tett a „XX. századi harmincéves háború” (Sigmund Neumann) második szakaszának elsőhöz képesti másságával kapcsolatban. Az elpusztult lovak és emberek haláltusájának helyébe a gépek haldoklása lépett. Egy mocsár szélén felborult szovjet könnyűharckocsit vett észre: *„Döglött harckocsi volt. Csak úgy áradt belőle az olaj, a benzin, a megperzselt fénymáz, az égett bőr meg a tönkreizzott vas bűze. Furcsa szaga volt. Újfajta szaga. Az újfajta háború újfajta szaga.* [...] *gép indult oszlásnak. Már bűzleni is kezdett. Vasdög pusztult az iszapban.”* Kicsivel odébb tankcsata nyomai tárultak elé, és az előbbi látvány megsokszorozódott: *„Mérföldeken és mérföldeken át mindenütt csak halott vas. Gépdögök, száz és száz nyomorult acéldög. Rothadó vas szaga áradt a mezőkről meg a mocsarak felől. Az egyik állóvíz iszapjából repülőgép*

368 Carl Schmitt: *A politikai fogalma* [1932] In: Uő: *A politikai fogalma*. i. m. 25.

törzse látszott ki. [...] Az oszlásnak indult acél szaga legyőzte az emberből meg a lovakból áradót (a régi háború szagát)".[369]

Marinetti 1909-es *Futurista kiáltványá*ban így írt a sebesség technológiai fokozása által kiváltott, esztétizált háborúról: *„A háborút akarjuk dicsőíteni, a világ egyetlen megtisztítóját."*[370] Amit Schmitt totális vagy abszolút háborúnak nevezett, az a *Blitzkrieg* alatt felnőtt és az algériai háborút megjárt Paul Virilio kifejezésével élve a „tiszta háború" érvényesülése volt, amely most nem a háború higiéniájára, hanem *csak háborús logikájára* utal. Amint tételezhető csak gazdasági probléma és tisztán jogi aktus, úgy ezen a puszta háborút kell értenünk. *„A tiszta háború nem béke és nem is háború, de még csak nem is abszolút vagy totális háború, hanem a színtiszta katonai folyamat maga. [...] A háborút többé nem azonos a deklarált konfliktussal és a csatákkal"*[371] – vagyis megállapítása szerint a XX. században a fegyveres konfliktusok vegytiszta formájukra csupaszodtak. A technológiai fejlődés Virilio úttörő felismerése szerint a sebesség fokozásával jár – végső soron azzal egylényegű –, így kissé frivol módon a totális megsemmisítést az azonnali közvetítés szinonimájának is tekinthetjük. Mindez, mint mondja, „a tiszta háborúnak, vagyis a pusztítóeszközök intenzitásának eredménye".[372] A korábbi dinasztikus vagy területi háborúk 1939-ben végleg átadták helyüket az ideologikus – vagyis „szent" – háborúknak, amelyek a technológiai fejlődés miatt a kölcsönös megsemmisítés reális esélyét tartogatták.

369 Curzio MALAPARTE: *Kaputt* [1944] Ford.: Gellért Gábor. Partvonal, Bp. 2015. 53. és 54.

370 F. T. MARINETTI: *Futurista kiáltvány* [1909] Közli: *A futurizmus* (2. kiad.) Vál., bev., jegyz.: Szabó György. Ford. nélk. Gondolat, Bp. 1964. 133.

371 Paul VIRILIO: *Popular Defense & Ecological Struggles* [1978] Ford.: Mark Polizzoti. Wormwood Press, Seattle, 2011. 12.

372 Paul VIRILIO–Sylvère LOTRINGER: *Tiszta háború* [1983] Ford.: Bánki Dezső. Balassi-BAE Tartóshullám, Bp. 1993. 45.

A II. világháború vége óta három folyamat érvényesülése látszik tisztán a fegyveres konfliktusok tekintetében: 1) a háborúban elhunytak összlétszáma általánosságban csökkenést mutat, 2) ha az áldozatok számát a Föld teljes (1945 óta jelentősen növekvő) lakosságához viszonyítjuk, akkor ez arányaiban még inkább csökken, végül 3) az államközi fegyveres konfliktusok száma szintén csökken és a polgárháborús konfliktusok (azaz az államon belüli háborúskodások) látszanak dominálni. Röviden: 1945 óta a kisebb konfliktusok száma növekszik, a halálos áldozatok száma viszont csökken. A két változás szorosan összefügg: a világméretű, államközi konfliktusok helyét ugyanis átvették a kisebb, töredékes, államokon belüli konfliktusok, amelyek trendjei között egyaránt jelen van az állami fegyveres erők részvételének csökkenése és a nem államiak szaporodása, a kevésbé intenzív összecsapásformák terjedése (bűnöző csoportok közötti leszámolás, gerillaháború, terrorizmus, zavargás), a konfliktusok elhúzódása, a törzsi, vallási/felekezeti és politikai frakcióharcok számának növekedése, valamint a polgárháborús konfliktusok terjedése.[373] Amint Churchill mondta: az óriások háborúját a törpéké követi.

A hidegháború lezárása óta nem történt olyan, mint ami 2013/14-hez köthető. Ekkor ugyanis a halálos áldozatok száma észrevehetően megugrott: míg a 2012-ben zajló konfliktusokban 110 ezren vesztették életüket, addig a 2014-esekben már 180 ezren.[374] 1999 óta 2013 volt az első olyan év, amikor a háborúban elhunytak száma emelkedett, s egyben 1989 után az első esztendő, amikor a konkrétan csatában meghaltak

373 Max ROSER: *War and Peace after 1945.* In: OurWorldInData on-line, 2007. és Ekaterina STEPANOVA: *Trends in armed conflict.* In: Stockholm International Peace Research Institute Yearbook. 2008. Háborún statisztikailag azt a fegyveres konfliktust értik, amely egy év alatt legalább ezer áldozatot követel a szorosan vett harcmezőn.

374 A londoni International Institute for Strategic Studies 2015-ös fegyveres konfliktus kutatásának eredménye.

száma is nőtt. A következő évben pedig a világ fegyveres konfliktusainak száma másfél évtizede nem látott nagyságrendet (szám szerint 40) ért el. Nagyjából ugyanekkorra tehető jó néhány kedvezőtlen változás, amelyek mind korunk konfliktusainak kríziséről vallanak:

1. 2013/14 óta nemcsak új konfliktusok alakultak ki (Kelet-Ukrajna), hanem régebbi, lezártnak tekintett harcok is kiújultak. Ezek az ún. zombi-háborúk (*zombi war*), mint például az Afganisztánban, Irakban és Líbiában zajló összetűzések. Ugyanakkor korábban indultakat sem sikerült lezárni, sőt ezek új lendületet vettek (szíriai polgárháború, az Iszlám Állam megjelenése), amit jól jellemez, hogy a tíz legerőszakosabb 2013-as konfliktus közül nyolc még több áldozatot követelt a rákövetkező évben.
2. A konfliktusok közül az államközieknél nagyságrendekkel több zajlik államokon belül: a negyven 2014-es konfliktusból 39 tartozott ez utóbbiak közé. Ezek között ráadásul nemcsak a „szokványos" szeparatista (etnikai, politikai) küzdelmekkel kell számolnunk, hanem szektárius (felekezeti, vallási) harcokkal is.
3. Az államokon belüli konfliktusok egyik legfőbb oka a nem működő vagy egyenesen bukott államok (*failed states*) kialakulása és számuk növekedése, ami az állami erőszak-monopólium konszenzusának véres felbomlásához vezet. Ennek okai között a politikai destabilizáció (legitimációhiány, gazdasági válság, polgárháború), az egészségügyi katasztrófa (járvány, éhínség, túlnépesedés), az erőszak-alkalmazás állami ellenőrzés alóli kikerülése (terrorizmus, bűnözés, hadurak megjelenése), egy állandó „instabil övezet" kialakulása, valamint ökológiai katasztrófa (szárazság, vízhiány) egyaránt jelen lehet; a legrosszabb esetben akár ezek összessége is. Míg 178 állam közül 2005-ben 75 „vészhelyzetben lévőt" találtak, tíz év múlva már 120-at számoltak.

4. Az államon belüli konfliktusok jelentős részben nemzetköziesednek, miután a harcoló felek mögött többnyire erősebb, de egymással közvetlen harcérintkezésbe nem lépő államok állnak. A 2014-es államon belüli konfliktusok harmada ilyen *proxy*-háború volt, köztük a dél-jemeni, a kelet-ukrajnai és a szíriai polgárháború.
5. Az erőszak okai között lehetetlen nem azonosítani a politikai iszlámot (dzsihádizmus, iszlám fundamentalizmus).[375] 2014-ben az összes háborús áldozat 90 százaléka olyan országban halt meg, ahol ez valamilyen formában jelen volt.

Mindebből az következik, hogy az elmúlt negyedszázadhoz képest *korunkban ismét növekszik a konfliktusok száma, ezek domináns formája az államon belüli összecsapás*, amelyek intenzitása és formáinak száma egyaránt nő.[376]

375 Érdemes a fontosabb fogalmakat bővebben megmagyarázni: *iszlamizmus*on az iszlám vallás politikai változatát értjük, amely a legtöbb esetben összefügg a *fundamentalizmus*sal, a hitelvek változtatás nélküli alkalmazásával. Utóbbi kapcsán többnyire „teológiai" szempontból *vahabiták*ról beszélünk; ez a muszlimok 90 százalékát kitevő szunnita felekezet (*sunnah*) szaúdi eredetű purista ága, amely elutasítja a vallási szövegek, hagyományok és a hitgyakorlás innovációit. Emellett politikai tekintetben *szalafisták*ról van szó, akik az iszlám egyszerre vallási és „polgári" törvénykezésének (*sharia*) érvényesítését követelik. Céljuk a Mohamednek és első követőinek (*salaf*) világához való visszatérés, így ami a *hidzsra* után történt, azt mind elvetik. E fundamentalista hagyománytisztelet miatt értelmezik minden tekintetben szó szerint a Koránt, ez magyarázza a Mohamed után épült síremlékek lerombolását, a zene tilalmát, az iszlám később született ágazatainak (síiták, alaviták, szúfizmus), vallásmagyarázatainak, Korán-kommentárjainak, sőt akár a Kába-szentély tiszteletének elutasítását is. A *szalafizmus* legextrémebb változata a *dzsihádizmus*, amely e célok háborúval való elérését jelenti. Felfogásuk szerint az iszlám vallást és/vagy annak földjét védő szent háborúban (*dzsihad*) részt vevők olyan szent harcosok (*mudzsahedin*), akik, ha harc közben vesztik életüket, azonnal a mennyországba (*dzsannah*) jutnak. Az öngyilkos merénylet végrehajtója ebből a szempontból szemükben szintén mártírnak (*shahid*) számít. (Lásd bővebben: SIMON Róbert: *Azt iszlám fundamentalizmus. Gyökerek és elágazások Mohamedtől az al-Qáidáig*. Corvina, Bp. 2014.)

376 Therése PETTERSSON–Peter WALLENSTEEN: Armed conflicts, 1946–2014. In: *Journal of Peace Research*, 2015. 4. szám és Scott GATES és ts.: Trends in Armed Conflict, 1946–2014. In: *Conflict Trends*, 2016. 1. szám

Egri nemzetőrök (Terror Háza Múzeum)

Aszimmetrikus világháború

Az előző század politikai vége, azaz 1989/91 óta a világháború – úm. a fegyveres konfliktus egész bolygóra való kiterjedése – nem került le a napirendről, csak a szerkezete változott meg: államok helyett államokon belüli csoportok vívják. A bipoláris világrend felbomlása megbontotta azt az érzékeny egyensúlyt, amelyet a kölcsönös elrettentés (*mutual deterrence*), a gazdasági érdekek és a Másik fenyegető jelenlétének megnyugtató biztonsága, valamint ezekből következően a konfliktusok közös érdekek szerinti mérséklése biztosított. 1991 és 2001 között itt-ott már felsejlett mindaz, ami a XXI. században bekövetkezett.

A stabil hidegháború legforróbb pontján, 1962-ben írta Hannah Arendt a háborúk és forradalmak közötti szoros összefüggésről: *„a világháború a forradalom következményeként jelenik meg, valamilyen globális polgárháborúként".*[377] Utalva ezzel arra, hogy a XX. század politikai és fegyveres konfliktusai ok-okozati összefüggésben álltak egymással, ami végül nem is két vagy több állam közötti fegyveres harcként jelent meg, hanem politikai okokból kitört világháborúként; s ennyiben globális polgárháborúnak legalább ennyi joggal tekinthető. Ugyanebben az évben dolgozott Carl Schmitt *A partizán elméletén*, amely egy instabil világhelyzet készülődésekor szövegeződött meg, amihez a gerilla-hagyomány számbavétele „elméleti bevezetőül" szolgált. Itt írta, a világháborút világméretű osztályháborúvá transzformálni javasló Leninnel kapcsolatban, hogy a partizán a „nemzetközi polgárháború" központi alakja, aki az állam szétbomlása után lép elő. Mind Arendt, mind Schmitt gondolkodását meghatározta az erőszakon és az ennek alkalmazójaként sokáig

377 Hannah ARENDT: *A forradalom* [1963] Ford.: Pap Mária. Európa, Bp. 1991. 19. (a könyv előszava, ahonnan az idézet származik, 1962-ben íródott)

megkérdőjelezhetetlen államon való töprengés. Úgy tűnik, hogy az 1960-as évek elején mindketten egyszerre *érezték meg* a polgárháború globális kiterjedésének lehetőségét. Ez az akkori esély vált napjainkban valósággá.

Kétségtelen ugyanis, hogy *polgárháborús korszakban élünk*, korunk alaphangja a polgárháború. Az államon belüli konfliktusok csaknem kizárólagossá válása, a helyi harcok nemzetköziesedése és a globális ellentétek lokális jellemzőkkel való kiegészülése, meg persze a közel azonos szintű technológiai lehetőségek planetáris elterjedése mind-mind a polgárháború globalizálódásához vezetett. Míg az ókori görög polgárháború (pontosabban „családon belüli viszály" = *stasis*) a *polis* (város/állam) és az *oikos* (család, háztartás) közötti kapcsolattal értelmezhető, amelyben a külső fenyegetés helyét a belső egyenetlenségek veszik át, s ezzel megváltozik a politizáltság pólusa; addig napjainkban minden konfliktus a polgárháború (államon, társadalmon, civilizáción belül) jellemzőit ölti magára, mindenféle szabály, kivétel és rendező értelem nélkül.[378]

Ennek okai között nemcsak arról van szó, hogy a bipoláris kvázi-biztonság végével szinte azonnal megjelent a horizonton egy új politikai jelenség, név szerint a politikai iszlám, amely jellegénél fogva önmagában globális igénnyel lép fel és világszerte polgárháborús válságokat vált ki, ráadásul „elnapolt polgárháborút" okoz a *Dar al-Islamon*on kívül a vele összefüggésbe hozható jelenségek sorával (bevándorlás, demográfiai többlet, párhuzamos társadalmak kialakulása, terrorizmus);[379] hanem arról is, hogy lappangó katasztrófák közelgő összekapcsolódásának küszöbén állunk, s ezek közül egyik-másik már be is következett. A „katasztrófa-konvergencia" – amely egymással párhuzamosan kibontakozó és növekvő méretű katasztrófák különböző variációkban összekapcsolódó

378 Giorgio AGAMBEN: *Stasis: Civil War as Political Paradigm*. Ford.: Nicholas Heron. Stanford UP, Stanford, 2015. 24.

379 Felix MENZEL–Pierre ARONNAX: *Der vertagte Bürgerkrieg. Frieden, Brutalität und Chaos in der totalitären Moderne*. Blaue Narzisse, Chemnitz, 2016.

és egymás hatását kölcsönösen felerősítő vektoraiból áll – változatai például a következők lehetnek: népességrobbanás + klímaváltozás (Afrika), elöregedés + bevándorlás + gazdasági recesszió (Európa), szárazság + népességrobbanás + iszlám fundamentalizmus (Közel-Kelet); amelyeket mindennek tetejébe rendre keresztbemetszenek a terrorizmus, a geopolitikai versengés, a járványok, természeti katasztrófák és a technológia fejlődés nyugtalanító újdonságai.[380]

Ebben az aggodalomra igencsak okot adó helyzetben a XX. század első felét meghatározó világháború – értsd: világméretűvé táguló államközi háború – után egy zavarosabb és nehezebben meghatározható konfliktussorozat következik, amelyben *világszerte államon belüli harcok zajlanak, világméretű polgárháborút* (global civil war, Weltbürgerkrieg) *teremtve.* Ezt támasztja alá a hadviselés – az új helyzethez hiánytalanul illeszkedő – jelentős megváltozása. A XX. század végétől datálható fontos fejlemény, hogy a korábban nagyjából egyenlő erőt képviselő felek (a világháborúk hadviselő felei és a hidegháború két pólusa) szimmetrikus konfliktusai helyett az aszimmetrikus konfliktusok terjedtek el. A polgárháborúk megvívásának megszokott módja márpedig ez, amely korántsem független az állami erőszak-monopólium elporlásától, amit az állam krízise okoz. A polgárháborúk szaporodása és az aszimmetrikus hadviselés terjedése egymást feltételezi. A katonai és politikai helyzet egymásra vonatkoztatott leírása közben tehát *jogosan beszélhetünk aszimmetrikus világháborúról és globális polgárháborúról.*

Az 1980-as és 1990-es évek fordulójától beszélnek a katonai szakirodalomban *negyedik generációs hadviselésről* (4GW), amelynek

380 Guilleaume FAYE: *Convergence of Catastrophes* [2004] Ford.: E. Christian Kopff. Arktos, London, 2012. Vö.: Alain BADIOU: *The Rebirth of History: Times of Riots and Uprisings.* Ford.: Gregory Elliott. Verso, New York, 2012. Másutt ezt „integráns válságnak" nevezik (lásd: The Invisible Committee: *To our friends* [2014] Ford.: Robert Hurley. Semiotext(e), Los Angeles, 2015).

leggyakoribb formája a fegyveres felkelés.[381] Az európai vallásháborúkat lezáró 1648-as vesztfáliai békével egész rendszer született: a nemzetállamok kora. Ezt követően, vagyis az első generációs hadviselés kialakulásától kezdve a háború joga kizárólag az államé és az általa felügyelt, fenntartott és szervezett hadseregé volt. A XIX. század második felében következett el a hadviselés második nemzedéke, amely röviden az előbbiek iparosítását és tömeges alkalmazását jelentette. Ez a szakasz az amerikai polgárháborútól az első világháborúig tartott. A következő, harmadik szakasz idején a meglévő struktúra mozgatásában a manőverezés és a hadműveleti kezdeményezés vette át a főszerepet, amint az a II. világháborúban és az 1967-es arab–izraeli háborúban is látható volt. Mindezekre a szakaszokra egyaránt a következők voltak jellemzők: a háborúzás az állam monopóliuma, szervezett és összemérhető erejű hadseregek csapnak össze, a konfliktus vége egyértelműen valamelyik fél győzelmével zárul (amit a másik elismer, vagy megsemmisül), és az egyes hadviselő felek belső viszonyai szilárdak. A XX. század második felétől jellemző negyedik generációs hadviselésre az előbbiek már korántsem mondhatók el ilyen magabiztosan, főleg nem így együtt. Ezzel szemben nő az aszimmetrikus konfliktusok száma, a háború az állam területén belül tör ki (forradalom, felkelés, polgárháború formájában), az erőszak alkalmazása fölött pedig már korántsem csak az állam diszponál.

Ezt az új típusú, zavaros háborút igyekszik megérthetővé tenni a *hibrid háború* fogalma, amely azt jelenti, hogy az állam a hagyományos reguláris erők mellett irreguláris erőket is bevet (felkelők, terrorcsoportok vagy felségjel nélküli fegyveresek támogatásával) és a digitális tömeg-

381 William S. LIND és ts.: The Changing Face of War: Into the Fourth Generation. In: *Marina Corps Gazette*, 1989. október és William S. LIND: Understanding Fourth Generation War. In: *Military Review*, 2004. szeptember–október. Magyarul: KISS Álmos Péter: *Háború a nép között. Esettanulmányok a negyedik generációs hadviselés történetéből.* Zrínyi, Bp. 2016. 23–33. és SOMKUTI Bálint: A 4. generációs hadviselés. In: *Hadművészet*, 2009. 2. szám.

kommunikációt offenzív manipulációra használja. Izrael 2006-os libanoni inváziójával szemben a Hezbollah (vagy rajta keresztül Irán?) stratégiája és a Krím-félsziget 2014-es orosz elfoglalása (ahová felségjelzés nélküli, maszkos, de a legújabb orosz haditechnikával rendelkező „zöld emberek" vonultak be) mellett a kelet-ukrajnai krízis ennek a korlátlan, de nemcsak (és nem is mindig elsősorban) fegyveres hadviselésnek az iskolapéldája.[382] A hibrid hadviselés integrálja a különböző hadviselési formákat és kiegészíti őket a pszichológiai hadviselés dimenziójával, így kiválóan alkalmas indirekt eszközök bevetésére, a fegyveres konfliktus intenzitásának szinten tartására és a konfliktusmező rugalmas változtatására. Ennek következtében *olyan korban élünk, amikor bármi lehet háború.*

Különös helyzet állt tehát elő, hiszen a hosszadalmas történeti fejlődés után a konfliktus oda tért vissza, ahonnan elindult: a közel háromszázhetven évvel ezelőtt állami keretek közé terelt háborúzás és jogának kizárólag az állami hadsereg kezébe adása manapság többes kihívással kénytelen megküzdeni. Vagyis *posztvesztfáliai körülmények között térnek vissza a prevesztfáliai viszonyok* – megszűnőben az erőszak legitim állami monopóliuma. Miután az állam kiejtette kezéből, ezernyi kéz nyúl a puska után. Napjainkban ez már nem csak az aszimmetrikus konfliktusok tendenciózus terjedése okán történik, hanem a hadviselés és rendfenntartás privatizációja miatt is, amikor az állam piaci szereplőket (biztonsági cégek, zsoldosok) bíz meg a fegyveres konfliktusok „menedzselésével". Ez a *posztmodern irregularitás* több problémát is felvet,

382 A hibrid háborúra lásd bővebben: S. G. Chekinov–S. A. Bogdanov: The Nature and Content of a New-Generation War. In: *Military Thought* (az „orosz katonai taktika és stratégia folyóirata"), 2013. 4. szám; Frank G. Hoffman: *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars.* Potomac Institute for Policy Research, Arlington, 2007.; Qiao Liang–Wang Xiangsui: *Unrestricted Warfare.* PLA, Peking, 1999.; Porkoláb Imre: A hadviseléssel kapcsolatos elméletek és elvek változása napjaink konfliktusainak tükrében. In: *Honvédségi Szemle*, 2014. 6. szám és Uő: Hibrid hadviselés: új hadviselési forma vagy régi ismerős? In: *Hadtudomány*, 2015. 3–4. szám.

kezdve a háború piaci művelették tételétől a felelősségre vonhatatlan szereplők elszaporodásán át egészen a lojalitás kérdésessé válásáig.

A kora újkori itáliai *condottierik* XXI. századi változatai amerikai kézben lévő olajcégek biztonságát védik (Irak), míg a késő középkori városállami hadseregek drogkartellek (Kolumbia, Mexikó) és iszlamista hadurak (Afganisztán, Szomália) milíciáinak képében térnek vissza. Ezen kívül a különböző nem állami hadviselő felek szaporodására és egymástól való megkülönböztethetőségének megnehezedésére utal az is, hogy a belföldi rendvédelmi erőket (nemzeti gárda, rendőrség, terror-elhárítás) egyre inkább haditechnikával szerelik fel. Faramuci helyzet alakult ki például, amikor a kétezres évek elején a floridai Nemzeti Gárda egységei részt vettek az iraki hadműveletekben, mintha az amerikai polgári társadalom békéjét védenék odaát, a Katrina-hurrikán New Orleans-i pusztítása után pedig a hadsereg vonult be a városba, mintha ott háború zajlana. Arról nem is beszélve, hogy végképp összezavarodott: vajon a felkelés elleni műveletek és a gerillák harcmodora között mi a különbség, az egyes terrorcsoportok melyik állam kinyújtott karjai, a belső lázadások pedig mikor érik el egy valóságos háború hőfokát?

A fenti fejlemények többsége a háború államok közötti konfliktusból államokon belüli konfliktussá válásából fakad. A II. világháború óta a fegyveres összecsapások több mint háromnegyede nem két ország között, hanem egy országon belül zajlik. Ez nemcsak az aszimmetrikus konfliktusok elszaporodásához vezetett, hanem az alacsony intenzitású konfliktusokat időben elhúzta s egyúttal hőfokukat megnövelte és soha véget nem érő háborús irritációk válságrégiót eredményezte. Az államon belüli konfliktusok közül a leggyakoribb eset a polgárháború, amelyben ugyanazon ország állampolgárai fognak fegyvert egymás ellen; többnyire saját államiság kivívása érdekében indít háborút az egyik fél, vagy éppen elszakadását akarja megakadályozni a másik.

A szecessziós küzdelmek motivációi számosak lehetnek (etnikai, felekezeti, törzsi, vallási), de a szakadárok célja mindig a különválás vagy egy másikhoz csatlakozás, a saját állam s ezzel önmaguk identitásának entitásként való elismertetése.

A XX. század végének „közérthető polgárháborúi" (Libanon, Hegyi-Karabah, Jugoszlávia, Ruanda, Csecsenföld, Koszovó) helyett napjainkban zavaros, kialakulásukban nem tisztázott s nyíltan véget nem érő konfliktusok (például a 2005-ös párizsi zavargások) és terrorcselekmények (nyugat-európai iszlamista merényletek) zajlanak, amelyeknek nem céljuk önálló állam létrehozása. Sőt, a polgárháború konvencionális fogalma sem írja le helyesen e pulzáló konfliktust, ugyanis nem feltétlenül egy állam polgárai fordulnak nyíltan szembe egymással, hanem az állami erők mellett az állami szuverenitás alól kibújó legkülönfélébb csoportok (bűnözők, iszlamista sejtek, pártmilíciák, szélsőjobboldali félkatonai alakulatok) csapnak össze, a politikai cél pedig vagy hiányzik, vagy keveredik a bűnözéssel. Éppen ezért jobb, ha a polgárháború kifejezést nem annak szűkítő, régi értelmében használjuk, hanem az aszimmetrikus küzdelmek egyik jellemző típusát értjük rajta, mindenféle tartalmi megkötés nélkül – hiszen *a XXI. században minden fegyveres konfliktus polgárháború formájában jelenik meg.*

A vesztfáliai világrend végső felbomlásának következtében tehát bonyolult átalakulások tanúi vagyunk a XXI. század elején. Távolról nézve egyszerre két nagy folyamat látszik, amelyek önmagukban is két, egymást ráadásul átható változással terhesek. Először is, szerkezeti értelemben a helyi konfliktusok globalizálódását és a globális konfliktusok lokális megjelenését tapasztaljuk; másodszor pedig a háború szinte kizárólag városi jelenséggé válását, ezzel párhuzamosan pedig a város katonai területté alakítását. A következőképpen:

		SZERKEZET	
		lokális konfliktus globalizálódik	globális konfliktus lokálisan jelenik meg
HELY	a háború urbanizálódása	nagyvárosi terrorcselekmények, városi harcok és városostromok terjedése	
	a város militarizálódása	biztonsági erők és ellenőrzések sokasodása	

Az első komponens kapcsán arról van szó, hogy hiába esik távol egymástól két helyi konfliktus, a benne résztvevők, az azt motiváló eszmék és az infokommunikáció révén ezek egy idő után összekapcsolódnak, kölcsönösen penetrálódnak. Szerkezeti értelemben a *lokális konfliktusok globalizálódása* és a *globális konfliktusok helyi megjelenése* egyszerre, sőt egymást áthatva zajlik. Így komplex válsággócok jönnek létre, de nem egymás szomszédságában, hanem szerteszét. Mindez magyarázza annak az IRA-graffitinek az értelmét, amely egy északír házfalon fenyegetően egymás mellett emlegette Belfastot és Bászrát. A folyamat a test egészében, pontszerűen elterjedő betegséghez hasonlít. A fertőzéshez nem szükséges, hogy az akut válsággócok földrajzilag határosak legyenek egymással – a globalizáció következtében például Irán és Szaúd-Arábia regionális versengésének helyi avatárjai Dél-Jemenben és Szíriában is harcolnak egymással, így kiterjesztve a közel-keleti síita–szunnita vallásháborút. Végső soron az egyes konfliktusokban az ott jelen lévők jelentik az összekötő kapcsot, például amikor a csecsen iszlamisták Szíriában és Kelet-Ukrajnában folytatják oroszellenes harcaikat, miközben európai migráns hátterű önkéntesek érkeznek az Iszlám Államba, amely eközben Európában bosszulja meg a nyugati erők közel-keleti beavatkozását, méghozzá már a kontinensen született vagy nemrégiben oda érkezett bevándorlók fanatizálásával.

Nem teszi könnyebben megoldhatóvá az összetett konfliktusmezőt, hogy a schengeni övezet határellenőrzésének hiánya és a migránsválság idején felfüggesztett biztonsági (ellenőrzési és nyilvántartási) intézkedések miatt az európai terrorcselekmények megszervezése nemcsak Párizs–Brüsszel viszonylatában, hanem Németország és Szíria között is jelentősen könnyebbé vált. Az infokommunikációs eszközöknek, az irreguláris erők által alkalmazott kibernetikai hadviselésnek, a lakosság közötti elvegyülés lehetőségei kibővülésének (migráció, *no-go*-zónák) és az olcsó repülőjáratoknak köszönhetően a periféria akut konfliktusai sokkal közelebb vannak az őket ellenőrzés alatt tartani hivatott centrumokhoz, mint gondolnánk. Ebből a szempontból napjainkban Kabul London előkárosának tekinthető.

A második komponens a konfliktus színterének változását jelenti. A konfliktus helyét tekintve itt két folyamat keresztezi egymást: a *háborúk urbanizálódása* és a *városok militarizációja*. Mindkét folyamat világméretű polgárháborút sejtet, amelyet posztmodern metropoliszokban vívnak meg.

A háború a XX. században tért vissza a városokba: a II. világháború összecsapásainak 40 százaléka „sűrűn beépített környezetben" zajlott, a múlt század második felében a gerilla és a terrorizmus párhuzamosan jelent meg a városokban, és máig jellemzővé vált, hogy ha egy adott konfliktus összességében limitált is, a benne zajló városi összecsapások igen intenzívek. A városok populációjának növekedése, területük kiterjedése és komplexitásuk fokozódása konfliktusmágnesként működik, és ha csak az elmúlt évtizedek fegyveres összecsapásairól szóló híreket olvassuk, számos példát (Szarajevó, Mogadishu, Groznij, Fallujah, Mariupol, Kobanî, Aleppó, Moszul) találunk arra, hogy a döntő ütközetek városokban zajlottak.[383]

383 Michael Evans: War and the City in the New Urban Century. In: *Quadrant*, 2009.

A városokban folyó összetűzések a terrorizmus újabb generációjának megjelenésével egy időben még intenzívebbé és zavarosabbá váltak. A motivációk és a célok követhetetlenek, amikor az afgán és szomáliai hadurak nem a győzelemben, hanem a káosz fenntartásában érdekeltek, amikor a mexikói és kolumbiai drogkartellek elleni állami fellépés a terrorellenes hadjáratok méreteit ölti, vagy amikor az Iszlám Állam szektariánus küzdelmei és olajmezőkért folytatott harca elválaszthatatlanná válik egymástól – a felsoroltak mindegyike egy-egy regionális nagyváros feletti felügyelet megszerzésének képében jelentkezik. David Kilcullen, korunk elismert városi harcászati szakértője (aki nem mellesleg szomáliai és afganisztáni harctéri tapasztalattal rendelkezik és az amerikai hadsereg terrorelhárító kézikönyvének társszerzője) szerint *századunk konfliktusai egyre inkább városokban fognak zajlani*, mivel a városok populációja éppen a válságövezetekben növekszik drámaian (a következő harminc évben hárommilliárd új városlakó lesz a fejlődő világban), ahol nemcsak a túlnépesedés, a slumosodás és a politikai vezetés sorozatos kudarca jellemző, hanem a technológiai eszközök rohamos terjedése révén az összekapcsolódás s ennek felhasználása a politikai küzdelmek és a fegyveres konfliktusok szervezésében. Adatai szerint a hétmilliárdnyi földlakó száma a század közepére 9,5 milliárd lesz, akiknek háromnegyede városban fog élni. Bonyolítja a problémát, hogy komplex városövezetek kialakulását prognosztizálja, ahol a bűnözés és a politikai harc elválaszthatatlanná válik egymástól.[384]

Paul Virilio építész, urbanista, kultúrkritikus a városok kialakulását alapvetően katonai műveletek eredményének tartja, amelyet napjainkban egy másik fejlemény, nevezetesen a közterek mediatizálása és ezzel össze-

január–február. A szerző az ausztrál hadsereg „háborús jövőjével" kapcsolatos tanácsadója és 2008-ban született felkelés elleni doktrínájának egyik kidolgozója volt.

384 David Kilcullen: *Out of the Mountains: The Coming Age of the Urban Guerrilla*. Oxford UP, Oxford, 2013.

függésben az ellenőrzés kapuinak sokasodása keresztez.[385] Az ellenőrzés zónáinak kiterjedése és elmélyülése (például a repülőterek és autópályák biztonsági protokollja, a közterek fokozott megfigyelése, biometrikus nyilvántartás, elektronikus nyomkövetés), valamint a terrorellenes készültség fokozatának emelkedése nézete szerint pánikszerű, klausztrofób nagyvárosi környezetet eredményez, amely felszámolja a város biztonságos miliőjét. *„A pánik városai az urbánus káosz elméleteinél világosabban jelzik azt a tényt, hogy a XX. század legnagyobb csapása nem más, mint korunk metropolisza, amely egyben a Haladás összeomlása is"* – írja.[386] A köztéri kamerák, video-terminálok, az ezernyi képernyőn villódzó reklámok és a metropoliszban folyó életet szervező digitális áramlás végső soron mindenütt jelenvalóvá és mégis sehol sem létezővé teszi a várost, miközben egyfelől a biztonsági kockázat, másfelől az ennek kiküszöbölésére irányuló megfigyelés apparátusa nagyon is valóságos.

Virilio gondolatai nyomán indult tovább Stephen Graham urbanista professzor, aki szerint napjaink területileg és népességét tekintve is egyre növekvő városai ostrom alatt állnak – a világgazdaság középpontjában lévők belülről, a periférián lévők kívülről.[387] Egyenesen „új katonai urbanizmusról" beszél, amely több ponton szabja át a városok szerkezetét és használatát. Mindezt alapvetően arra az általánosságra vezeti vissza, hogy a technológiai fejlődést a hadsereg innovációja ösztönzi és a katonai célra készült eszközöket a civil életben is bevezetik, de minden esetben lehetőséget teremtve katonai kihasználásukra (vagyis remilitarizálásukra) és a biztonsági iparágban való hasznosításukra (főként a megfigyelés és az ellenőrzés terén).

385 Paul VIRILIO: *The Overexposed City* [1984] Ford.: Astrid Hustvedt. In: Neil LEACH (szerk.): *Rethinking architecture. A reader in cultural theory.* Routledge, London, 1997.

386 Paul VIRILIO: *City of Panic* [2004] Ford.: Julie Rose. Berg, New York, 2005. 90.

387 Stephen GRAHAM: *Cities under Siege: The New Military Urbanism.* Verso, New York, 2010.

A Virilio – és jóval őelőtte az urbanisztika úgyszólván alapítója, Lewis Mumford – által megállapított *eredendő katonai várostervezés* után itt nemcsak a háború urbanizálásának ismételt észrevételezése a fontos, hanem a látszólag demilitarizált polgári technológia végső soron katonai érdekeket szolgáló lényegének tetten érése. Példával élve az, hogy miként lehet a nagytömegű adatot feldolgozó algoritmusokat katonai célú kiértékelésre, a GPS-t és a Google Earth-szolgáltatást tüzérségi csapásmérésre vagy a CCTV-rendszert nyomkövetésre használni. Mindez persze fordítva is igaz: a szíriai polgárháborúban egyes irreguláris csoportok skype-on tartották a kapcsolatot, okostelefonnal mértek be célpontokat és hackeléssel térítettek el rakétákat. (A katonai → civil → katonai felhasználás sorrendjét bizonyítandó, jegyezzük meg, hogy a globális helymeghatározási rendszert az amerikai hadiipar fejlesztette ki az első Öböl-háború során végrehajtott precíziós rakétacsapások támogatására.)

Graham szerint a periférián alkalmazott „gyarmati" módszerek és katonai megoldások rendre visszaköszönnek a centrum városaiban folytatott biztonsági intézkedésekben (bumeráng-effektus). Így már az eszközök bevetésének szintjén sem kell/lehet különbséget tenni katonai hadművelet és belbiztonsági fellépés között. Ennek megfelelően alakul a konfliktusok fogalmi mezeje is, hiszen a harci cselekmények néven nevezése helyett rendőri akciónak minősítik a mégoly heves összecsapásokat is, de nem azért, amiért a Wehrmacht „bandaharcoknak" titulálta a kiterjedt szovjet partizánháborút (vagyis, hogy morális megvetését és a rend helyreállításának önmagára mért feladatát fejezze ki – ezzel részlegesen elismerve a probléma létezését), hanem azért, hogy a hatóságoknak és a társadalomnak ne kelljen tudomást venniük az egyre intenzívebb fegyveres konfliktusokról. Hogy *békeviszonyoknak higgyük azt, amikor már réges-rég háborúban állunk.* Ez ahhoz hasonló, mint amikor a háború tényállásának elismerése helyett „békefenntartásról",

„humanitárius intervencióról", „gazdasági szankciókról" és „embargóról" hallunk.

A fentiek alapján tehát a modern hadviselés klasszikus korszakától napjainkig tartó kétszáz évben két katonai tendencia látszik kibontakozni: a nagy ütközetek helyett a kisebb összecsapások száma növekszik, és ezek egyre inkább városi környezetben zajlanak – mindkét jellemző az aszimmetrikus hadviselés terjedését segíti elő. E kis háborúk sokasodása lassan nem elszigetelt konfliktus-fragmentumokat jelent, hanem összekapcsolódó, egymást kölcsönösen átható helyi konfliktusokból előálló globális krízis kialakulására mutat. Mindez annál is inkább így van, mert *az apró tűzfészkek olyan aszimmetrikus világháborút körvonalaznak, amelyben az egyes konfliktusok nem fejeződnek be, hanem másutt kezdődnek újra.* Ez a városi hadviselésre is hatást gyakorol, ami a tartósan destabilizálódott területek mélyülő válságával és a hadviselő felek közötti felosztásával jár. Ez a vigasztalan helyzet pedig egy sporadikus, városi környezetben zajló, semmilyen szempontból nem konvencionális *világpolgárháborút* ígér, amelyben megannyi Aleppó borítja a bolygót.

Molekuláris konfliktus

Az eddigieket történeti kontextusba helyezve azt állapíthatjuk meg, hogy a modernitás alapvetése az 1960-as évek végétől kezdve fokozatosan szertefoszlott: az ész mindenhatóságába és a tudományos-technológiai fejlődés pozitív voltába vetett hitet már a II. világháború borzalmai is megingatták, de leginkább a kultúrában és a művészetekben érvényesült az a törekvés, hogy a felvilágosodás óta meghatározó észelvű paradigmát lecseréljék – valami másra vagy éppen semmire (*anything goes*). A természetéből fakadóan nehezen meghatározható és alig tettenérhető, ellentmondásos posztmodern alapvetően a modernitásra jellemző

nagy narratívák" szétbomlását és a kisebbségi elbeszélések versengését jelenti, amelyben többé nincs helye a kizárólag ésszel megállapított kereteknek és racionális viszonyítási pontoknak. Jean-François Lyotard 1979-es megfogalmazása szerint a „[*posztmodern állapot*] *szaggatott, katasztrófákkal járó, nem pontosítható, paradoxiális. Megváltoztatja a tudás szó jelentését* [...]. *Nem ismertet produkál, hanem ismeretlent.* [...] *Ki van zárva* [belőle] *a nagy elbeszélésekre való hivatkozás*".[388]

A modernitás racionális kódjának feltörése után az értelmetlen „olvasatok" és a diskurzusok diskurzusairól folytatott diskurzusok végtelensége ugyanolyan létjogosultságot kapott, mint bármilyen szóösszetétel, amely egy megszokott fogalom elé „posztot" ragaszt. (És akkor a „transz" előtag hódító útjáról most ne is beszéljünk. [Jön a *transzmodernizmus*?]) A posztmodern persze nem jelentette a modernitás elé való visszatérést, pláne nem ellenfelvilágosodást, esetleg egyenesen a varázstalanított világ mágikussá tételét, csak az egységes modern kép széttöredezését, az addig uralkodó lineáris szerkezet szeszélyes dekonstrukcióját. Bár az enciklopédiákba foglalt racionális tudás elemeire hullott, az irracionális tartomány megannyi értékes elemét (mítoszok, szokások, vallásos hit) nem restaurálták, maximum *a maguk körében* ismerték el helyállóságukat. Ez a kulturális relativizmus posztmodern félmegoldáshoz vezetett, amelyben *a csoda nem kapta vissza jogait*, de új világmagyarázat sem született – ha már a modernitás egysége felbomlott, semmilyen más egység se legyen. Mindennek következtében a ráció, az irracionális és az esztelenség egyszerre van jelen korunkban.

Figurális helyett nonfiguratív festészet, funkcionális helyett amorf építészet, Történelem helyett történetek, valóság helyett szimuláció, felettes én helyett tudattalan. De menjünk tovább: nemzetállamok és birodalmi struktúrák helyett egymást kölcsönösen átható nemzetalatti és

388 Jean-François LYOTARD: *A posztmodern állapot* [1979] In: *A posztmodern.* Ford. nélk. Szerk.: Pethő Bertalan. Gondolat, Bp. 1992. 226–227.

transznacionális közösségek, cseppfolyós identitások, államhatárokat áthágó áramlások. Minden joggal kijelenthetjük, hogy *a vesztfáliai konvenció, akárcsak a modernitás uralkodó nagy narratívája, szertefoszlott*, sőt a konfliktusok tekintetében a racionalizálhatóság esélyei is csökkentek.

A modernitás háborúval kapcsolatos „nagy narratívája" (azaz a világháború mint összefüggő elbeszélés) szintén széthullott, de helyette nem a kantiánus „örök béke" köszöntött be, hanem egy posztmodern *fraktális háború.* Összefoglalva az eddigieket: ma már nem államok között, hanem államokon belül zajlanak a háborúk, a konfliktusok többnyire fegyveres felkelések képében jelennek meg, a lokális krízisek globalizálódnak és a globális problémák mindenfelé helyi jelleget öltenek. Ebben a helyzetben nemcsak az állam veszíti el az erőszak-monopóliumát és a konfliktus lezárása bizonyul reménytelennek, hanem már a konfliktus megnevezése is. A háború természete rég megváltozott, de immár szerkezete is bizonytalanná vált; hiszen egyre nehezebb megmondani, hogy kik viselnek hadat egymással, hol húzódnak a frontvonalak, mikor kezdődik és mikor van vége egy-egy háborúnak. Vége van-e egyáltalán?

A XX. század végi, XXI. század elejei konfliktusok leírásának nehézségét mi sem jellemzi jobban, mint az a nyelvhasználat, amely egyre inkább csak negatív jelzőkkel tudja illetni a háborúkat, konfliktusokat és ezek megvívásának módját. Az elbizonytalanodás a fogalmak szintjén is megjelenik. Fosztóképzős korba léptünk, a konfliktusok jellemzésére használt szavaink rendre a hiányról beszélnek: az *aszimmetrikus* konfliktusokat *nem konvencionális*, esetleg *unortodox* hadviseléssel vívják meg, azaz olyan *nem hagyományos* háború zajlik, amelyben többségében *nem állami* (*non state*) és *nem kormányzati szereplők*, köztük *irreguláris* aktorok vesznek részt, ezek *nem lineáris* összecsapásokba bocsátkoznak, időnként *kontaktus nélküli* (*contactless*) harcérintkezések és *indirekt* beavatkozások formájában.

Barikád az Orczy téren (Terror Háza Múzeum)

A bujkáló konfliktusok és árnyékháborúk alacsony intenzitásúból olykor hisztérikus erejűvé válnak, majd kontinenst váltva vonulnak tova. Mint észrevétlenül parázsló, emésztő izzás, amelyet orkán erejű tűzvésszé korbácsol a szél és kerget át a Földön. Napjaink konfliktusai a mániás depresszióhoz hasonlóan produkálnak – mindenféle átmenet nélkül – nyomasztó mozdulatlanságot és viharos tetőzéseket. Ezzel a konfliktus nyomon követhetetlen lesz, mert nemcsak a végét, de a kezdetét, vagy annak okát sem tudjuk hitelesen megmagyarázni, s ezen csak ront az információs hadviselés tömeges megtévesztése.[389] A konfliktusoknak való értelemadás lehetetlenségét már a politikai pótcselekvésben részt vevő elemzők és kommunikációs kényszerbetegségben szenvedő „nemzetközi kapcsolatok szakértők" is érzik, amikor kétségbeesetten próbálják ezeket racionalizálni, ahelyett, hogy nyíltan bevallanák: napjaink konfliktusai már nem is az irracionális (észfeletti), hanem az esztelenség tartományában vannak. Ezek már valóban „a háború borzalmai, sőt még rosszabb"![390]

Amikor ugyanis egyszer már lezárt(nak gondolt) konfliktusok iszlamizálódva térnek vissza, a káosz mesterséges fenntartása katonai taktikává válik, az erőszak hiszterizálódik (autógyújtogatás, kamionos merényletek, „késes intifáda"), álcázott akciók és klienseken keresztüli háborúzás zajlik, akkor joggal gondolhatunk arra, hogy nemcsak a háborúzás, de az annak okát adó konfliktusok szerkezete sem a régi. *Az ezredforduló óta amorf konfliktusok tanúi vagyunk*, ahol a fegyveres

389 David Kilcullen: The Future of War? In: *Foreign Policy* on-line, 2014. február 5. és Peter Pomerantsev: Brave New War. In: *The Atlantic Monthly*, 2015. 12. szám

390 Az AMD, vagyis Anti-Military Demonstration nevű antimilitarista – de nem feltétlenül pacifista – budapesti hardcore-punk zenekar első és egyben legmeghatározóbb stúdióalbuma az 1991-ben rögzített, idézett című anyag volt, amely konceptlemezként került forgalomba. Az album borítóján Goya egyik háborúról készített rajza szerepelt. Sötét mondanivalójú, szorongó és depresszív számai hamar a szubkultúra klasszikusaivá váltak.

összecsapások a látencia után sokkoló erővel törnek ki. Már a szokványos aszimmetrikus hadviselés és a „hagyományos" terrorcselekmények kora is a múlté, a fegyveres konfliktusok megállapíthatatlan okból törnek ki, frontvonalaik átláthatatlanok, végük nem következik be. Nem kezdődnek el, nem érnek véget, hanem folyamatosak, hol itt, hol ott bukkannak fel.

Nemcsak a klasszikus háborúnak van tehát vége, de a konfliktusok természete is végzetesen megváltozott. A konfliktusok zavarossága miatt jogosan gondolhatjuk, hogy bekövetkezett a planetáris libanonizáció – McLuhan „globális faluja" helyett globális Bejrút jött létre. Egymást átható hisztérikus identitás-romok szektárius küzdelmeit látjuk: etnikailag motivált vallásháborúkat és felekezeti színezetű törzsi leszámolásokat. Az afganisztáni helyzet leírására használt „talibanizáció" jól kifejezi, hogy miről van szó: adott egy évszázadokig megszállni próbált, féltucatnyi lezáratlan konfliktustól szenvedő válságövezet, amelyen belül etnikai viszályok vannak, amelyet átsző a szunnita iszlámon belüli ellentét és az egész problémát tetézi a térség fölötti ellenőrzésért folyó küzdelemben részt vevő (regionális) nagyhatalmak „bábjátéka".

Hogy korunk konfliktusait nem tudjuk „világháborúvá olvasni", annak fő oka, hogy nem jól beazonosítható nemzetállamok/birodalmak vívják meghatározott frontvonalak mentén, hanem egymással esetleges kapcsolatban álló konfliktus-fragmentumok mozaikjával van dolgunk. A planetáris méretekre kiterjesztett totális háború évszázadunkra töredékessé vált és mikroszkopikus tűzfészkekre esett szét. *Molekuláris konfliktusok korát éljük.* Amint Felix Guattari mondta egy 1975-ös előadásában az 1968-as diáklázadás mint legutolsó kollektív forradalmi kísérletet követő, de nem zavartalan apályról: *„a nagy kilengésű forradalomnak nincs vége, csak molekuláris, vagy mikroszkopikus szinten zajlik tovább. Hiszek abban, hogy ez a molekuláris forradalom csak*

az általános, politikai válság kibontakozásával párhuzamosan tud fejlődni. [...] Véleményem szerint az igazán fontos dolgok csak e forradalom – amely a legutolsó régi vágású forradalom volt – után veszik kezdetüket. A molekuláris forradalom viszonylag ismeretlen területeken alakul [majd] *ki.*"[391] Napjaink konfliktusai is pontosan ilyenek: a korábbi összeütközéseknél kevésbé magyarázhatók és szervezettebbek, elszórtak és ismeretlen területeken várják, hogy eljöjjön az idejük. Mindez magyarázza váratlanságukat, különböző permutációik előbukkanását és vírustörzsek módosulásaihoz hasonló természetüket, vagyis, hogy a gyógyszer kifejlesztése után nem sokkal rezisztenssé válnak rá.

A XXI. század háborús összecsapásainak előzményei között az 1991-es első Öböl-háborút, a délszláv polgárháborút (1992–1995), a ruandai népirtást (1994) és a World Trade Center ikertornyai elleni 2001-es merényletet sorolhatjuk fel. Azóta még jobban megfigyelhető, hogy a klausztrofób, valós időben közvetített helyi háborúk mindegyike tulajdonképpen a történelmi sérelmek ki nem ürülő gennygócai által okozott területi irritációk, amelyeket keresztbefertőzések strukturálnak. Mint egy ismeretlen váltólázas betegség esetében, egy-egy világos pillanat öntudatvesztéssel, az egzaltált állapot katatóniával váltakozik. A XXI. század fegyveres konfliktusait nem hadtörténészek és politológusok, hanem pszichiáterek és túsztárgyalók fogják feldolgozni.

Amint nem világos, hogy adott esetben lokális konfliktusok globális problémává tágulásáról van szó, vagy éppen fordítva, úgy egyre inkább az sem dönthető el egyértelműen, hogy hol a határ a civil társadalom és a harcmező között. Nézzük csak az esti híradó közvetítését! Mi alapján tudjuk eldönteni, hogy a képsorok a Missouri-állambeli Fergusonban

391 Felix Guattari: *Molecular Revolutions* [1975] Ford.: David L. Sweet. In: Uő: *Chaosohpy: Texts and Interviews, 1972–1977.* Szerk.: Sylvére Lotringer. Bev.: François Dosse. Semiotext(e), Los Angeles, 2009. 276.

vagy Gázában játszódnak? A rendőri akciók militarizálódnak, a katonai bevetések a rendvédelem jellemzőit öltik magukra. Főleg, miután az amerikai rendőrség a hadseregtől kapott felszerelést és egyenruhát, az izraeli hadsereg pedig telefonon tájékoztatja a palesztin lakosságot a közelgő bombázásról. Új fejleményt jelent, hogy a Gázai övezetet nemcsak az izraeli hadsereg lövi és vezet a tüzérségi előkészítés után klasszikus korlátozott szárazföldi expedíciót, de a Hamász a civil lakosság struktúrái közé telepíti fegyvereit, amivel a térség nyomorúságát kihasználja és egyben fokozza. A kórház és az iskola rakétaállomásnak ad otthont, így annak lerombolása legitim háborús céllá válik. A szembenálló felek propagandája komplementer módon egészíti ki egymást: a Gázai övezet egyfelől „a világ legnagyobb börtöne", másfelől „túszul ejtett régió". Ahogy nincs különbség civil és katonai célpontok között, úgy az utcai rendfenntartás is katonai hadművelet lesz, a katonai hadmozdulatokat pedig „pacifikálásnak" nevezik.

Az is jól jellemzi a tébolyult helyzetet, hogy a nyugati életformát minden eddiginél radikálisabban támadó Iszlám Állam fekete zászlaja feltűnt párizsi és berlini muszlimok tüntetésein, és a Kalifátus kurdellenes etnikai és felekezeti tisztogatásainak mása a kurd közösség tagjai elleni támadások képében ismétlődött meg Hamburgban. Ami Moszulban történik, Brüsszelben is hullámokat ver, amelyben nem érintetlen sem a közösségi médián való kommunikáció és a televízió közvetítése, sem a nyugat-európai mecsetek Közel-Keletről jött gyűlöletimámjai és a szíriai frontról visszatérő fundamentalisták. A konfliktusok és azok résztvevői könnyen és szívesen közlekednek a globalizáció és az infokommunikáció ezt elősegítő körülményei közepette.

Eközben a konfliktusok zavarossá válásában a dezinformációs háború mellett azok „kiszervezése" is alapvető szerepet játszik. Kelet-Ukrajnában az sem világos, hogy ki van az uniformis alatt: míg az ukrán

kormány „terrorellenes hadműveletét" támogató Azov Hadosztály fekete egyenruhás tagjai farkasfogat és szvasztikát használnak, addig a donyecki és luhanszki „népköztársaságok" szentgyörgy-szalagos–sarlókalapácsos felkelői olykor az orosz speciális erők egyenruháját hordják. A genfi egyezmény és a klasszikus hadijog azért sem érvényes manapság, mert a konfliktus nem definiált, nem helyezhető el jogi keretben, nincsenek benne konkrét hadviselő felek és ezért felelősök sem. A *proxy*-háborún nemcsak a helyettesítőket mozgató nagyhatalmak spórolnak sokat, de úgy gondoskodnak a konfliktus szerteágazó áttételeiről, háborús küszöb alatt tartásáról, hogy az ideiglenesen hibernált összecsapás bármikor felolvasztható legyen.

Korunk konfliktusainak másik fontos karakterisztikuma az idő- és térbeliség szétesése. Előbbire jellemző, hogy a donyecki Konstantinovkában egy köztéri emelvényen kiállított II. világháborús ISZ-3-as típusú nehézharckocsit a szeparatisták egyszerűen beindították és a kormánypárti erők ellen használtak, Szíria közepén pedig az Iszlám Állam és a Szíriai Arab Hadsereg az ókori Palmüra romjaiért harcolt.[392] A másfélezer éves *sharia*-törvények megszegőinek megkövezéséről készült iPhone-fotók, valamint hogy a kelet-ukrajnai konfliktusban a kijevi kormányerők és a Moszkva-barát felkelők a II. világháborús ukrán–orosz küzdelmeket játsszák újra, szintén a konvencionálisan értelmezett időbeliség (ti. ahol a múltat a jelen követi, s ezt ok-okozati összefüggések strukturálják) összeomlásáról árulkodik. A futurisztikus és archeológiai jelenségek zavarba ejtően egyszerre jelentkeznek. A területiség értelmezhetetlenségét és a konfliktusok lokalizálásának képtelenségét mutatja, hogy a Jugoszlávia melletti huszonöt évvel ezelőtti orosz kiállást most azok a szerb önkéntesek hálálják meg, akik a szeparatistákhoz csatlakoztak, az ukrán

392 Hito Steyerl: A Tank on a Pedestral: Museums in an Age of Planetary Civil War. In: *e-flux journal*, 70. szám, 2016. február

erőket pedig nyugat-európai szélsőjobboldali csoportok támogatják, hogy az orosz „antifasizmus" ellen harcoljanak. A Kalifátus terroristái között szép számmal akadnak egykori tálibok és csecsen iszlamisták is, akik most a Közel-Keleten folytatják korábbi harcaikat. Az Iszlám Államhoz csatlakozó ujgurok, líbiaiak és nyugat-európai iszlamisták jelenléte szintén azt bizonyítja, hogy a háború a területi határokat is átlépte. De most nem úgy van, mint a két világháború idején, vagyis, hogy a konfliktus térben egyre jobban kiterjeszkedik, hanem éppen fordítva: az adott konfliktus (amerikai–orosz geopolitikai versengés, szunnita–síita ellentét, török–szaúdi–iráni rivalizálás) egésze egy-egy válságrégióra koncentrálódik és ott fokozódik.

A mostani konfliktusok jelentős részének vallási vonatkozása teljesen világos. Amint Huntington megállapította, „az iszlámnak véresek a határai",[393] ám ennél most már többről van szó. A politikai iszlám alapvetően járul hozzá a konfliktusok virális terjedéséhez és neuraszténiás rohamaihoz. Az iszlám fundamentalizmus egyszerre atavisztikus modernizációs kísérlet és ellen-univerzalizmus, amelynek agresszivitására a döbbenettől és a diszkurzív demokráciákra jellemző halogató tehetetlenségtől nem tud mit válaszolni a Nyugat. Az Iszlám Állam azzal, hogy az Oszama bin Láden-féle rossz minőségű, unalmas VHS-videók helyett akciódús, GoPro-kamerával készült HD-felvételeket terjesztett a közösségi oldalakon, nemcsak a toborzáshoz való elérésben, de az online pánik terjesztésében is jócskán felülmúlta az al-Kaidát.[394] A 2016-os indonéz *Jihad Selfie* című dokumentumfilm tárja fel azt a szoros összefüggést, amely a Facebookon terjedő ISIS-propaganda és a konkrét harctértől távol élő fiatalok radikalizációja között fennáll.

393 Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* [1996] Ford.: Puszta Dóra és ts. Európa, Bp. 2004. különösen az azonos című fejezet: 434–441.

394 Emerson T. Brooking–P. W. Singer: War Goes Viral. In: *The Atlantic Monthly*, 2016. 11. szám

A kalifátus-alapító, apokalipszis-váró halál-szekta kapcsán a vallási és haditechnikai összetevők úgy aránylanak egymáshoz, mintha a harmincéves háborút Kalasnyikovokkal vívták volna meg.

Ehhez nagyban hozzájárult, hogy az elmúlt száz évben a muszlim társadalmak is megváltoztak. Egyfelől az Oszmán Birodalom összeomlása (1922/23) után megszűnt a szunnitákat integráló legitim vallási–politikai keret (*khilāfa*), másfelől végleg elveszítette vonzerejét a pánarab gondolat, harmadrészt az „arab tavasz" bukott államok sorát eredményezte, negyedszer a demográfiai robbanás (az arab országok népességének 70 százaléka fiatal) gazdasági recesszióval párosult. Ennek közös eredménye az, ami Szíriában zajlik: a muszlim világ spanyol polgárháborúja. Ugyanekkor a terrorizmus „emberanyaga" is jelentős változáson esett át. Az 1980-as, 1990-es évek mudzsahedin-veteránjai helyét fiatalabbak vették át, akikkel új szellemiség érkezett. Számukra az iszlamizmus nem vallási mozgalom, hanem nemzedéki lázadás, úgy is mondhatnánk, hogy a globalizációellenes áramlatok kimerülése után a globalizáció jelenlegi formájával és tartalmával szemben totálisan ellenséges, de szintén nemzetek feletti kísérlet. Ezért írják Irakban a falakra, hogy „a Kalifátusnak nincs határa, csak frontvonalai". A tételt, amely szerint nem az iszlám radikalizálódik, hanem a radikalizmus iszlamizálódik, alátámasztja, hogy a nyugat-európai dzsihádisták túlnyomó része börtönviselt, alvilági kapcsolatai vannak, és nem követ *halal* életmódot. Az ő válságrégiókba áramlásukra mondják: „Az *umma* turizmusa a dzsihád." Tovább problematizálják a helyzetet az öngyilkos merényletek, amelyeket mégiscsak önmaga belső logikájából fakadóan, autentikus módon termelt ki magából egy kultúra (jelesül az iszlám civilizáció), s amelynek végrehajtói nem győzni, hanem meghalni akarnak (ezt bizonyítják ún. mártírvideóik és irataik helyszínen hagyása).[395]

395 Generation jihadi – Josie Appleton interjúja Olivier Roy-jal. In: *Spiked Review*,

Különösen az Iszlám Állam rémtettei miatt mondhatjuk azt, hogy nem hagyományos (politikai, etnikai) terrorizmussal van dolgunk, amelyhez az 1960-as évek vége óta már hozzászokott a világ. Mindez már nem írható le a klasszikusan terrorizmusként aposztrofált fogalommal, az új jelenség ugyanis az erőszakot nem a nyomásgyakorlás eszközeként alkalmazza. A jelenlegi merényleteknek nincs üzenetük, így nincs jelen a szó szoros értelmében vett – visszautasítható vagy alkura bíró – zsarolás sem. Pusztán félelemkeltésről, rettegésben tartásról van szó, ahol a merényletek öncélúak, az elkövetők saját halálukért indulnak harcba, és minél többeket rántanak magukkal, annál jobb. Közben a mintegy díszletként, a terror kellékeként használt, értetlenül álló civil társadalom kétségbeesésbe süllyed. A barbár merényletek után már egy petárda is félelmet kelt, a repülőtéren egy gazdátlan csomag miatt nem szállnak fel a gépek. Vagyis olyan események is bárhol, bármikor beindítják a félelem érzését, amelyekhez a terroristáknak nincsen közük. Ez pedig „a megtámadott kollektívumot a képzelet síkján stresszeli" (Peter Sloterdijk).

Nagyon tanulságos, amit Baudrillard 2001. szeptember 11. után írt: a felvilágosodás univerzalista projektje – amely értékek egyetemessé válásában gondolkodott – után a globalizáció a javak és szolgáltatások planetáris áramlását jelenti.[396] (Emlékezzünk az Európai Unió törékeny *common value*-jára, amely a tőke, a munkaerő, az áruk és a szolgáltatások szabad áramlását jelenti – íme, ez volna az „érték"!) A globalizáció ebben az értelemben az erőszak megszüntetését és a negatív jelenségek

2016. július és Jason Burke: *The New Threat: The Past, Present and Future of Islamic Militancy.* The Free Press, New York, 2015.

396 Jean Baudrillard: *A terrorizmus szelleme* [2001] Ford.: Szabó László. In: *Az árnyék helye. Tanulmányok a hatalom, a morál és az erőszak kérdéseiről.* Szerk.: Gulyás Gábor–Széplaky Gerda. Kalligram, Pozsony, 2011. és Uő: *The Violence of the Global.* In: Uő: *The Spirit of Terrorism.* i. m.

kiküszöbölését jelenti, ami azonban a negativitás heterogén formában való visszatérését és amorf erőszak kialakulását eredményezte (neurotikus válaszcsapások, értelmetlen terrorcselekmények, a civil társadalmat kínzó autoagresszió, kollektív öngyilkosság, megmagyarázhatatlan balesetek, hatósági túlkapások, szándékos gyújtogatás). Az ezredvég kulturális zavarodottsága, az idő rendjének összeomlása, a jelentés eltűnése és az értékrend felszívódása hisztérikus állapothoz vezetett.[397] A globális világrendszer – szól Baudrillard végkövetkeztetése – annyira integrált, hogy a szaporodó belső összefüggések miatt bármi lehet destabilizáló tényező, vagy válthat ki olyan eseménysorozatot, amely általános zűrzavarhoz vezet.[398]

A XXI. század elejei fegyveres konfliktusok jellemzői – még egyszer: határtalanság, átláthatatlanság, végeérhetetlenség – azt bizonyítják, hogy a modern, indusztriális korszak totális háborúi után egy virális, fertőzésen alapuló háborús modell következik, amely a konfliktusok intenzitását a globalizáció ellentmondásos körülményei között (és miatt) a hisztériáig fokozza.

A gerilla jövője – a jövő gerillája

Napjaink konfliktusai és azok legkülönfélébb megvívási módozatai – röviden szólva a nemrégiben beállt posztvesztfáliai állapot, aztán a kibernetikai hadviselés, a konfliktusok fertőzés révén való terjedése és a háború urbanizálódása – különös aktualitást ad a gerilla-hadviselésnek.[399]

397 Jean Baudrillard: *Pataphysics of Year 2000.* In: Uő: *The Illusion of the End* [1992] Ford.: Chris Turner. Stanford UP, Stanford, 1994.

398 *„Das ist die vierte Weltkrieg"* – Gespräch mit Jean Baudrillard. Riporter: Romain Leick. In: *Der Spiegel,* 2002. 3. szám.

399 John Arquilla: *Insurgents, Raiders and Bandits: How Masters of Irregular Warfare have Shaped Our World.* Ivan R. Dee Publ. Chicago, 2011.

Korunk *proxy*-háborúi igencsak kedveznek ennek, öltse az akár polgárháború (Líbia), felekezetei harcok (Jemen), törzsi összecsapások (Dél-Szudán) és ezek kibogozhatatlan keveréke (Szíria) vagy szeparatista küzdelmek (Kelet-Ukrajna) alakját.

Ironikus módon a világ kezd visszatérni a szimmetrikus konfliktusokhoz, már amennyiben mindkét oldalon irreguláris vagy legalábbis irreguláris harcmodort alkalmazó erők állnak! Ezt támasztja alá, hogy a konfliktusok egyenlőtlensége egyre kevésbé definiálható, hiszen az állami hadseregek és az irreguláris erők hadikultúrája összekeveredett, ráadásul a gerilla jelentése kezd összeomlani a terrorista, a kibernetikai hadviselő, meg a felkeléselleness és terrorelhárító erők tisztázatlan definícióinak súlya alatt. *A bekövetkezett nemzetközi „kivételes állapot" eredményeképpen Carl Schmitt partizánja aktuálisabb, mint valaha,*[400] ugyanis miközben a harcmező nem állami szereplői egyre bővülnek (zsoldban álló magánhadseregek, katonai haditechnikával ellátott biztonsági cégek, terroristák kalifátusa, drogkartellek hadseregei, kvázi-államok milíciái és nem működő államokat ellenőrző hadurak), addig az állami hadseregek a reguláris hadviselésben bevezetett egyfajta „rendkívüli állapotnak" megfelelően irreguláris taktikával élnek, hogy a szaporodó terrorellenes hadműveletek stratégiai célját teljesítsék. Ahogyan töredezik szét és mosódik el az államok határa, úgy bővülnek a *gerillává levés* lehetőségei.

A hadviselés különböző fajtáinak összezavarodását mi sem jellemzi jobban, mint hogy a gerilla igazi ellensége immár nem a – módszereit lassanként átvevő – felkelés elleni különleges erők (COIN = *counter-insurgency*), hiszen ez végső soron azt bizonyítja, hogy a gerilla, mint módszer, bizonyos helyzetekben legyőzhetetlen. Az állami hadsereg, hogy sikeresen vehesse fel a harcot az irreguláris erőkkel, gyakran eltanulja tőlük módszereiket. Erre a legjobb példa az IDF 2002-es

400 Alain de BENOIST: Die Aktualität Carl Schmitts. In: *Sezession*, 42. szám, 2011. június.

nablusi hadjárata, amelynek során úgy üldözték a Hamász terroristáit a zegzugos utcákban és a város alatti labirintusokban, hogy áttörték a lakások közötti falakat és kisebb, mozgékony harccsoportokat alakítottak. A módszert a hadművelet parancsnoka, Aviv Kochavi tábornok, az izraeli Ejtőernyős Brigád vezetője vezette be, méghozzá Guattari és Deleuze szövegei nyomán. A szerzőpáros „szökésvonal" és „rizóma" fogalmai segítettek a konvencionális helyébe lépő nomád mozgásokat elsajátítani és a korábban jellemző lineáris helyett ellenkező manőverezési eljárást alkalmazni. Így lett a poszt-strukturalista fogalmi készlet a terrorellenes hadműveletek „mikro-taktikai akcióinak" elméleti alapja, a nem lineáris gondolkodás és a „raj-intelligencia" alapján való harctéri tudásszerzés pedig az ettől elvileg idegen (mert eredendően hierarchikus) államszervezet katonai beavatkozásainak része.[401]

Minden kedvező kilátás mellett azonban *a technológiai fejlődés fordítottan arányos a gerilla esélyeivel* s ez nagymértékben szűkíti létrejöttének lehetőségeit korszakunkban. Carl Schmitt több helyen elszórt megjegyzéseiből ezzel kapcsolatban egy különös összefüggés bontakozik ki, ti. hogy a technológiai fejlődés révén a Földgolyó egyre inkább összekapcsolt, átlátható, szabályozott és ellenőrzött lesz, aminek révén a partizán nem tud többé hová gyökerezni s ezzel elvész tellurikus karaktere. Hiszen, miután az új technológiák minden alkalommal átrendezik a teret, egyre kevesebb peremvidék marad, amelyen a felkelés megvetheti a lábát. Mivel „az ipari-technikai haladás a térszerkezetekkel együtt a térrendeket is megváltoztatja", a gerilla által rendszeresen létrehozott (majd elhagyott és másutt újra létrehozott) tér kihasználására és ellenségre kényszerítésére egyre kevesebb lehetőség nyílik.[402] Szó szerint kihúzzák

401 Eyal WIZMAN: *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*. Verso, New York, 2007. *Walking Through Walls* című fejezet.

402 Carl SCHMITT: *A partizán elmélete* [1963] In: Uő: *A politikai fogalma*. i. m. 145. és 146.

a gerilla lába alól a talajt: nem tud hová bújni, hová rejtőzni, hol mozogni. Márpedig a gerilla egyik legfontosabb fegyvere az a helyi jellegzetesség, amelyet ellenállásának területén vesz fel.[403] Vegyük csak az erdőt! Minden népfelkelés közmondásos módon azzal veszi kezdetét, hogy a lázadó fegyveresek „beveszik magukat az erdőkbe", ahonnan ki-kicsapnak, és a bemerészkedőket odabent könnyűszerrel csapdába csalják. Az Erdei Testvérek nevüket is innen kapták, a Téli Háború finn gerilláinak neve (*sissi*) az „erdei bandita" szláv elnevezésének hangalakját őrzi, a vietnami partizánok módszereinek közkedvelt „dzsungelharc" szinonimája pedig magyarázatra sem szorul. Schmitt egyenes összefüggést látott az erdő és az ellenállás között, utalva barátja, Ernst Jünger 1951-ben megjelent *Der Waldgang* című könyvére, amelynek szerzője az „erdei sétát" a civilizáció kényszerei közül való kivonulás metaforájául használta; amelybe Schmitt a – partizánt igencsak korlátozó eredményeket hozó – technológiai fejlődést is beleértette.[404]

A rejtőzést lehetővé tevő természet és a gerilla szoros összefüggésével kapcsolatban emlékezzünk arra, hogy a vietnami partizánok legnagyobb előnyének kihasználását, vagyis a sűrű trópusi növényzet fedezete alatt való láthatatlan közlekedést az amerikai légierő lombirtó bombákkal (*Agent Orange*) próbálta megakadályozni. A dzsungel elpusztítása hadászati kérdéssé vált, mert a természet adta lehetőségek elvétele a gerilla egyik legfontosabb taktikai pillérét tette használhatatlanná. Ez pedig felveti annak a kérdését, hogy a természet mint olyan lerombolása, a belőle fakadó életlehetőségek elpusztítása (erdőség, levegő,

---

403 Michael Wiesberg: „Feldkäfte" des Wiederstandes. In: *Sezession*, 70. szám, 2016. február.

404 Schmitt, i. m. 166. 16. lábjegyzet és Ernst Jünger: *Der Waldgang*. V. Klostermann Verl. Frankfurt a. M. 1951. Schmitt kommentárja szerint olyan is akad, aki a partizánt az ellenállás hordozójának, sőt „a föld utolsó védelmezőjének tartja" (a következő könyvre gondol: Rolf Schroers: *Der Partizan – Ein Beitrag zur politischen Antropologie*. Kiepenhauer&Witsch, Köln, 1961).

termőföld, víz) vajon nem a háborúzás egy új fajtáját jelenti-e (ez volna az ötödik generációs hadviselés?), amelyben *az ökológiai rendszer elleni totális hadviselés egyúttal az ellenség teljes megsemmisítésével jár.*[405]

Az erdők kivágásával, a homály elűzésével, a teljes átláthatóság megteremtésével a gerilla legfontosabb szövetségese vész oda. Ezzel párhuzamos folyamat, hogy a technológiai szervezettség előrehaladásával a nomádoknak is csupán a civilizáció peremvidékének romjain marad némi életterük, gondoljunk a hómezők (eszkimók, lappok) és a sivatagok (beduinok, mongolok, tuaregek) vándorló lakóira. Talán az időjárási viszontagságoknak és az extrém klimatikus viszonyoknak köszönhetően marad csak olyan hely a Földön, ahová a technológiai innováció nem ér el, és ezek a marginális adhatnak helyet az *utolsó gerillák* és a *végső nomádok* szállásainak.

Ebből következik, hogy a gerilla elleni leghatékonyabb hadviselést nem más, mint a planetáris technológiai invázió teszi lehetővé, mert elveszi tőle a láthatatlanság és az elrejtőzés lehetőségét. Gondoljunk csak a megfigyelés egyre pontosabb módszereire (arcfelismerő biztonsági kamerák, GPS-nyomkövetés, műholdas megfigyelés, valós idejű Big Data-elemzés) és az észrevétlen katonai akciókra (drón-támadás, precíziós likvidálás), amely semmissé teszi az álcázást, a mobilitást és az elrejtőzést, ennélfogva pedig a klasszikus gerilla-taktika összes többi elemét, mert azok megvalósításának alapjait számolja fel. A gerilla talajvesztéséhez mindenekelőtt a talajt kell megsemmisíteni. Schmitt a „technikai nézőpont" felülkerekedéséről szólva megállapítja, hogy *amint a technológiai fejlődés logikája egyre jobban érvényesül* (amelynek része az egységesítés, az ellenőrzés, a hatékonyság, a racionalizálás és a regularizálás), *úgy szűkül a gerilla tere.* Ennek következtében pedig, *„amennyiben a technikailag keresztül-kasul szervezett világ* [...] *maradéktalanul*

405 Vö.: Virilio: *Popular Defense & Ecological Struggles.* i. m.

érvényre jut, úgy a partizán talán már csak egy zavarkeltő. Ekkor egyszerűen magától eltűnik a technikai-funkcionalisztikus folyamatok súrlódásmentes végbemenetelében."[406] Ekkor két lehetőség marad: vagy feledve már-már feudális karakterét (agrárius, rurális, tellurikus) a gerilla iparosítja magát és mozgékonyságát gépesíti (korunk karakteréhez igazítva: kibernetizálja), vagy a harcmező rezervátumaiba szorulva lassan eltűnik, „mint ahogyan a kőkorszak vadászai kihaltak" (Carl Schmitt).

A gerillaháború alanya korról korra változásokat mutat. A XIX. században, amikor Európában jórészt még a mezőgazdasági termelés dominált (Ázsiában, Dél-Amerikában még tovább is), a gerilla is a természetben találta meg a harc lehetőségeit, majd a XX. században az iparosítás nyomán végleg átalakuló világban tevékenységének fő terepe egyre inkább az „épített környezet" lett. Hogy a XXI. század jellemző változásai (digitalizáció + hálózatos gazdaság + információs társadalom + kibernetizálás = kognitív algoritmus-kapitalizmus) közepette újfent máshol bukkan-e fel, s a korszellemhez rugalmasan alkalmazkodva „kibernetikai hadviselő" válik-e belőle, aki az on-line tér réseiben tanyázva virtuálisan „üt és fut", nagyon is releváns kérdés, ám ez nem illene a gerilla lényéhez, aki *nem test nélküli hadviselő*.

A gerilla, mint a harcmező kiterjesztésén fáradozó egyenruhátlan harcos, mindig testileg van jelen, vagy éppen azon dolgozik, hogy milyen praktikákkal tüntesse el magát és folytassa harcát másutt. Korunk haditechnikai fejlesztései azonban éppen ez ellen hatnak, amikor az összecsapás testtelenítésén és a hadviselés testetlenítésén mesterkednek. Nézzük csak a legújabb fejlesztéseket, amelyek mind egy *katonai gnoszticizmust körvonalazó anyagtalanítás* jegyében állnak: hőt és fényt elnyelő/ki nem bocsátó álcázóruha, műhold-telepítésű elektromágneses impulzus-sugár, vezető nélküli katonai járművek, az „emberi operátort" ki-

406 Schmitt, i. m. 151.

váltó mesterséges intelligencia vezérelte csapásmérés, éjjel látó kontaktlencse és vele kombinálható „okospuska", az ún. nem halálos eszközök (*non lethal weapons*) számtalan fejlesztése (például hevítő sugár, ideiglenesen vakító fény) és irányváltásra képes, lézervezérelt lőszer. Újabban a fizika törvényeinek átírásáról, a kicsinyítés őrületéről, ember nélküli fegyverek fejlesztéséről és algoritmikus hadműveleti tervezésről van szó, ezek pedig minden bizonnyal radikálisan megváltoztatják majd a hadviselés módját és szabályait.

Ennek horizontja már látszik is, mégpedig a *drónok metafizikája* révén. A háború ilyetén robotizálása a XXI. század tipikus jelensége: Pakisztánban Bush elnök alatt 48 pilóta nélküli robotrepülős támadást hajtott végre az amerikai hadsereg, Obama alatt már 355-öt. A valós idejű adatelemzésen és globális helymeghatározáson alapuló vadászdrónokat 2001 óta alkalmazzák, amelyek egyre komolyabb fegyverekkel egyre pontosabb támadásokat tudnak végrehajtani, egyre több időt töltve egyhuzamban a levegőben.[407] A drón-hadviselés a civil életben is alkalmazott robotizálás, megfigyelés és adatelemzés katonai változata (*Big Data Warfare*), s ilymódon korunk szuperfegyvere, amely egyesíti a mindent látást, a valós időben való adatelemzést és a sebességet. A súlytalan, mindent látó és sehonnan sem érkező drón tisztán technológiai válasz a „tiszta háború" által feltett gyakorlati kérdésekre.[408]

407 Hugh GUSTERSON: *Remote Control Warfare*. MIT, Cambridge, 2016. és Medea BENJAMIN: *Drone Warfare: Killing by Remote Control*. Verso, New York, 2013.

408 Az optika és a háború szoros összefüggéséről, valamint az érzékelés mechanizálásáról és a technológiailag szervezett látásmód kialakulásáról lásd bővebben: Paul VIRILIO: *War and Cinema: The Logistics of Perception* [1984] Ford.: Patrick Camiller. Verso, New York, 1989. 7–14. és Uő: *The Vision Machine* [1988] Ford.: Julie Rose. Indiana UP, Bloomington, 1994. különösen: 59–77.

Felkelő áll a Déri Miksa utca és a Fecske utca sarkán egy ISZU-152 rohamlövegen
(Radics Ferenc felvétele, Terror Háza Múzeum)

Az előbbiekből az következik, hogy *a gerilla igazi ellensége a technológia totális érzékelése.* Miután a legújabb technológiák főként a látást militarizálják, az *optikai hadviselés* kézzelfogható közelségbe került. Mint tudjuk, a gerilla sikere azon múlik, hogy rá tudja-e kényszeríteni az ellenséget arra, hogy az ő szabályai szerint harcoljon – rátérjen az általa kitaposott ösvényre, belépjen az általa kialakított térbe, s beleessen az ott elhelyezett csapdába. Ha azonban az ellenség az újabb technológiák miatt mindent lát, akkor a cél nem lehet más, mint a megvakítás! Így a XXI. században nemcsak a gerillaháború alanya változik meg, de minden bizonnyal hadviselésének módja és célpontjai is. Amint Schmitt sejtelmesen meg is jegyzi: *„a sötétség átalakulhat a harc terévé* [...] *A sötétség nem szervezhető technokratikus intelligenciával."*

A rejtőzködő életmódot folytató és mobil harcmodort alkalmazó gerilla egyetlen lehetősége a láthatatlanná válás, ami a technológiailag szervezett optikai rendszerek megsemmisítésével érhető el. Amint a hadviselés állami hadseregek által alkalmazott új fajtája a városi környezet lerombolása (urbanocídium) és a háttérágazatok módszeres megsemmisítése, úgy *az eljövendő gerillaháború az infrastruktúra elleni háború lesz.*

4. GENERÁCIÓS HADVISELÉS – 1989-ben, a hidegháború stabil nemzetközi rendjének bomlása idején megjelent fogalom (William Lind és társai: *The Changing Face of War – Into the Fourth Generation*), amely a háborúzás 1648-as vesztfáliai békekötés óta uralkodó alapszerkezetének megváltozását állapította meg. Az elmélet szerint a modern hadviselés első nemzedéke a nemzetállamokkal együtt született meg, és az állami erőszak-monopólium létrejöttét jelentette. Ettől kezdve a háború állami hadseregek közötti fegyveres összeütközést jelentett. A XIX. század közepétől kezdve az iparosítás és a sorozás következtében tömeghadseregek jöttek létre, ezek hadakozása jelentette a második generációt (például amerikai polgárháború, I. világháború). A harmadik generáció a korábban létrejött hadseregek manőverezésében (lásd hadműveleti kezdeményezés) hozott újdonságot (például II. világháború, 1967-es arab–izraeli háború). A nemzetközi helyzet megváltozása, a nem állami hadviselő felek számának és típusainak bővülése, és ezek révén az →*aszimmetrikus hadviselés* elterjedése nem maradt hatástalanul a fegyveres konfliktusok megvívására, amely miatt a ~ fő jellemzője az – akár szervezett fegyveres – erőszak állami ellenőrzés alóli kikerülése.

ASZIMMETRIKUS HADVISELÉS – Nem egyenlő felek között zajló fegyveres konfliktus, amelyben az erősebb fél többnyire szervezett állami hadsereg, a gyengébb pedig valamilyen →*irreguláris* erő. Bár a konfliktusok egyenlőtlensége azok természetéből fakad és számos oka lehet (például felszereltségbeli, haditechnikai, pozícionális, számbeli különbség), kifejezetten aszimmetrikus konfliktusról akkor beszélünk, amikor a harcoló felek különbsége nem csak erőbeli, hanem szerkezeti; vagyis hadikultúrájuk alapvetően tér el egymástól. Az államilag irányított, hagyományos hadseregek közötti háborút szimmetrikusnak, az állami és nem állami felek között zajló konfliktust pedig aszimmetrikusnak

nevezzük. Utóbbi esetben az állami erők a legkülönfélébb külső-belső támadásokkal néznek szembe (→*felkelés*, →*forradalmi háború*, kalózkodás, szervezett bűnözés, →*terrorizmus*). Noha igaz, hogy minden gerillaháború aszimmetrikus küzdelem, de nem minden aszimmetrikus küzdelem gerillaháború. A küzdő felek közötti aszimmetria a nem állami szereplők részéről sajátos harcmodorral párosul. Az ~ során olyan nem konvencionális harceljárásokat alkalmaznak, amelyek a háborúzás bevett, lineáris megoldásaitól jelentősen eltérnek (például csapdaállítás, merénylet, rajtaütés, színlelés, túszejtés). Látva a múlt század közepe óta uralkodó tendenciát, vagyis hogy az ~ gyakran sikeresebb, mint a klasszikus háborúzás metódusa, egyre gyakrabban az állami hadseregek is ennek módszereihez nyúlnak.

FELKELÉS – Fegyveres megmozdulás egy politikai cél kikényszerítése érdekében. A ~ intenzitását gyakran a zavargás és a forradalom, valamint a hivatalosan kinyilvánított háború közé teszik, utalva rá, hogy az egyszeri és nem feltétlenül fegyveres lázadásnál nagyobb szabású, mindenképpen felfegyverzett, de a szervezett háború feltételeit (állandóság, hadüzenet, jól definiálható szembenálló felek, ütközetek, világos hadicélok) nem teljesítő konfliktusról van szó. A ~ résztvevői a legtöbb esetben civilek, akik →*aszimmetrikus hadviselést* folytató →*irreguláris* feleknek tekinthetők. A fegyveres ~sek kezelésének feladatával megbízott ún. ~-elleni erők (*counter-insurgency*) módszerei manapság a legritkább esetben merülnek ki a katonai erő használatában, helyette komplex (gazdasági, kulturális, politikai, titkosszolgálati) megoldásokat alkalmaznak, amelyek a ~hez vezető politikai okok orvoslását célozzák, ám gyakran még ezek sem hoznak eredményt (lásd: afganisztáni pacifikáció). Ennek oka jelentős részben az, hogy a ~ek természete megváltozott: a helyi politikai célokhoz globálisak társulnak (különösen iszlám fundamentalizmus),

a konfliktusok nemzetköziesednek (*proxy*-háború), a kormányellenes erők gyakran nem a győzelemben, hanem a feszültség szinten tartásában érdekeltek, illetve a ~ek oka nehezen meghatározható, lefolyásuk zavaros, céljuk sem definiált.

FORRADALMI HÁBORÚ – Egy politikai forradalom során létrejött állapot védelmére indított rendszer- és honvédő háború, amelyet a belső (úm. ellenforradalmi) és az azokat támogató külső (intervenciós) erők ellen folytatnak. Az első, legendás ~t a girondista többségű Nemzeti Konvent indította, kitüntetett eseménye az 1792. szeptember 20-ai valmyi győzelem volt, amelynek másnapján kikiáltották a francia köztársaságot; bizonyítva, hogy a forradalomellenes (külső) intervenciós erők fölötti győzelem gyakran jár együtt a forradalom (belső) megszilárdulásával, sőt továbbvitelével. A forradalmi Franciaország védelmére indított háborút a jakobinus rendszer 1793/94-ben az időközben létrejött forradalomellenes európai koalícióval (Habsburg Birodalom, Hollandia, Nagy Britannia, Porosz és Spanyol Királyság) szembeni háborúvá szélesítette, sőt a forradalom exportjába fogott. Mindez együtt járt a forradalom radikalizációjával (diktatúra, belső leszámolások, terror). A francia forradalom önvédelmi hagyományát a marxizmus vitte tovább, amely a munkásmozgalom fegyveres forradalmi megmozdulásaira alkalmazta a kifejezést. Miután az 1848/49-es forradalmakat sorra leverték a Szent Szövetség külső-belső erői, a stratégia átgondolására volt szükség. Ebben Friedrich Engels járt az élen, aki az 1850-es évek elején felismerte: a politikai céljaikat tekintve forradalmi fegyveresek nem küzdhetnek hagyományos módszerekkel (*Forradalom és ellenforradalom Németországban*). E felismerés következtében a harcászatban is nem hagyományos megoldásokat javasolt, és így nemcsak tartalmilag, hanem formailag is lefektette a ~ alapjait. A XX. század folyamán

számos nacionalista és/vagy baloldali (dekolonizációs, szocialista, kommunista) →*felkelés* alkalmazott ~t, amelynek során minden esetben a forradalom vívmányainak védelme és a háborúval párhuzamos folytatása zajlott (lásd orosz polgárháború, kínai forradalom harca a japán megszállás ellen, gyarmatrendszer elleni küzdelmek, vietnami háború). Miután az intervenciós erők nemcsak a forradalom megsemmisítésével, hanem idegen megszállással is fenyegetnek, a ~ sokszor nacionalista. A forradalmat leverő külső beavatkozást követő belső megtorlás gyakran igen kegyetlen (lásd az 1871-es párizsi kommün és az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc leverését).

GERILLA – Az →*aszimmetrikus hadviselés* jellemző és meghatározó →*irreguláris* résztvevője, nem állami fegyveres; a →*partizán*nal rokon értelmű kifejezés. Az ókortól kezdve ismertek voltak a szervezett hadseregekkel szemben álló, politikai célért küzdő nem állami hadviselők (felkelők, lázadók, őslakos törzsek), akiket nem ismertek el a harctér legitim szereplőjének és banditának, haramiának, martalócnak nyilvánítva őket, kriminalizáltak. Az 1648-ban megszületett vesztfáliai megállapodás ezt az álláspontot nyomatékosította és a megszülető nemzetközi jog keretébe foglalta. A napóleoni háborúk idején jelent meg ismét az állami hadsereg egyenruháját nem hordó fegyveres, mint a megszálló francia seregekre támadó szabadságharcos. Spanyolországban angol segítséggel bontakozott ki megszállás elleni harc, Tirolban parasztlázadás méreteit öltötte az ellenállás, Oroszországban pedig a cári hadsereg vetett be portyázó könnyűlovasokat az ellenség hátában, és amikor III. Frigyes Vilmos porosz uralkodó 1813-ban általános →*népfelkelés*t hirdetett (*Népemhez*), a ~ állami felhatalmazást kapott. A fogalom is ekkoriban keletkezett, őse a spanyol *guerrilla* (= kis háború) kifejezés. A ~ XIX. század elejei megjelenése után nem sokkal

Carl von Clausewitz modern hadviselést leíró, alapvető hadtudományi művében (*A háborúról*) kanonizálta, de csak akkor – és úgy is csupán ideiglenesen – ismerte el legitimnek, ha állami autoritás (lehetőség szerint koronás uralkodó) hívja életre. Ezt követően a ~ az állami és nem állami szereplők között zajló fegyveres konfliktusok állandó szereplője lett, a XIX. századi forradalmaktól kezdve a II. világháború alatti partizánháborúkon át a →*nemzeti felszabadító harcok*ig, beleértve a mindenkori →*felkelés*eket, szabadságharcokat és →*polgárháború*kat is. Az ír függetlenségi háború, a kínai kommunisták győzelme és a vietnami partizánharc mind-mind azt mutatta, hogy a szívós gerillaháború idővel a legerősebb szervezett hadsereggel szemben is sikert arathat. A ~-hadviselés sajátos, gyakorlat-orientált harceljárás, amelyet praktikussága okán rövid kézikönyvekben foglalnak össze (például Che Guevara: *A gerillaharcos kézikönyve*) vagy memoárok megjegyzéseiből következtethetünk ki (például Arábiai Lawrence: *A bölcsesség hét pillére*). A ~ a vele szemben álló hadsereghez képest több szempontból is kisebbségi helyzetben lévő hadviselő fél, jobb híján hátrányából szükséges előnyt kovácsolnia és ellenfele hiányosságait kell kihasználnia. Miután a ~ a szemtől szemben való küzdelemben alulmaradna, más módon kell harcolnia és olyan szituációkat teremtenie, amelyben esélye van fölénybe kerülni (ez az ún. „üss és fuss" taktika). A ~ természetéből fakadóan stratégiai szintű védelmét taktikai támadásokkal hajtja végre. Mindezek miatt a ~-hadviselés rugalmas módszer és változatosan alkalmazkodó magatartás, amelynek főbb pontjai a következők: 1) mozgékony, kevés létszámú harci egység, 2) láthatatlanság, rejtőzködés, 3) az ellenség megtévesztése, a meglepetés erejének kihasználása, 4) az ellenség túlerejének felmorzsolása, 5) saját tevékenységi terepének ismerete és adottságainak kihasználása. Mindezekből fakad, hogy a gerilla két fő jellemzője a mobilitás

és a tellurikus karakter, vagyis a védelmezett földhöz való kötődés. A ~-hadviselés lényege, hogy a nehezebben mozgó, költséges kommunikációs és logisztikai apparátust fenntartó ellenséges szervezett hadsereget – amelynek éppen emiatt a hadműveletek gyors befejezése az érdeke – elhúzódó háborúra rákényszeríti, amelyben kifárasztására és felmorzsolására játszik, sőt ha az ellenség hátországának elbizonytalanítását is sikerül elérnie, ami gyakran megesik, akkor a megszálló hadseregtől való hazai legitimáció-megvonást is ki tudja erőszakolni (ez érvényesült az indokínai–vietnami háborúban is). Emiatt mondhatjuk, hogy a ~ akkor is nyer, ha nem veszít. Mao Ce-tung hosszú távú stratégiája szerint, amelyet Võ Nguyên Giáp is sikerrel alkalmazott Vietnamban, napjainkban pedig az észak-iraki kurd *peshmergák* követnek, az eleinte néhány fős egységeknek egy idő után ~-hadsereggé kell erősödniük, hogy végül regularizálódhassanak. A kubai tapasztalatokból kiinduló Che Guevara elképzelése szerint viszont a ~-csoportnak zárt élcsapatként (*foco*) kell viselkednie. Mindkét stratégia vidéki környezetre íródott, ám az indusztrializáció következtében a ~ a városokban is megjelent, ahol az 1960-as évektől kezdve a terroristától nehezen megkülönböztethetővé vált. Egy idő után a kifejezés melléknévvé vált, s mindannak jelzőjeként szolgál, ami nem hivatalos, nem felülről szervezett és a szabadcsapatok meglepő önkezdeményezéséhez hasonlatos (így létezik például gerillakertészkedés, gerillamarketing és gerilla-önéletrajz). Ez is azt bizonyítja, hogy a ~ mint módszer túlmutat a harceljárások egy különleges fajtáján és az általános emberi viselkedés egyik változatát jelenti.

HIBRID HÁBORÚ – A reguláris és →*irreguláris*, illetve szimmetrikus és →*aszimmetrikus hadviselési* formák keverésén, valamint a konvencionális katonai tevékenység és a tömegkommunikáció manipulatív

használatán, továbbá a kibernetikai hadviselésen egyszerre alapuló komplex hadviselési forma. Például amikor államok közötti hagyományos, lineáris fegyveres összecsapásban a felek egyike nem csak szervezett hadsereget vet be, hanem felségjel nélküli fegyvereseket, esetleg a másik állam területén (olykor önmaga által alapított) zavarkeltő terrorcsoportokat támogat (sőt irányít), és mindemellett a tömegkommunikáció csatornáit is offenzív befolyásolásra, megtévesztésre használja (például álhírek terjesztésével, a közösségi médián terjedő vélekedések eltérítésével), valamint kibernetikai támadásokat indít az ellenség digitális infrastruktúrája ellen. A ~ integrálja a hagyományos katonai, gazdasági, dezinformációs és pszichológiai támadásokat, amint ez a Krím-félsziget 2014-es orosz elfoglalásakor is tapasztalható volt. Orosz hadtudósok egy évvel korábban leírták egy új típusú háború természetét (Chekinov–Bogdanov: *The Nature and Content of a New-Generation War*), kínai szerzők (Liang–Xiangsui: *Unrestricted Warfare*) pedig már korábban megállapították, hogy a háború a globalizáció és az új technológiák révén korlátlanná válik. A ~ révén a hadviselés körvonalai és résztvevői elmosódnak, korábban érvényes szabályai felfüggesztődnek, céljai és kimenetele homályossá válik, ami a konfliktusok összezavarodásával és a háborús állapot állandósulásával, kiterjedésével jár. Mindez egy posztmodern hadviselés kialakulásához vezet, amelyben a háború és a béke, az állami és a nem állami aktorok, az igazság és a hazugság megkülönböztethetetlenné válik egymástól.

IRREGULÁRIS – Nem regularizált hadviselő fél, vagyis szabványosított, formalizált keretek (például egyenruha és felségjelvény) nélküli fegyveres, aki állami fennhatóság alá nem tartozik, olykor pedig bármilyen hierarchikus hadszervezeti formát és bevett katonai apparátust nélkülöz. Az ~ hadviselő fél az állami kényszerektől szabadon mozog,

amely növeli harctéri cselekvési szabadságát, emiatt azonban sokáig nem tartozott a reguláris hadviselőkre vonatkozó hadijog hatálya alá. Az irregularitás sajátos harcmodorral jár együtt, amely a centralizált, hierarchikusan felépített, központilag vezényelt és ehhez illő harceljárásokat alkalmazó állami hadseregeknél mozgékonyabb, kezdeményezőbb, gyorsabb reagálású. Az 1648-as vesztfáliai békétől a II. világháború végéig a reguláris hadviselő felek dominálták a hadviselést, hiszen legtöbbször államok háborúztak egymással. 1945 óta azonban látványosan növekszik az ~ szereplők száma, amelyek vagy egymással, vagy állami hadseregekkel harcolnak (ez utóbbi az →*aszimmetrikus hadviselés*). Az ~ hadviselők között a legkülönfélébb erőket találjuk: lehetnek bűnöző csoportok (drogkartellek fegyveresei, kalózok, maffia), felkelők (félkatonai csoportok, →*gerillák*, milicisták, →*partizánok)*, terroristák és egyéb nem állami szereplők (biztonsági cégek, magánhadseregek, zsoldosok). Újabban az államhoz tartozó különleges erők (felkelés elleni és terrorelhárító speciális egységek) hatékonyságuk növelése érdekében szintén irreguláris harcmodort alkalmaznak a nem állami irreguláris erők ellen, sőt államok is bevetik felségjelzés nélküli katonáikat (például a Krím-félsziget 2014-es megszállásakor a „zöld embereket" Oroszország). Az irregularitás XX. század közepe óta való szignifikáns terjedése a klasszikus katonai doktrínák és az ezek alapján működő szokványos harceljárások háttérbe szorulását okozza (ez a →*4. generációs hadviselés* alapja), esetleg a kettő keveredéséhez vezet (→*hibrid háború*).

NEMZETI FELSZABADÍTÓ HARC – Egy állami szuverenitásától megfosztott (például más állami struktúrába olvasztott, gyarmatosított, megszállt) nép függetlenségért folytatott fegyveres küzdelme. A XIX. században megjelenő nacionalizmus számos ~ot robbantott ki, amelyek közül az utolsó sikeres európaiak az 1919–1921-es írországi és az

1955–1959-es ciprusi volt, mindkettő a brit fennhatóság ellen. A gyarmatrendszer II. világháborút követő felbomlása során ~ok sora indult Afrikában és Délkelet-Ázsiában, amelyek nem pusztán a nemzeti függetlenségért, hanem rendre forradalmi politikai törekvésekért is zajlottak, így egyben →*forradalmi háború*nak is tekinthetők; hiszen az idegen megszállástól való függetlenedés a gyarmatosítók által meghonosított politikai rendszer automatikus felszámolását is jelentette (például algériai, vietnami háború). A felszabadítás jegyében álló küzdelmek alapja az 1960-as évekre a leninizmusból, maoizmusból és guevarizmusból táplálkozó antiimperialista ideológia lett, amely filozófiai igényeket is támasztott (Frantz Fanon, Jean-Paul Sartre). A dekolonizáció klasszikus korszakának 1970-es évek közepére való lezárulása óta a ~ gyakorlati és ideológiai jelentősége csökkent, a függetlenségüket elnyerő „harmadik világbeli" országok válságai ugyanakkor világosan látszanak (nem működő államok, →*polgárháború*, szeparatizmus, →*terrorizmus*). A hidegháború alatti ~ok (amelyek kivétel nélkül aszimmetrikus konfliktusként kezdődtek és jelentős részüket ma *proxy*-háborúnak neveznénk) sikere megerősítette azt a nézetet, hogy a gerilla-hadviselés „legyőzhetetlen".

NÉPFELKELÉS – Tömeges, a társadalom jelentős részére kiterjedő, jellemző módon megszállás elleni →*felkelés*, amely spontán módon (lásd 1944-es varsói →*felkelés*, 1956-os magyar ~), vagy központi utasításra bontakozik ki (lásd porosz ~ Napóleon seregei ellen). A civil lakosság általános fegyveres lázadásának módszertanát Gneisenau határozta meg (*A népfelkelés eszméjéről*). Ebben az időben a ~ szükség szülte, kizárólag a megszállás elleni harc végeztéig érvényben maradó kivételes helyzet eredménye volt. A Napóleon elleni háborúk ~einek sikeréből kiindulva a XIX. század második és a XX. század első felében a hadköteles életkornál idősebb férfilakosságból reguláris népfölkelő egységeket

és népi milíciákat szerveztek (például *armée terroriale*, *Landsturm*, k. u. k. *Landwehr*, *m. kir. népfelkelő gyalogság*), amelyek feladata a hátország vagy a már elfoglalt területek rendjének biztosítása volt; ezek harcértéke jelentősen a sorozott és hivatásos hadseregeké alatt maradt, felállításukat olykor a kétségbeesés motiválta (például *Volkssturm*).

PARTIZÁN – A fogalom a latin *pars* (= *rész*) szótőből ered, utalva arra, hogy a jelzett alany az egyik csoport, valamelyik fél, az egész egy része, s mint ilyen, fegyveres küzdelme nem az összesség, hanem csak az egyik rész érdekeinek érvényesítéséért folyik. Az eleinte olasz és francia nyelvterületen használt szó hamarosan egész Európában elterjedt és a →*gerilla* szinonimájává vált. Újabb kori karrierje a kínai →*polgárháború*hoz és japán megszállás elleni harchoz fűződik, használata a II. világháború alatti ellenállási küzdelmekben terjedt el, használata az 1945 és 1975 közötti dekolonizáció során vívott →*nemzeti felszabadító harc*ok idején vált általánossá. Emiatt ~ alatt sokszor antifasiszta harcost, (szélső)baloldali fegyveres forradalmárt, kommunista felkelőt, „harmadik világbeli" szabadságharcost értenek s ikonikus alakjának Che Guevarát tekintik. Mindehhez a politikai képzettársításhoz alapvetően hozzájárult, hogy a ~ taktikáját és stratégiáját Mao Ce-tung dolgozta ki (*A japán területrablók elleni partizánháború stratégiájának kérdései*) a japánellenes harcok ideje alatt, amikor a nemzeti felszabadítást és a kommunista forradalom képviseletét egyaránt a kínai ~ok feladatául szabta. Carl Schmitt nagyszabású művében (*A partizán elmélete*) a ~ fogalmát igyekezett az ideológiai kötődéstől elválasztani és az állam viszonyrendszerében meghatározni, így a ~ nála szélesebb értelemben véve bármilyen politikai célért küzdő →*irreguláris* hadviselő, világforradalmár vagy éppen ezt preventíven megakadályozni igyekvő puccsista is lehet. Az 1949-es genfi egyezmény óta a nemzetközi hadijog a ~ra is kiterjed.

POLGÁRHÁBORÚ – Egy adott állam saját állampolgárai között kitört fegyveres konfliktus, amelynek következtében megbomlik az állami szuverenitás és megszűnik a társadalmi béke. Az állam mint egész ennek révén olyan részekre hasad, amelyek konfliktusban állnak egymással, így az állam egysége (filozófiailag biztosan) megsemmisül, sőt gyakran területileg is felbomlik. A ~ kitörése többnyire etnikai és vallási-felekezeti okokból következik be, amelynek során az egyik csoport el akar szakadni az államtól és önálló (vagy legalább autonóm) státust akar kiharcolni, vagy egy másikhoz csatlakozni, illetve az állam integritásában érdekelt fél ezt megakadályozni igyekszik. Ezeket nevezzük szeparatista küzdelmeknek (például északír konfliktus, jugoszláv ~, kelet-ukrajnai krízis). Máskor az államot alkotó egyik csoport kizárólagos hatalomra tör és ebből fakad a konfliktus (például libanoni ~). A ~ másik gyakori oka politikai konfliktus, amelynek során az egyik fél az államot irányító rezsimet forradalom és/vagy →*felkelés* formájában megdönteni igyekszik, amellyel a többnyire lojalistának vagy kormányhűnek nevezett másik veszi fel a küzdelmet (például görög, kínai, orosz és szíriai ~). Míg az ókori görög városállamokban a ~ (*stasis*) úgyszólván természetes volt és a római hatalmi harcokban is elfogadottnak számított (*bellum civile*, lásd Ceasar: *A polgárháború*), addig a XVI–XVII. századi európai vallásháborúk során meggyökeresedett a nézet, hogy a szuverenitás és a háborúzás kizárólag az állam joga (lásd Bodin: *Az állam*, Hobbes: *Leviatán*). Így a ~ máig a vesztfáliai konvencióra alapozott európai államok legerősebb politikai tabuja, hiszen nemcsak a területi egységet és a szuverenitást, de az állami erőszak-monopóliumot is megkérdőjelezi. A ~ ezért a barbárság, az állam előtti korba való visszahullás és a politikai káosz szinonimája, amit megerősít az efféle politikai válságok számos embertelen kísérőjelensége (etnikai tisztogatás, kitelepítés, népirtás, →*terrorizmus*, vallási fanatizmus).

TERRORIZMUS – Valamely politikai cél érdekében való fegyveres nyomásgyakorlás, amely nemcsak (és egyre kevésbé) az ellenfél fegyveres erői és politikai hatóságai ellen irányul, hanem annak civil társadalmát, polgári intézményeit és infrastruktúráját éri. A közvetlen harckontaktus felvétele helyett indirekt támadások (például gépeltérítés, merénylet, szabotázs, túszejtés) formájában végrehajtott akciók két fontos szempontja a nyilvánosság és ebből fakadóan a társadalom félelemben tartása. A ~ az →*aszimmetrikus hadviselés* „legolcsóbb" és egyben szándékosan legtöbb civil áldozatot követelő, főként városi formája, ami lényegében az ellenfél társadalmának túszul ejtését célozza. Az 1960-as évek végétől az 1990-es évek elejéig jellemző klasszikus ~t motiváló szekuláris szélsőbaloldali (RAF, Vörös Brigádok) és etnikai (ETA, Fekete Szeptember, FLNC, IRA) törekvések vagy ezek keveréke (INLA, PFSZ) a XXI. század elejére átadta helyét az iszlamista ~nak (al-Kaida, Hamász, Talibán), amely a politikai erőszak legfőbb aktora korunkban. Ennek újabb generációja (Iszlám Állam) nemcsak a látványosságot fokozta az extrémitásig, hanem lokalizálható államot (kalifátust) alapított és egyben globalizálta tevékenységét. A ~ napjainkra a korábbiaknál is céltalanabb, erőszakosabb és kegyetlenebb lett.

TARTALOM

ISBN 978-615-5118-58-6

Nyomdai előkészítés:
Fazekas Virág

Nyomdai munkálatok:
EPC Nyomda Budaörs